

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус
таълим вазирлиги**

Қарши Давлат Университети

Иқтисодиёт назарияси кафедраси

**Иқтисодиёт назарияси
(Маърузалар матни ўқув қўлланма)**

Қарши 2005 йил

Ушбу маърузалар матни ўқув қўлланма профессор Ш.Шодмонов томонидан 2004 йилда тайёрланган ва Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган дастур буйича тайёрланди ва ундаги мавзуларни иқтисодиётда тутган ўрни кейинги йиллар статистик маълумотлардан фойдаланиш асосида тушунтириб беришга ҳаракат қилинди.

Мазкур услубий қўлланма олий ўқув юрти талабаларига мўлжалланган ва ундан умумий ўрта мактаб ўқувчилари, коллеж ва лицей талабалари ҳамда малака ошириш курсида ўқиётган ўқувчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Тўпловчи ва тузувчи:

проф. Н.Узоқов.

Такризчилар:

Проф. И.Рўзиев.

Доц. С.Исломов.

Катта ўқитувчи Э.Жумаев.

Кафедра йиғилишининг 2005 йилдаги 8 баённомасининг қарорига биноан чоп этишга қарор қилинди.

Сўз боши

Кишилиқ жамияти ва унинг тарракиёти босиб ўтган даврлар иқтисодиётнинг шакллантириш ҳамда уни барқарорлигини таъминлаб бориш йулидаги тинимсиз меҳнат жароёнларидан иборат бўлган. Маълумки, ишчи кучи меҳнати ишлаб чиқаришни ташкил этувчи, иқтисодиётни яратувчи бош омилдир.

Инсон меҳнати туфайли ишлаб чиқариш воситалари ёрдамида моддий неъматлар яратилади ва у кишиларни ҳамда жамиятни истеъмолчини узлуксиз таъминлаб боради.

Моддий ва номоддий неъматларни ишлаб чиқаришни кўпайтириб бориш инсонларни билими, малакаси, тажрибаси ва иқтисодий тафаккурини етуклик даражасига бевосита боғлиқдир.

Хусусан, мулкчиликни турли шаклларига асосланган бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий билим ва иқтисодий тафаккурни ривожлантириш объектив заруриятга айланади.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси хужалиқ юритишнинг янги шакли булган ижтимоий йуналтирилган бозор иқтисодиёти барпо этаётган Ҳозирги кунда замонавий бозор иқтисодиёти талабларига мос келадиган кадрларни тайёрлаш долзарб вазибалардан бири сифатида диққат эътиборга турмоқда.

Президент И.Каримов курсатиб утганларидек “Бугунки кунда олдимизга куйган буюқ максадларимизга, эзгу ниятларимизга эришишимиз, жамиятимизнинг янгиланиши, ҳаётимизнинг тараккиёти ва истикболи амалга оширилаётган ислохатларимиз, режаларимизнинг самараси такдири буларнинг барчаси авваламбор, замон талабларига жавоб берадиган юкори малакали мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммоси билан чамбарчас боғлиқлигини барчамиз англаб етмоқдамиз”.

Ҳозирги вақтда ўсиб келаётган ёш авлод ўқувчи ва талабаларга ҳаётнинг асоси булган иқтисодиёт илми асосларини ва назарий томонларини ургатишда иқтисодиёт назарияси муҳим аҳамиятга эгадир. “Иқтисодиёт назарияси” фани фундаментал фан булиб, иқтисодиётнинг сир асрорларини, иқтисодий жароёнларни, иқтисодиётдаги узгаришларни билиб олишга, иқтисодиётни моҳиятини англаб етишга хизмат килади.

Иқтисодий билимлар иқтисодиётнинг ўзи каби доимо ривожланиб, янги таълимотлар, гоьлар, карашлар билан тулдириб, кенгайтириб борилмоқда. Бу билимлар канчалиқ чуқурлашиб борса ва у ўқувчи-талабалар томонидан урганиб, узлаштириб борилса, бозор иқтисодиёти шароитида фаолият курсатиш осонлашади ва самарали натижалар беради.

“Иқтисодиёт назарияси” фанидан дарсликлар, ўқув кулланмалари билан етарли даражада ўқувчи, талабалар таъминланмаганлигини эътиборга олган холда, маърузалар матни кулланмасини тайёрлаш ва талабаларни мумкин даражада таъминлаш иқтисодиёт назариясидаги мавзуларни урганишга ёрдам бериши мумкин.

Мазкур маърузалар матни ўқув кулланмаси профессор А.Улмасов, академик М.Шарифходжаев, профессор Ш.Шодмонов, профессор Д.Тожибоева, доцент П.Хошимов каби муаллифларнинг дарсликлари, ўқув кулланмалари асосида тайёрланди ва профессор Ш.Шодмонов томонидан 2004 йилда ишлаб чиқилган дастурда киритилган булимлардаги мавзуларни мазмунини умумлаштириб беришга ҳаракат килинди.

I-булим. ИҚТИСОДИЙ ТАРАККИЁТНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ.

I-маву. ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА БИЛИШ УСЛУБЛАРИ.

Режа:

1. Иқтисодиёт тушунчаси ва унинг бош масаласи.
2. Эҳтиёжлар ва иқтисодий ресурслар тушунчаси
3. Эҳтиёжларнинг турлари чексизлиги ва ресурсларнинг турлари
4. Иқтисодий билимларнинг шаклланиши ва уни ривожланишдаги меркантилизм, физиократлар, Англия классик иқтисодий мактаби гоьлари.
5. Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети ва вазибалари.
6. Иқтисодий қонунлар, категориялар ва қонунлар тизими.
7. Иқтисодий ходиса ва жараёнларни урганиш усуллари.
8. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш муаммолари-ни хал этишда иқтисодиёт назарияси фанининг роли.

Кишилиқ жамияти мавжуд экан, унда яшовчи истикомат килувчи инсонларни ҳаёти учун зарур воситалар керак. Бу воситалар табиатда мавжуд булсада, уларни инсон эҳтиёжига яроқли холатга келтириш лозим. Ҳозирга қадар кишилиқ жамияти 5 та ишлаб чиқариш усулларини босиб утади. Хар бир тизимнинг узига хос булган турмуш тарзи шаклланган. Кишиларни актив фаолияти ишлаб чиқаришда намоён булган, маҳсулотлар яратганлар, истеъмолларини таъминлаш максатида меҳнат фаолиятларини натижаси булган маҳсулотлари ва хизматлари айирбош килинган улар уртасидаги узаро алоқаларда иқтисод сузи ишлатила бошланган. «Иқтисод» сузи турли маъноларни билдиради. Яъни, тор маънода кишилар яратган барча моддий ва маънавий неъматларни, табиатдаги барча бойликларни ҳамда одам меҳнатини тежаб ишлатишини ифодалайди. Кенгрок маънода иқтисодиёт инсонни тирикчилигини утказишга қаратилган хужалиқ фаолияти булиб, бу фаолият ишлаб чиқаришдан бошланиб, яратилган

махсулотларни истеъмол килиш ва жамгариш билан яқунланади. Шундай экан, иқтисодиётни инсон ҳаётини, инсон фаолиятини асоси дейиш мумкин. Шу боис, айтадиларки, «Аввал иқтисод» ёки «Аввал таом, сунгра калом» деган иборалар қадим замонлардан буён ишлатилиб келмоқда. Шунинг учун ҳам одамлар доимо иқтисодиёт билан шуғулланадилар. Иқтисодиёт қанчалик кучли булса, одамлар фаровон яшайдилар, давлат бақуват булади ва аксинча. Шунинг учун ҳам одамларни иқтисодиётга кизиқишлари кундан-кунга кучайиб бормоқда.

Иқтисодиёт ривожланиб борган сари куп киррали алоқалар вужудга келади, яъни махсулот ишлаб чиқариш учун хар хил корхоналар, фирмалар шаклланади, улар уртасида нафакат миллий, балки халқаро алоқалар урнатилиши объектив заруриятга айланиб боради бундай шароитда кишилар уртасида оддий иқтисодий алоқалар етарли булмайди. Тадбиркор, ишбилармонлар учун иқтисодий ходисаларни, иқтисодий жараёнлар, қоида-қонунларни урганиш зарур була бошлайди. Ана шундай қоида қонунларни, категорияларни ҳаётий Фан булган иқтисодиёт назариясидан урганиб билиб олиш мумкин. Назарияни ишлаб чиқарувчилар, истемолчилар хуллас иқтисодий иш билан шуғулланувчилар билишлари керак. Хар бир киши ва оила аъзоларининг бюджетини шакиллантиришда иқтисодни билиш зарур. Умуман олганда ҳеч бир киши иқтисодий муносабатларга киришмай яшай олмайди.

Абдулла Авлоний шундай деб ёзган: «Иқтисод деб пул ва мол каби неъматларнинг кадрини билмоққа айтилур», яъни иқтисод сузи, иқтисод илми қадим замонларнинг махсулотидир. Одамлар уз эҳтиёжларини (масалан сиёсат, санъат, адабиёт, фан, маърифат, маъданият, таълим ва хоказолар) қондириш мақсадида турли тармок ва сохаларда фаолият курсатиб келмоқдалар. Бу фаолиятлар ичида энг асосийси, моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқариш ҳамда хизматлар курсатишдаги иқтисодий фаолиятидир.

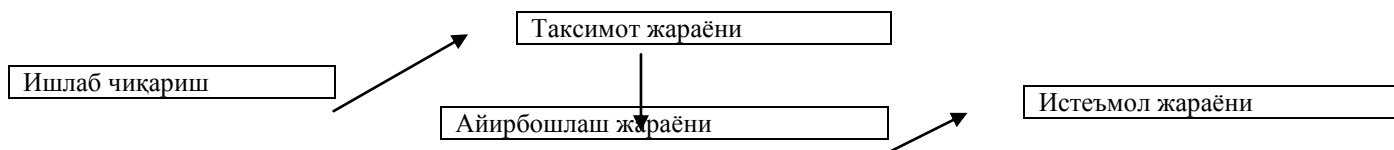
Демак, жамият ва табиатдаги чекланган иқтисодий ресурслардан оқилона фойдаланиб, кишиларни яшашлари учун зарур булган моддий ва маънавий неъматларни яратиш ва бу ерда инсонлар меҳнат қобилиятини бирлаштирувчи иқтисодий тизим яхлит ҳолда иқтисодиёт деб аталади. Қадим замонларда иқтисодий фаолиятнинг шакли уй хужалиги қурилишидаги доирада амал қилинган. Ҳозирги кунда йирик хусусий хужалик жамоа, ҳиссадорлик жамиятлари, давлат хужаликлари, корпорациялар, концернлар, қушма корхоналар, давлат уртасидаги иқтисодий фаолият шаклларида амал қилмоқда, яъни мураккаб организм вужудга келди. Аммо, табиий бойликлар, ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат ашёлари, пул маблағлари, малакали ишчи кучлари чекланган миқдордадир.

Турли мамлакатларда иқтисодиёт турлича булиши ва қуйидаги турларга ажратилиши мумкин.

1. Анъанавий иқтисодиёт. 2. Маъмурий буйруқбозликка асосланган иқтисодиёт. 3. Бозор иқтисодиётидир ёки уларни яхлитлаштириб, микроиқтисодиёт ва макроиқтисодиёт деб айтиш мумкин.

Бундан ташқари жаҳон иқтисодиёти, мамлакат иқтисодиёти, миллий иқтисодиёт, тармок иқтисодиёти, функционал иқтисодиёт, минтақа иқтисодиёт, корхона ёки фирма иқтисодиёти, оила иқтисодиёти деб ҳам юритиш мумкин. Мақсад битта, у ҳам булса, кишиларни моддий ва маънавий эҳтиёжларини туларок қондириш, жамиятни ривожланишга имкониятлар яратиб беришдан иборат.

Инсоннинг иқтисодиётдаги урни бёқийёсдир. Ишлаб чиқариш, таксимот, айирбошлаш ва истеъмол жараёнларида бевосита иштирок этади. Уни қуйидагича ифодалаш мумкин.

Ишлаб чиқариш жараёнида товарлар ва хизматлар яратилади. Агар ишлаб чиқариш фазаси булмаса, таксимот, айирбошлаш ҳамда истеъмол булмайди. Таксимот босқичида - ишлаб чиқариш воситалари, капитал ва ишчи кучи, товар хизматларнинг алоҳида турлари корхоналарда, тармоқлар уртасида, сохаларда таксимланади.

Айирбошлаш энг муҳим босқичдир, чунки меҳнат таксимотиға кура кишилар товар ва хизматларин бир-бирлари билан айирбош қиладилар. Иқтисодиётда охириги фаза истеъмол булиб, бунда товарлар ва хизматлар кишилар томонидан истеъмол қилинади ва уларни эҳтиёжлари қондирилади.

Истеъмол икки турли булади: Шахсий истеъмол ва ишлаб чиқариш истеъмоли.

Ишлаб чиқариш истеъмолида ишлаб чиқариш воситалари (капитал) ва иш қучидан ишлаб чиқаришда унумли истеъмол қилинади. Шахсий истеъмолда истеъмол буюмлари истеъмол қилинади. Бу фазаларни барча иқтисодий фаолиятни ташкил этади. Демак, иқтисодиётнинг доимий ва бош масаласи (муаммоси) эҳтиёжларнинг чексизлиги ва иқтисодий ресурсларнинг чекланганлигидир. Энди эҳтиёжларни моҳияти ва мазмунини тушунтириб беришга ҳаракат қиламиз.

Ҳаёт кечириш инсон эҳтиёжларин қондирилишини билдиради.

Эҳтиёж иқтисодий категория булиб, одамларни яшаши, истикомат қилиши ва ривожланиши учун керак буладиган иқтисодий ва маънавий заруриятлар мажмуасидир. Маълумки, ҳаётий эҳтиёжлар турли туман булади. Яъни, иқтисодий, ижтимоий, маданий, сиёсий, маънавий эҳтиёжлардан иборатдир.

Эҳтиёжлар қуйидаги турларга булинади.

1. Яқка тартибдаги эҳтиёж; 2. Гуруҳий эҳтиёж; 3. Умумжамят эҳтиёжи.

Эхтиёж кишининг жисмоний ҳолати, меҳнати, диди, одамларга боғлиқ.

Маълум гуруҳга бирлашган кишиларнинг умумий эхтиёждир. Масалан, оилавий эхтиёж-телевизор, уй, автомашина, озик-овкатлар истеъмоли ва хоказо.

Умумжамиат эхтиёжи-бу яққа ва гуруҳий эхтиёжларнинг йигиндисидан иборат булади. Масалан, табиий ресурсларни авайлаш, иқтисодий захиралар ҳосил қилиш, мудофаа ва хоказо.

Эхтиёжлар турларидан катъий назар:

1. Жамият иқтисодий тараккиётида эришилган даража;
2. Жамиятнинг социал-иқтисодий тизими;
3. Хаёт кечиришнинг табиий- жугрофий шароити;
4. Тарихий-миллий ананалар ва одатлар билан боғланиб келади.

Эхтиёжлар таркибидаги социал-иқтисодий эхтиёжлар 3 қисмга булинади.

1. Моддий эхтиёжлар;
2. Социал-маънавий эхтиёжлар;
3. Меҳнат эхтиёжи;

Моддий эхтиёжлар табиий булиб уларга озик-овкат, кийим-кечак, тураржой, транспорт, алоқа, тиббий эхтиёжлар ва бошқалардан ташкил топади.

Моддий эхтиёжлар - моддий қурилишга эгадир. Масалан, пальто, кийим-кечак, куйлак, туфли ва бошқалардан иборат булади. Масалан, Укитувчи, врач, санъат арбоби ва хоказолар. Бундай хизматлар моддий қурилишга эга эмас.

Меҳнат эхтиёжи инсонни узида мужассамлашган фаолиятидир, уни ҳам моддий шакли йук. Эхтиёжлар кишиларнинг ёши, жинси, оилавий аҳоли, касби, меҳнатининг тури каби омилларга боғлиқ.

Эхтиёжлар ҳар қандай жамиятда ҳам усиб, узғариб боради ва у юксалиш хусусиятига эгадир. Агарда эхтиёж узиши тухтамайдиган бўлса, унда жамият ҳаёти тухташи мумкин. Бу эса мутлақо мумкин эмас, эхтиёж ишлаб чиқаришни ривожлантиришга, такомиллаштиришга, уни янгиланишига сабаб булади. Демак, эхтиёжни юксалиши объектив иқтисодий қонун булиб, умумиқтисодий қонунлар жумласига қиради. Жамиятнинг тараккиётини барча босқичларида амал қилади.

Бу қонунга қура жамият аъзоларининг, бутун аҳолининг эхтиёжлари узлуксиз юксалиб боради, эхтиёж миқдори усиб, таркибан янгиланиб туради, эски эхтиёжлар урнига янгиси келади, эхтиёжларнинг ривожланиши мураккаб тарзда юз беради.

Эхтиёжларнинг бирини урнига иккинчисини қелиши, бири билан иккинчисини алмашиш трансформация деб юритилади. Бу қонун ишлаб чиқариш билан эхтиёж уртасидаги алоқа-боғланишларни ифода этади. Ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ ишлаб чиқариш бўлмаса, эхтиёж ҳам бўлмайди, улар бир-бирини етаклайди. Масалан, телевизор яратилмаганда эди, эхтиёж бўлмаган булар эди. Бу эса яна янги эхтиёжни вужудга келтиради, яъни рангли телевизорга эхтиёж пайдо булади.

Умумжамиат микёсидаги эхтиёжларни ривожланиши техника тараккиётига боғлиқ. Дастлаб оддий эхтиёжлар-янги табиий инъомларидан таъминланган бўлса, ҳозир фан-техника тараккиёти даврида эхтиёжлар мураккаблашиб, тез-тез янгиланиш содир бўлмоқда. Бундан ташқари аҳолии сонининг узиши, унинг таркибидаги узғаришлар, малакали меҳнат билан банд бўлганларнинг қупайиши ҳам эхтиёжга таъсир қуратувчи омиллардир.

Эхтиёжлар занжирли реакция сингари бир-бирини тақазо этади. Масалан, автомобилга эхтиёж кетидан уни гаражда сақлаш, таъмирлаш, техникавий хизматдан утказиш, ёнилги билан таъминлаш, уни мукамал бошқаришни урганиш эхтиёжлари пайдо булади. Усиб бораётган эхтиёжларни таъминланиши ортидаги ҳолатлар билан ифодалаш мумкин:

1. Ишлабчиқаришнинг ҳолати ва уни ривожланиш ифодасига;
2. Ишлаб чиқарувчилар истемолчилар ва бошқарувчилар уртасидаги муносабатларга;
3. Аҳолининг даромадларининг миқдори ва жамгармасига, ҳажмига;
4. Бой ва узига тук кишиларни саҳийлигига;
5. Қулида қатта бойлик туплаган одамларнинг хайр-саховатига.

Эхтиёжлар юксалиб боришини 4 томони бор.

1. Эхтиёж қенгайиб миқдори усиб боради. Мисол. Газламага эхтиёж 1,5 млрд м³ бўлса, кейинчалик 3 млрд м³ га етиши мумкин

2. Мутлақо янги эхтиёжлар пайдо булади. Масалан, телевизор ва видео аппаратурани пайдо қилиши билан театр ва кинога бориш эхтиёжи қисқаради.

3. Эхтиёжлар нисбати узғаради. Масалан, умуман транспорт эхтиёжи сақланган ҳолда, транспортнинг аниқ турларига эхтиёж узғаради. Яни темир йул транспорти урнига, ҳаво транспортига, сув транспорти урнига автомобил транспортга эхтиёж қупаяди.

4. Бир эхтиёжни иккинчиси билан алмашиши. Масалан, шакар, қанд, конфет, торт, новот, асал ширинликка бўлган эхтиёжни қондиради, лекин улар бир-бирини урнига босиш мумкин. Хуллас, эхтиёжларни қондирилиши- ишлаб чиқаришга ишлаб чиқаришни таъминлаб турадиган моддий бойликка ва уни ҳаракатга келтирадиган инсонни меҳнат фаолиятига бевосита боғлиқдир бу жараён таркибидаги моддий борлик чегараланган булиб, иқтисодий ресурслар деб юритилади.

Жамият, кишилар, табиат, турли хил қорхоналар ва оила эхтиёжларида бўлган барча имкониятлар, захиралар, манбалар иқтисодий ресурсларни ташкил этади. Яъни, табиий ресурслар (ер, сув, урмон, ер ости бойликлари), ишчи қучи ва моддий ресурслар (бинолар, дастгоҳлар, машиналар, асбоб-усқуналар, иншоатлар, қурилишлар, сотишга тайёр товарлар, уларнинг захиралари, пул маблағлари ва бошқалар) шулар жумласидандир.

Маълумки, иқтисодий ресурслар чекланганлиги туфайли, эҳтиёжни бирданига ёки тула-туқис таъминлашга тускинлик килади.

Иқтисодий ресурслар, ишлаб чиқариш ва эҳтиёжларни кондиритиш даражаси уртасида доимий ва мустахкам алоқадорлик мавжуд ва уни куйидагича изохлаш мумкин.

Иқтисодий ресурслар, Имкониятлар	Ишлаб чиқариш ёки Хизмат курсатиш да-ражаси	Эҳтиёжларни даражаси	кон-дирилиш
-------------------------------------	--	-------------------------	-------------

Шундай килиб, иқтисодий ресурсларни 3 турга булиш мумкин:

1. Моддий ресурслар - бунга табиий бойликлар, асбоб-ускуналар, машина-механизм, бино-иншоот ва хокозо.
2. Меҳнат ресурслари - меҳнатга лаёқатли кишилар.
3. Ишбилармонлик қобилияти.

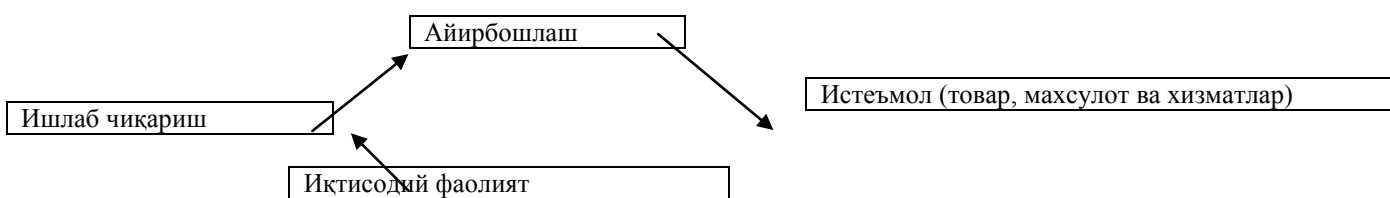
Бу турлардан иккитаси ишлаб чиқаришнинг шахсий инсоний омили ҳисобланади.

Ресурсларнинг камёблиги умумий ходиса. Бу экиладиган ерларнинг, ер ости ва ер усти бойликларининг, меҳнатга ярқли аҳоли сонининг чекланганлиги, энергия ресурсларининг етишмаслигида қуринади. Масалан, кейинги 200 йил ичида ер қуррасида истеъмолчилар сони 5 марта қупайган, лекин ер сатҳи табиий бойликлари қупайгани йуқ.

Ер қуррасининг 72 фоизи океанлардан, 28 фоизи эса қурукликдан иборат.

Эҳтиёжлар турли-туман булганидан уларни кондиритиш ҳам турлича йуллар, билан амалга оширилади, яъни иқтисодий фаолиятини талаб килади.

Иқтисодий фаолият деганда инсон тирикчилигини таъминлаш ишлари, тадбирлари, воситалари ва усуллари мажмуасидан иборат. Яъни:

Одамлар уз эҳтиёжини кондирмаса, иш қобилиятини тиклай олмай-ди. Истеъмолсиз ишлаб чиқариш ҳам булмайди. Ишлаб чиқариш турлари жуда ҳам қуп. Хозир дунёда 25 млн. хил махсулот ва уларни бутловчи қисмлар ва деталлар яратилади. Дунёни, жамиятни, ҳаётни, турмушни урганиш қадим замонлардан буён давом этиб келмокдаки, уни турли фанлар урганади, таҳлил килади, синтез килиб, илмий ва амлий хулосалар чиқаради. Иқтисодиёт ва уни назарияси ҳам антиқ дунёнинг таникли олимлари Қсинафонт, қадимги Миср, Хитой, Хиндистон, ҳамда Марқазий Осиё олимлари яратган асарларида иқтисодга доир назариялар берилган.

Авлодларимиз Абу Али Ибн Сино, Абу Наср Фаробий, Абу Райхон Беруний, Алишер Навоий, Мирзо Улугбек қолдирган илмий меросларда инсоннинг яшаши учун табиат эҳсонларидан эҳтиёж учун фойдаланиш мақсадида табиат ва уни сирларини урганиш, бунинг учун сермашаққат қилиш лозимлиги қайта-қайта курсатиб берилган. Улар доимо ҳужалиқларнинг барча турларида (уй, қишлоқ, шаҳар, давлат) даромад билан харажат мувозанатига алоҳида эътибор берилган, пулнинг мазмуни ва уни қелиб қикиш сабаблари ёритиб берганлар. Улар иқтисодиётни изчил урганиш асосида, унинг қоида-қонунларини, тушунчаларини курсатиб берган булсаларда, у даврда иқтисодиёт назарияси фан сифатида шаклланмаган эди.

Кейинчалиқ, қупгина мамлакатларда миллий бозор шаклланган ва жаҳон бозори қарор топаётган даврдан бошлаб, Хозирги иқтисодиёт назарияси «Сиёсий иқтисод» номи билан шакллана бошлаган.

«**Сиёсий иқтисод**» (политическая экономия) фанининг номи грекча суздан олинган булиб, «политика» ва «ойқономия» сузларини бирикмасидан иборат. «Политийа» сузининг маъноси «ижтимоий тузим» демақдир. «Ойқономия» сузи икки суздан: «Ойқос»- уй, уй ҳужалиги ва «номос»- қонун сузларидан тарқиб топган. «Сиёсий иқтисод» фанининг номи XVII асрнинг бошларида пайдо булган.

Француз иқтисодчиси Антуан Монкретъен (1575-1621) йилларда яшаб ижод этган. У биринчи марта 1615-йилда «Сиёсий иқтисод трактати» номи қичик илмий асар ёзиб, бу фанни мамлакат микёсида иқтисодиётни бошқариш Фани сифатида асослаб берган.

Жамият тараккиётининг кейинги босқичларида етишиб қиккан классик иқтисодчилар бу назарияни тугри эканлигини тасдиқлаб, сиёсий иқтисод қенг маънода моддий неъмат ва маънавий ишлаб чиқариш ва айирбошлашни бошқарувчи қонунлар тугрисидаги фан деб ёзган эдилар.

Бу фанни шаклланишида бир қанча гоъвий оқимлар, мактаблар хизмат қилганлар. Улар «Меркантилизм», «Физиократлар», «Классик» мактаблардир.

«**Меркантилизм**» мактаби иштирокчилари ва намоёндалари- кишиларнинг, жамиятнинг бойлиги пулдан, олтиндан иборат бойлик савдода, асосан ташқи савдода муомала жараёнида пайдо булади, қупаяди, савдода банд булган меҳнат унумли меҳнат, бошқа меҳнатлар эса унумсиздир, деб фикр юритдилар.

Меркантилизм (итальянча «Мерканте» суздан олинган булиб, савдогар, тожир) савдо жамият бойлигининг манбаи деган маънони билдиради. Кейинчалиқ фанни тараккиёт айирбошлаш, яъни савдо жараёнида ҳеч қандай бойлик яратилмаслиги, қийматни қупаймаслигини аниқлаб берди.

Кейинги оким «физиократлар». Улар бойлик кишлок хужалигида яратилади ва купаяди деган гоёни бердилар. Бу мактаб вакили Ф. Кенэ томонидан машхур жадвал ишлаб чиқилди.

Кейинчалик иктисод фанининг классик мактаб намоёндалари А. Смит, У. Петти, Д. Рикардо каби машхур иктисодчи олимлар бойлик факатгина кишлок хужалигидагина эмас, балки шу билан бирга саноат, транспорт, курилиш ва бошка хизмат курсатиш сохаларида ҳам яратилганини исботлаб бердилар. А. Смитнинг «Куринмас кул» тамойили Ҳозирги кунда ҳам аҳамиятини йукотган эмас. «Халклар бойлигининг табиати ва сабаблари тугрисида тадқиқот» (1776) деган китобида инсонни фаоллаштирадиган асосий рағбат шахсий манфатидир деб курсатган.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб «Маржинализм» деб аталган оким вужудга келди. У инглизча суздан олинган булиб, охириги кушилган деган маънони билдиради. Унинг асосчилари Австрия иктисодий мактабининг вакиллари (Карл Менгер, Фретрих фон Визер, Бем Баврик ва бошкалар) булиб, улар томонидан кушилган товар нафлигини, кушилган меҳнат ёки ресурс унумдорлигини пасайтириб бориши қонуни деган назарияни ишлаб чиқдилар. Маржанализм назарияси аниқ олинган товарга булган талаб ва унинг баҳоси уртасидаги боғлиқлик ва узаро таъсирини тахлил қилишда фойдалилади.

Инглиз иктисодчиси Жон Кейнс 1936-йилда «**Бандлик, фоиш ва пулнинг умумий назарияси**» деган китобида макроиктисодий курсаткичлар: миллий даромад, капитал, харажатлар, истемол ва жамғаришнинг узаро боғлиқлигини тахлил қилади, инвестиция ва истемолнинг энг максадга мувофиқ тарзда ташкил топиши иктисодий тараккиётнинг муҳим омили деб курсатади.

Ҳозирги замон иктисодиёт назариясининг муҳим йуналишларидан бири **Монитаризм** деб аталади. Бу назариянинг асосчиларидан бири америкалик иктисодчи Милитон Фредмен хисобланади. У, иктисодиётни барқарор қилишда пул омили асосий рол уйнайди деб курсатади.

Демак, Маржинализм, Монитаризм, Кейнсчилик йуналишидаги иктисодий назариялар мамлакатимизда ва МДХ давлатларида «Иктисодиёт назарияси» атала бошланди.

Иктисодиёт назарияси фанининг предметини аниқлашда турли назарий қарашларни урганиб, синитез қилинади, кейин яхлит тушунча берилади.

Демак, иктисодиёт назарияси фанининг предмети нима? Бу фан асосан нимани тадқиқ қилиб, одамларга нимани ургатади деган саволларга иктисодчи олимлар турлича фикрлар билдирганлар:

1. Айирбошлаш; 2. Ишлаб чиқариш-хусусан дехқончилик киритилган; 3. Назария-бойлик яратиш, уни айирбошлаш ва уни истемол этиш ҳақидаги фан деб талқин этилди; 4. Иктисодчилар провард натижада иктисодий назария ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбош ва истемолни урганида деган хулосага келишди.

Ҳарбдаги йирик иктисодчилар назария қандай фан деганда унга қисқа ва лунда жавоб бериб булмайд деб хисоблайдилар. П. Самуэльсон қуйидагиларни ёзган:

1. Иктисодиёт назарияси айирбошлаш, пуллик битимлар билан боғлиқ иктисодий фаолият турлари ҳақидаги фан.

2. Хар хил товарларни (бугдой, мол гушти, польто, йулар, кичик кемалар) ишлаб чиқариш максидида қишидан (ер, ишлаб чиқаришга мулжалланган товарлар, меҳнат, машинани, техникавий битимлар) фойдаланиши тугрисидаги фан.

3. Қишиларнинг қундалик ишбилармонлик фаолияти, қишиларнинг тирикчилик маблағи топиши, ундан фойдаланиши тугрисидаги фан.

4. Инсоният истемол ва ишлаб чиқариш борасида уз вазибаларини қандай бажараётганлиги тугрисидаги фан.

5. Иктисодиёт назарияси бойлик тугрисидаги фан.

Мазкур таърифларда иктисодиёт назарияси предмети қисмларга булиб баён этилган. Бу ерда асосий масала фан предметига қишилар бутун жамият иктисодий фаолиятининг киритилишидир.

Хуллас, иктисодиёт назарияси жамиятда юз берадиган иктисодий ходисалар, жараёнлар, уларга хос булган алоқа боғланишларни, уларнинг қонун қоидаларини ва қишилар фаолиятида намоён булишини ургатувчи фандир.

Иктисодиёт назарияси фанининг предмети иктисодий ресурслар чекланган шароитда жаиятнинг чексиз эҳтиёжларини қондириш максидида моддий неъматларни ва хизматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истемол қилиш жараёнида вужудга келадиган иктисодий муносабатларни ижтимоий хужалиқни самарали юритиш қонун қоидаларини урганишдан иборат, деб айтиш мумкин.

Хар бир фан маълум вазибани бажаради, жумладан иктисодиёт назарияси ҳам бир қатор вазибаларни бажаради.

1. Иктисоднинг сир асрорларини билиб олиш, уларни оммага етказиб, уларнинг иктисодий билим савиясини оширади.

2. Барча иктисодий фанларга илмий-услугий асос булиб хизмат қилади.

3. Амалий тавсиялар беради.

6. Иктисодиёт назарияси умумиктисодий қонунлар ва категорияларни тахлил этиш ва изохлаш орқали уз предметини урганади.

Хар бир фан уз предметини категориялар ёрдамида текширади.

Иктисодий категориялар бу иктисодни урганишда қулланадиган назарий тушунчалар булиб, улар реал иктисодий воқеяликнинг илмий инъикоси, ифода этилишидир.

Масалан, махсулот, товар, ишчи қучи, бозор, капитал, ишбилармонлик, тадбиркорлик, баҳо, молия, кредит ва бошкалар категориялар деб юритилади.

Категориялар гуруҳларга булиниб урганилади.

1. Умумиктисодий категориялар иктисодий жараёнларнинг барча босқичларида хосдир. Масалан, ишлаб чиқариш, мулк, меҳнат жараёни, махсулот, иш вақти, меҳнат тақсимоти, эҳтиёж қабилар.

2. Формацион, махсус категориялар-иқтисодиётнинг муайян тарихий боскичига хос категориялардир. Масалан, эксплуатация, рента, ортикча аҳолии кашшокланиш, монополия, моносония, олигополия ва хоказо.

3. Даврий-оралик категориялар, масалан, товар, пул, талаб, таклиф, маркетинг, нарх, инфляция ва хоказо. Иқтисодиёт назариясида иқтисодий ходисаларнинг белгилари умумлаштириш асосида қонунларда тарифланади. Иқтисодий қонунлар-иқтисодий жараёнларнинг турли муҳим томонлари уртасидаги муҳим такрорланиб ва юзага келиб турадиган узвий иқтисодий заруратни таказо этувчи сабаб-окибат, алоқа боғланишларидир.

Қонунлар ҳам гуруҳларга булинади:

1. Умумиқтисодий қонунлар, иқтисодий тараккиётнинг ҳамма боскичларида амал қилади. Масалан, меҳнат таксимоти, жамғариш, меҳнат унумдорлиги усиб бориши, эҳтиёжларнинг юксалиши ва хоказо.

2. Формацион-махсус қонунлар унга махсус иқтисодий қонунлар қиради. Масалан, феодализм, капитализм қонунлари шулар жумласидандир.

3. Даврий-оралик қонунлар бунга бозор иқтисоди қонунлар-ракобат кураши, талаб ва таклиф, пул муомаласи ва киймат қонунлари шулар жумласидандир.

Иқтисодий жараён ва ходисаларни урганишнинг бир қанча усуллари мавжуд.

1. Иқтисодий жараёнлар ва ходисаларни урганиш учун маълумотлар (фактлар) тупланади. Бу эмпирик боскич ҳисобланади.

2. Жамланган маълумотларга бир қатор умумий тарзда баҳо берилади, яъни синаб қурилмаган ҳулоса гипотеза олга сурилади.

3. Илмий абстракция усули-иқтисодий ходиса ва жараёнларни урганишда инсонни абстракция фикрлашдан фойдаланилади.

4. Таҳлил ва синтез усули-таҳлил бу урганилаётган бир бутунни алоҳида қисмларга ажратиш ва уларни изчиллик билан таҳлил қилиш. Синтез -бу урганилаган қисмлардан олинган ҳулоса ва натижаларни бир бутун яхлит жараён деб қараб, умумий ҳулосалар чиқаришдир.

Иқтисодиётни назарий таҳлил қилишда микроскоп ва кимёвий реактивлардан фойдаланиб бўлмайди, уларни урнида абстракция кучидан фойдаланилади.

Булардан ташқари индуктив ва дедуктив усуллар ҳам ишлатилади. Индуктив усул деганда империк билимдан абстракцияга утиб, назарий ҳулосалар чиқарилади ва кейин иқтисодий сиёсатга утилади.

Дедуктив усули қулланганда назариядан иқтисодий фактлар таҳлилига утилади. Дастлаб олга сурилган гоёлар, ҳулосалар қайтадан фактлар асосида текшириб қурилади. Хар иккала усул бир-бирини тулдириб беради. Булардан ташқари иқтисодий назарияда қонуниятларни баён этиш учун эгри чизик чизмалари статистик жадваллар ҳам қулланилади.

Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида бир қатор муаммоларни булиши муқаррар. Бу муаммоларни назарий ечимларини беришда иқтисодиёт назарияси муҳим аҳамият касб этади. Иқтисодиёт назариясини талабалар, иқтисодчи мутахассислар яхши билса чекланган турли хил ресурслардан самарали фойдаланиб, унинг хар бир бирлиги ҳисобига кўпроқ товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар курсатишни таъминлайдилар. Фаолиятни хар бир турига сарфланадиган харажатларни микдорини эришилган ютуқлар билан таққослаб қурадилар, харажатларни камайтириш йулларини излаб топадилар.

Президент И. Каримов курсатиб утганидек, иқтисодиёт назарияси Фани «Кишиларда янгича иқтисодий фикрлашни шакллантириш, уларнинг Дунёқарашини узгартириш» вазифасини ҳам бажаради. Президент И. А. Каримовнинг маърузалари, сузлаган нутқлари ва асрларида курсатиб берилган, бозор иқтисодиётига утиш даври тамойиллари утишнинг узига хос йулини, узининг иқтисодий қонунларини, йул-йуриklarини, Олий Мажлис, Вазирлар Маҳкамаси қабул қилган қонунлар ва қарорлар асосида мамлакатимиз олдида турган иқтисодий муаммолар ва вазифаларнинг чуқур таҳлилини, уни хал этиш йулларини курсатиб бермоги лозим, ҳамда утиш даври иқтисодиётининг узига хос хусусиятлари, қўп укладли иқтисодни вужудга келиши, турли шаклдаги мулкчиликни қарор топиши қонуниятларини очиқ бериши ва уни кенг жамоатчиликка узлуксиз тушунтриб боришда иқтисодиёт назарияси асосий манбалардан бири ҳисобланади. Шунинг учун ҳам бу фан умуминсоний фан булиб, иқтисодиётнинг барча йуналишларидан мутахассис олувчилар учун махсус фан, ноиқтисодий йуналишидаги мутахассисликлар учун умумий фанлар таркибига киритилади.

Асосий таянч тушунчалари:

1. Иқтисодиёт-бу хар бир жамиятда объектив тизим булиб, чекланган ресурслардан мақсад йулида оқилона фойдаланиб, ишлаб чиқаришни ташкил этиш орқали ҳаётий воситаларни яратиш ва уни истеъмолчиларга таъминлашга қаратилган фаолият бирлигини билдиради.

2. Эҳтиёж-кишиларни истикомат қилишлари, ва яшашлари ва улгайишлари учун зарур булган ҳаётий воситаларга талабдир.

3. Иқтисодий ресурслар-инсонларни яшати. Мамлакатни ривожланиши ва тараккий қилиши учун ишлаб чиқариш ва хизмат курсатиш соҳаларида истемол қилинадиган воситалар захиралар, имкониятлар ва манбалардир.

4. Иқтисодий қонунлар-турмуш ва ҳаётнинг барча соҳаларида, иқтисодий ходиса, жараёнларда амал қиладиган, такрорланиб турадиган, барқарор сабаб-окибат алоқаларини, уларнинг бир-бири билан узаро боғлиқлигини ифода қилади.

5. Иқтисодий категориялар. Иқтисодий жараёнларда доимо такрорланиб турадиган ва уларни айрим томонларини ифода этувчи илмий-назарий тушунчалардир.

6. Услугият-иқтисодий жараёнларни илмий билишнинг йуллари, қонун-қоидалари, тамойиллар тизимидир.

7. Илмий абстракция-иктисодий жараёнларни илмий билишда кулланиладиган усуллардан биридир.

Асосий адабиётлар:

1. И. А. Каримов- асарлари 11-том.
2. Дарслик ва кулланмалар:
3. А. Улмасов, М. Шарифхужаев. Иктисодиёт назарияси. Т. «Меҳнат», 1995 йил. Дарслик.
4. Ш. Шодмонов, Р. Алимов, Т. Жураев. Иктисодиёт назарияси. Т. «Молия» 2003 йил. Кулланма.
5. Д. Тожибоева. Иктисодиёт назарияси. Т. «Шарк» 2003 йил 1-2 китоб. Кулланма.
6. К. Абдурахмонов ва бошқалар. Экономическая история. Т. «Ўзбекистон» 1999 йил. Дарслик (рус тилида).
7. Данилов, З. Юлдошев. Национальная экономика. Т. «Янги аср авлоди» - 2003 йил. Ўқув кулланма.
8. Президент Фармонлари, Олий мажлис қонунлари, сессиялари, ВМнинг қарорлари.
9. И. А. Каримов нутқлари, маърузалари, ҳар бир йилнинг социал-иктисодий ҳисоблари.

2-мавзу. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЖАРАЁНИ ВА УНИНГ НАТИЖАЛАРИ.

Режа:

1. Ишлаб чиқариш омиллари ва унинг таркиби
2. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни.
3. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижалари.
4. Ишлаб чиқариш имкониятлари ва унинг чегараси.
5. Ишлаб чиқариш самарадорлиги ва унинг курсаткичлари.

Кишилик жамиятини тараккиёти ва инсонларни яшашлари учун зарур бўлган моддий – неъматлар табиатда мавжуд бўлсада, уларни инсон эҳтиёжларига мослаб тайёрламоқ, етиштирмоқ, ишлаб чиқармоқ ва қайта ишлаб, уларни тайёр истеъмол маҳсулотларига айлантирмоқ лозим. Бунинг учун эса, энг аввало ишлаб чиқариш учун зарур бўлган унсурларни бўлиши, уларни узаро бириктиришни шакллантириш лозимдир. Хуллас ишлаб чиқаришни ташкил этмоқ керак. Шундан кейин ишлаб чиқаришни мақсади, моҳияти, вазифаси ва унинг натижаларини тушунмоқ керак бўлади. Мақсад аниқ бўлгандан кейин эса, ишлаб чиқаришни узлуксизлигини таъминлаш, самарадорлигини ошириб бориш уствор вазифага айланади. Ушбу мавзуда ишлаб чиқаришни, ҳужаликни ташкил қилиш ва уни юритишга таалуқли таянч иқтисодий тушунчалар ва иқтисодий қонуниятлар берилган бўлиб, улар талабаларга атрофлича тушунтирилади. Жамиятда ҳужалик юритишнинг ва мулкчилик шакллари турличадир, лекин ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган соҳаларда ишлаб чиқаришни ташкил этишда катнашадиган унсурлар (эмменитлар, иқтисодий категориялар) бир хил бўлади. Улар таркибини қуйидаги унсурлар ташкил этади. Яъни: 1. Меҳнат (ишчи кучи); 2. Меҳнат предмети; 3. Меҳнат қуроли; 4. Меҳнат воситалари. Бу тўртта унсурни ишлаб чиқариш омиллари деб аталади. Уларни ҳар бирига алоҳида тушунча ва таъриф бериб утаемиз.

Меҳнат (ишчи кучи) иқтисодий категория бўлиб, меҳнатга лаёқатли бўлган ҳар бир субъектнинг мақсадлар йулидаги жисмоний ва ақлий қобилиятининг мажмуасидир. Масалан, Ўзбекистон Республикасида 25 млн 115 минг аҳоли буладиган бўлса, унинг 51,6 фоизи меҳнатга яроқли бўлган кишилардир.

Кишилар меҳнати йўналтирилган ва меҳнат таъсир қиладиган нарсаларга **меҳнат ашёлари** деб аталади. Масалан, ер ва ундаги маҳсулотлар, хомашёлар, металллар, сув, ҳар хил материаллар ва ҳоказо.

Инсон меҳнати билан меҳнат предмети ва табиатга таъсир қиладиган нарсаларга **меҳнат қуроли** дейилади. Яъни, ҳар хил турдаги машиналар, асбоб-ускуналар, қуроли, станоклар ва ҳоказолар. Мисол, инсон уз меҳнатини меҳнат қуроли бўлган аррага бириктириб, урмон хомашёсини қирқиши мумкин, эшик ясаши мумкин ва ҳоказо.

Бевосита ишлаб чиқаришга катнашмайдиган, лекин унга қумаклашадиган нарсалар **меҳнат воситалари** деб аталади.

Масалан, қуриклар, каналлар, темир йуллар ва ҳоказолар.

Энди учта омилни бириктириш жараёнини тушунтирамиз. Меҳнат қуроли билан меҳнат ашёлари (предметлари)ни қушилиши натижасида ишлаб чиқариш воситалари ҳосил бўлади. Ишлаб чиқариш воситаларига инсон меҳнати қушилса, ишлаб чиқарувчи қушлар ҳосил бўлади. Шу учала омилни бириктириш туфайли ишлаб чиқариш ташкил этилади. Бунда инсон омил ва унинг қобилияти асосий омил ҳисобланади. Ишлаб чиқариш жараёнини қуйидаги йиғиндиларни натижаси деб қаралади.

Яъни,

$I/ч = A + B + C$.

Бунда: $I/ч$ – ишлаб чиқариш,

A – меҳнат қуроли,

B – меҳнат предмети,

C – инсон меҳнати (ишчи кучи).

Меҳнат қуролининг меҳнат ашёларига таъсир қурсатишига қараб, уларни 3 та гуруҳга ажратиш мумкин.

1. Машиналар, станоклар, асбоб-ускуналар, мосламалар ва ҳоказо.

2. Хомашёлар, хар-хил ёкилгилар, материаллар ва бошка меҳнат воситаларини саклайдиган омборлар, кувурлар, цистерналар, ховузлар ва бошкалар.

3. Ишлаб чиқаришга кумаклашадиган меҳнат воситалари – каналлар, куприклар бинолар, йуллар ва бошкалар.

Умумлаштирилган холда олдинги, сиёсий иктисод дарсликларида ишлаб чиқаришни икки омили мавжудлиги, яъни, моддий омили (ер, ер ости бойликлари, сув, ресурслар ва табиат бойликлари), шахсий омили (ишчи кучи, меҳнат) айтилар эди. Бозор иктисодиёти билан боғлиқ булган купгина адабиётларда ишлаб чиқариш омили 4 катталиқдан иборат деб курсатилмоқда, яъни, меҳнат, капитал, ер-сув, тадбиркорлик ишидир. Бундай қарайдиган булсак, ишлаб чиқаришда меҳнат эмас, балки ишчи кучи иштирок этади, у ёлланади меҳнат бозорида сотилади ва сотиб олинади, у товардир. Меҳнат эса инсондаги қобилият булгани сабабли, уни инсон танасидан ажратиб олиш мумкин эмас, сотилмайди ва сотиб олинмайди ва товар ҳам булмайди. Профессор Ш. Шодмонов курсатиб утганидек, меҳнат бозори тушунчасини ишчи кучи бозори билан, меҳнат ресурслари сузини – ишчи кучи ресурслари билан алмаштириб ишлатиш мақсадга мувофиқрок булади.

Ишлаб чиқаришни омили таркибига кирган «Капитал»га турлича маъно берилган. Айрим адабиётларда капитал эгасига қушимча қиймат келтирувчи қиймат, уз – узидан купайиб келувчи қиймат дейилади. Гарб иктисодчилари Дж. Кларк, Л. Валрас, И.Фишерлар капитални даромад, фойза ва фойда келтирувчи қиймат деб тушунтирадилар. И. Ф. Д профессор В. Д. Камаев томонидан тайёрланган дарслиқда «Хакикатан ҳам капитал узидан купаювчи қиймат» деб ёзган. Европа мамлакатлари ва Америкада кулланилаётган «Экономикс» дарлигида ишлаб чиқариш ва хизмат сохаларида кулланилаётган ишлаб чиқариш воситалари, асбоб – усқуналар, фабрика – заводлар, объектлар, иншоотлар транспорт воситалари, омборлар, моддий ашёлар ва хақозалар капиталдан иборат деб курсатилади.

Юқорида капиталга берилган таърифни эътиборга оладиган булсак, бизнинг фикримизча ишлаб чиқариш моддий омилини ташкил этадиган нарсалар уз – узидан купаювчи қиймат усувчи яратувчи, ёки даромад, фойда, фойза келтирувчи деб қаралган. Бизнинг фикримизча капитал таркибига киритилган нарсаларга ишчи кучи таъсир этса, моддий воситалар уз эгаларига даромад фойда келтириши мумкин.

Ишлаб чиқариш воситаларига эгаллик қилган, шу воситалар ёрдамида ишлаб чиқаришни ташкил этган ва иш бажарган, иш бажариш жараёнида уз меҳнати ва бошка кишилар меҳнатини куллаб, даромад ёки фойда олган кишини **тадбиркор** деб айтиш мумкин.

Ишлаб чиқариш жараёни курсатиб утилган омилларни бир – бири билан бирикиши, қушилиши ва узаро таъсири ёрдамида шаклланади. Ишлаб чиқаришни натижасида махсулот ишлаб чиқариш функцияси дейлади.

Хулоса қилиб айтганда, ишлаб чиқаришнинг моддий ва шахсий омиллари вақт утиши билан миқдор ва сифат жиҳатидан узғариб боради. Яъни, янги-янги мураккаб техника ва технологиялар вужудга келади, уни бошқариш учун ходимлар билимларини, малакаларини ошириб борадилар.

Маълумки кишиларни эҳтиёжлари қуп қиррали булиб, у чексиздир бу эҳтиёжни таъминлаб бориш, ишлаб чиқариш ва хизмат курсатиш сохаларининг ривожланиш даражасига боғлиқ булади. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш узини мақсадига ва мазмунига эга булади. Ишлаб чиқариш туфайли моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқарилади лёкин у чекланган иктисодий ресурслар билан бажарилади. Ресурслар чекланганлиги сабабли улардан тежаб-тергаб фойдаланишдан мақсад ундан унумли фойдаланишга эришишни таъминлаб, кишиларни қундалик ва ундан кейинги моддий ва маънавий эҳтиёжларни қондириб бориш асосий мақсад ҳисобланади. Ишлаб чиқаришни мақсади ва мазмуни ҳам шундан иборат булмоғи лозим. Ишлаб чиқаришни заминида инсон меҳнати ётади. Меҳнат туфайли ишлаб чиқариш вужудга келтирилади, меҳнат туфайли махсулотлар ишлаб чиқарилади, хизматлар курсатилади. Шу сабабли иктисодчилар таъкидлаб утганларидек, меҳнат кишилар ҳаётининг асоси ҳисобланади умуман олганда инсон меҳнати билан табиатга таъсир курсатади, уни яъни табиат моддалари узғариши учун меҳнат билан янги техника, технологиялар яратади, бу йулда узини илмини, малақасини ҳам, ошириб боради.

Масалан, оддий дастлабки тош ва ёғоч қуролларини ва Ҳозирги даврдаги мураккаб ишлаб чиқариш воситалари ҳам, инсон меҳнати туфайли табиатдаги бойлик моддалардан яратилгандир. Бунда меҳнат тақсимооти ҳам муҳим роль уйнайди. Ҳозирги пайтда меҳнат тақсимотдан вужудга келган ишлаб чиқаришнинг купгина сохалари – саноат, қишлоқ хужалиғи, қурилиш, транспорт, тайёрлов ташкилотлари, савдо, моддий техника таъминоти, савдо шаҳобчалари коммунал ва уй – жой хужалиқлари қаби тармоқлар фаолият курсатиб, махсулотлар ишлаб чиқармоқдалар ва хизмат курсатмоқдалар. Бир суз билан айтганда ялпи ички махсулот яратмоқдалар.

Ҳозирги пайтда миллий иктисод яратишни бозор йули билан ривожланаётган мамлакатлар учун мулкчиликни қуп мулкчилик шакллари маъқул булмоқда.

Моддий ишлаб чиқариш тармоқларида моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқарилади ва хизматлар курсатилади.

Республика иктисодиёти ҳам бозор йулидан ривожланиб товар ишлаб чиқармоқда ва хизматлар курсатмоқда, яъни ялпи ички махсулот ҳосил қилмоқда. Масалан, 1999 ва 2000 йилда яратилган ялпи ички махсулотда товарлар ва хизматлар қиймати қуйидагича булган. Яъни: 1999 йилдан ЯИМ – 2128,7 млрд сум 100%. Шу жумладан, ишлаб чиқарилган товарлар қиймати 1070,5 млрд сум ёки 50,2 фойза. Курсатилган хизматлар қиймати 772,4 млрд сум ёки 36,4 фойзни ташкил этган булса, 2000 йилда ЯИМ-3194,5 млрд сум, 100 фойза булди, шундан ишлаб чиқарилган товарлар қиймати 1614,2 млрд сум ёки 50,5 фойзни, курсатилган хизматлар қиймати 1173,9 млрд сум ёки 36,8 фойзга купайди.

Бозор иктисодиёти шароитида дехқон хужалигини таркибидаги уй хужалигини ривожланишига ҳам алоҳида аҳамият берилмоқда. Хусусан, хунармандчилик, қандолатчилик, қонвойлик, уй – боғча ва яслиларни купайтириш шулар жумласидандир. Чунки, бу соҳа қушимча иншоотлар қуришни, қушимча маблагларни сарфлашни талаб қилмайди. Шунинг билан бир қаторда, ақсинча кишилар узларини вақтларини қуп қисмини уй хужалиқларига

марфлайдилар, маблагларни тежайдилар ҳамда кишлок хужалик махсулотларини, турли чиқиндиларни қайта ишлаб, аҳолига хизмат курсатадилар шу сабабдан ҳам кейинги йилларда ЯИМда курсатилган хизматларни қиймат усмоқда.

Моддий неъматлар ишлаб чиқариш жараёни икки булинмага булинади. Биринчи булинмада ишлаб чиқариш воситалари (машина, станок, асбоб-ускуналар, хомашёлар ва хақозалар) ишлаб чиқарилади, иккинчи булинмада эса халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқарилади. Хар иққала булинма уртасида товар–махсулотлари айирбош қилинади.

Ишлаб чиқариш жараёни икки томони мавжуд, яъни истеъмол қиймат ва қиймат яратиш томонидир уни қуйидагича тасвирлаш мумкин.

Иш кучи ва ишлаб чиқариш воситалари (буюм шакллари)	Меҳнат жараёни истеъмол қиймат яратиш жараёни	Истеъмол қиймати яъни нархлашган
Ишлаб чиқариш омиллари	Ишлаб чиқариш жараёни	Натижа: товар ва хизматлар
Капитал: ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи қиймати	Қийматнинг усиш жараёни	Сарфланган ва қушилган қиймат

Моддий ашёвий омиллар (ер, сув, капитал) билан шахсий-инсоний омиллар (меҳнат, тадбиркорлик)ни қушилиши натижасида моддий махсулотлар ва хизматлар яратилади. Моддий жараёни хосил қилиш учун ишлаб чиқариш 2 ҳолатга боғлиқ бўлади яъни:

1. Бевосита бириқиш, -бунда моддий омиллар эгаси бошқа киши, иш кучи эса унга эга эмас иққаласини бириқиши билвосита бўлади.

2. Моддий ва шахсий омиллар бир кишини қулида бўлиб улар ишлаб чиқаришни ташкил қилиш мақсадида қушилса, бевосита бириқишини ташкил этади.

Ишлаб чиқариш учун, маълумки, ишлаб чиқариш воситалари мавжуд бўлиши лозим. Мисол келтирадиган бўлсақ қуйидаги қуриниш содир бўлади. Яъни: нон ишлаб чиқариш учун 2 тонна унни 150 минг сумга сотиб олинди. Нон тайёрлаш учун ишлатиладиган техника сарф қилинган энергия харажатлари сарфи (амартизацияси) учун 40 минг кетса, иш хақи $50+40+50+50=290$ минг сумни ташкил этади. Бунда $50+50=100$ сум янги қиймат ҳисобшланади.

3. Маълумки, халқ хужалиги турли туман тармоқлар ва соҳалар мажмуасидан иборат. Шунга биноан турли туман қорхоналар, ташкилотлар ва муассасалар ҳам мавжудки, уларда ишлаб чиқариш ва хизмат курсатиш амалга оширилади, улар бир-бирлари билан узвий боғлиқда бўладилар. Барча индивидуал ишлаб чиқаришларни жамиси.

Ишлаб чиқарилаётган товарлар ва курсатилаётган хизматлар ҳажми миллий махсулотни вужудга келтиради.

Республикада 2001 йилда руйхатга олинган хужалиқлар сони 203,3 минг тани ташкил қилган. Ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси ялпи миллий махсулотда ифодаланади.

Муайян вақт ичида яъни бир йилда ишлаб чиқарилган махсулотлар йигиндиси ва курсатилган хизматлар ҳажмини бозор қийматида ҳисобланадиган микдорлари ялпи миллий махсулот (ЯММ) деб юритилади.

Ишлаб чиқариш натижалари (ҳажми) икки усулда ҳисобланади биринчиси – натурал моддий улчам мисол. Тоннада, (кумир, нефть, металл, пахта, дон ва хақоза), кубометр (ёғоч, тахта, газ ва хақоза).

Ишлаб чиқариш ҳажми яратилган махсулотлар ва хизматлар микдорини уларни бозор нарҳига қупаймасидан иборат. ЯММ пировард махсулот ва хизматларни билдиради, истеъмолга тайёр ҳаётий неъматларни жамиси эканлигини билдиради. Бундан ташқари ялпи ички махсулот ҳам бор. Ялпи миллий махсулотни ялпи ички махсулотдан фарқи шундаки, унинг таркибига мамлакат ташқарисида бўлган қорхоналарда вужудга келтирилган махсулотлардан олинандиган улиш ҳам қиради.

Ялпи миллий махсулотга мамлакат ичида ҳудудларида хорижий мамлакатлар уларни фуқаролари томонидан қурилган қорхоналарда ишлаб чиқарилган махсулотларда уларнинг ҳиссаси ҳисобга олинмайди. Ички миллий махсулотда эса мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган ҳамма товар ва хизматлар қушилиб, ҳисобга олинади. Маълумки, ишлаб чиқарилган товар махсулотларни барчаси истеъмолга яроқли бўлмайди, у қайта ишлашни, ундан кейин қайта сотишга мулжалланган бўлади. Жами ижтимоий махсулот ҳам бор, у пировард ишланадиган оралик махсулот мавжуд бўлади. Бир неча бор қайта ишланадиган махсулотлар қиймати ахсулотди ЖИМдан айриб ташланади, қолган махсулотлар қиймати ялпи миллий махсулотни ташкил этади.

Мисол келтирамиз фермер 1 кг. пахтани заводга 15 сумга сотса, уни завод қайта ишлаганда 4 сумлик қиймат қушилади ва у $15+4=19$ сум бўлади уни йигирув ва туқимачилик фабрикаси олиб газламага айлантирганда 7 сумлик қиймат қушилади ва газлама $19+7=26$ сум бўлади. Газлама тиқувчилик фабрикаси олиб, қуйлак тикқанда 8 сумлик қиймат қушилади. Қуйлакни нархи $26+8=34$ сум бўлади.

Бу ерда пахта 1. завод; 2. йигирув туқимачилик фабрикаси; 3. тиқувчилик фабрикасидан утади. Бу ерда ялпи миллий махсулот $15+4+7+8=34$ сумни ташкил этади.

Жами ижтимоий махсулот эса $15+15+15+4+7+8=64$ сумдан иборат бўлади.

ЯММ нинг ҳажми унинг яратиш учун кетган жами меҳнатни эмас, балки унинг бозорда тан олинган, бозор нарҳига қирган қисмини билдиради. Мисол келтирадиган бўлсақ, товар махсулотнинг маълум массасига, айтайлик 120 сум сарф қилинган, лёкин у бозорда 110 сотилган бўлса, ана шу сумма ЯММга қиради.

Миллий махсулот натурал (буюм), қиймат (пул), қуринишда ифода қилинади. Қиймат қуринишидаги тузилиши қуйидагилардан иборат бўлади:

1. Ишлаб чиқариш воситаларининг махсулот ишлаб чиқариш жараёнида махсулотга утган қисми (с).

2. Махсулот ишлаб чиқаришда янгидан яратилган, вужудга келтирилган махсулотнинг ёки қийматининг бир қисми. Бу махсулот икки қисмга булинади, зарур махсулот ва қушимча махсулот. Зарур махсулот, уни яратувчиларга тегишли бўлиб, ундан иш хақи, меҳнат берилади. Уни V харфи билан белгилаш мумкин;

3. Янги қийматни иккинчи қисми мулкдорларга, тадбиркорларга, жамиятга тегишли бўлади, уни қушимча махсулот (М) номи билан аталади. Бу қатталиқлар буйича ЯММ ни қуйидаги қуринишда ифодалаш мумкин.

ЯММ =МС+СММ (1) Бунда СММ-соф миллий махсулот булиб, Ялпи миллий махсулотдан амортизация ажратмаларини ажратиб олгандан кейин колган кисми хисобланади. Яъни:

$$СММ=ЯММ-Аа (2)$$

Мисол. Бир йилда ишлаб чиқарилган ЯММ нинг киймати 120 млн. сумни ташкил этса, унда амортизация (машина, асбоб ускуна, иншоат-биноларни, ейилган кисмини киймати) ажратмаси 20млн булса, СММ=120-20=100 млн. га тенгдир.

СММ-нинг мохияти шундан иборатки, у биринчидан халк истеъмоллини кондирса, иккинчидан ишлаб чиқариш омилларининг ортиб боришини таъминлайди. СММ-инсон меҳнатининг махсули булиб, янгидан яратилган киймат, у пул билан улчанади.

СММ-икки кисмдан иборат, яъни зарур махсулот ва кушимча мр. Зарур махсулот унинг яратувчисига иш хаки, меҳнат хаки килиб берилади, кушимча махсулотидан ер эгаси рента, капитал эгасига фойда ва фоиз шаклида берилади.

$$СММ=3М+КМ (3) 3М+КМ ни йигиндиси жамиятнинг Миллий даромади (МД)ни ташкил этади.$$

МД=3М+КМ (4) Миллий даромад моддий жихатдан унинг тузилиши Ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмларидан иборат булади. Миллий даромадни микдори узгармаса, лекин нархи ошса, унинг пулдаги хажми ортиб боради.

Масалан 120 млрд. сумлик махсулот яратилган булса, хар бирининг нархи 10 сум булган булса, унинг хажми 120 млрд. сум 19 сум=1 млрд 150 млрд сум булади. нархи 2 сумга куپайса, 1 млрд. 200 млн. х 2- 1 млрд. 400 млн. сум булади. ЯММ икки курунишда, яъни номинал ва реал булиши мумкин.

ЯММ ни пулда ифодаланган ва муайян нархларда хисобланган махсулотга номинал ЯММ дейилади. Номинал махсулот хажми махсулотнинг моддий микдори ва нархига боғлиқ булади. Реал ЯММ-нарх узгариш назарда тутилиб хисобланган, ишлаб чиқаришнинг амалдаги микёсини ифодаловчи индекси кулланади.

Нарх индекси-муайян йилдаги нисбатан кейинги ифодаловчи курсаткич хисобланади. Масалан, 2003 йилда нарх индекси 1,0 булса, кейин у 0,90 ёки 1,2 булиши мумкин демак реал ЯММ= $\frac{\text{Номинал ЯММ}}{\text{Нархлар индекси}}$ (5) кушимча

махсулот факат иқтисодий жамоа тузумида булмаган кейинчалик пайдо булиб, мулк эгаларининг ихтиёрида булган ва хусусий мулкни куپайиши манбаи хисобланади кушимча махсулот куйидаги омиллар таъсирида куپаяди.

1. Иш кунини узайтириш; 2. Ходимлар сонини купайтириш; 3. Иш вақтини белгиланган чегараси узгармаганда унинг зарурий иш вақтини кискартириш; 4. Кушимча иш вақтини купайтириш.

Белгиланган иш кунини маълум соатларга узайтириш йули билан олинган кушимча махсулот абсолют кушимча махсулот номи билан юритилади. Масалан, иш вақти 8 соат булса, уни 2 соат узайтирилса 2 соатда яратилга махсулотни абсалют кушимча махсулот дейиш мумкин.

Зарур иш вақтини маълум соатларга камайтириш иш хисобдан кушимча вақтини купайтириш эвазига олинган кушимча махсулот нисбий кушимча махсулот деб аталади.

Мисол: Иш вақти 8 соат, шундан зарурий 4 соат, кушимча иш вақти 4 соат булса, зарурий иш вақти 2 соатга камайтирилса, уша 2 соат кушимча иш вақтига кушилади. К. И. В=4+2=6 соатни ташкил этади.

Кушимча махсулот купайтиришни ҳам чегараси бор, ёки нормаси мавжуд. Йил давомида яратилган кушимча махсулотлар йигиндиси, массасини зарурий махсулот нисбатини фоизда ифодаланиши кушимча махсулот нормаси дейилади ва куйидагича ёзилади.

$$m' = \frac{m}{v} \times 100\% (6)$$

Кушимча махсулот бозор иқтисодиёти шароитида кушимча киймат (М) шаклида юзага чиқади. У ишлаб чиқариш жараёнида содир булади, махсулотлар – товарлар сотилганда кушимча киймат фойда (р) га айланади. Хосил булган фойда (р) дан ер эгалари рента, Ссуда капитал эгалари фоиз, тадбиркорлар даромад, давлат солик курунишда уз улушларини оладилар. Фойданинг колган кисми хусусий тадбиркорларнинг соф фойдаси булади. ундан уз эхтиёж ва мақсадлари учун фойдаланадилар.

Яъни, шахсий истеъмолга, ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, инвестициялашга, жамгарма курунишда, ижтимоий йуналишларига, хайрия курунишларида сарфланиши ва фойдаланиш мумкин.

Ишлаб чиқариш натижаларини микёси ва хажми асосан икки омилга бевосита боғлиқ булади.

1. Меҳнатга яркли булган ходимлар ва уларни сонига;
2. Меҳнат унумдорлиги.

Меҳнат унумдорлиги иқтисодий категория сифатида вақт бирлигида ишлаб чиқарилган, яратилган тайёрланган, кайта ишланган махсулотлар микдори ва сифати ҳамда курсатилган хизматлар хажми ёки махсулот ва хизматлар бирлигини хосил килиш учун сарфланган иш вақтидир.

Меҳнат унумдорлигини оширишнинг асосан уч омили бор:

1. Меҳнат куруллари, ишлаб чиқариш техникаси;
2. Ходимларининг мутахассислик даражаси, малакаси, иш тажрибаси.
3. Ишлаб чиқаришнинг табиий шарт-шароитлари, табиий ресурсларнинг мавжудлиги ва улардан фойдаланишнинг кулайлиги.

Мамлакат иқтисодиётининг самарадорлигига асос килиб олинади. Бу бахо жамият микёсида сарфланган меҳнат эвазига яратилган ЯММ ёки миллий даромад – Мдни канча эканлигини билдиради.

Ижтимоий меҳнат унумдорлигини аниклаш учун бир йилда яратилган реал ЯММни ишчилар сонига булиш лозим. Уни формула курунишида куйидагича ёзиш мумкин:

$$ИМУ = \frac{ЯММ}{ИС}; \quad ИЖМ = \frac{МД}{ИС} \quad (7)$$

Бунда

ИМУ – Ижтимоий меҳнат унумдорлиги;

ЯММ – Ялпи миллий махсулот;

ИС – ишчилар, ходимлар сони;

МД – Миллий даромадни билдиради.

Мисол. ЯММ=4 млн. сум; ИС=200 киши;

$$ИЖМ = \frac{4 \text{ млн. сум}}{200} = 2 \text{ млн. сум га тенг.}$$

Меҳнат умумдорлиги канчалик юкори булса, махсулот ишлаб чиқаришга сарф килинадиган вақт кам булади, яъни вақтни тежашга, кискаришига эришилади. Бу эса ходимларни буш вақтини купаишга сабаб булади, имконият яратиб берилади.

Масалан, ерни оддий меҳнат куроли (бел) билан огдарганга нисбатан транспорт билан хайдаш учун сарф килинган меҳнат уртасида ҳам катта фарк мавжуддир.

Меҳнат умумдорлиги ошиб борган сари вақт кискариб, тежалади, камрок вақт сарфлаб кишиларнинг эҳтиёжларини туларок кондириш мумкин булади. вақтни тежалиши умумий иқтисодий қонун ҳисобланади.

Маълумки, табиатда иқтисодий, табиий, меҳнат ресурслари чекланган, лекин шунга қарамадан инсонларнинг, жамиятнинг чексиз ушиб бораётган эҳтиёжларини туларок кондириш лозим. Иқтисодчи олимлар, иқтисодиёт назарияси ушбу муаммо устида тинимсиз изланишлар олиб борадилар. Бу изланишлар шуни курсатмоқдаки, биринчидан, ресурслар чекланганлигини эътиборга олиб, халқ учун энг зурур булган махсулотлар ишлаб чиқарилади иккинчидан, ишлаб чиқаришда турли хил муқобил вариантлар танлаб олинади, учинчидан, иқтисодий ресурсларни тулик бандлигини таъминлаш лозим булади, яъни меҳнатга яроқли кишиларни иш билан таъминлаш, ерлар, капитал усқунлар буш қолмаслиги керак.

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш имкониятларининг маълум чегараси булади, чунки ресурсларнинг қамлиги, етарли даражада булмаслиги натижасида ишлаб чиқаришда тулик ҳажмида ҳам товар ва хизматларни чекланмаган миқдорда ишлаб чиқаришни таъминлай олмайди. Ресурслар чекланган бўлишига қарамадан, жамиятни ва унинг эҳтиёжларини мумкин қадар кондириш учун ишлаб чиқариш узлуксиз амал ошириб бориши лозим.

Шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш доимий равишда қайтарилиши, янгилашиб туриши лозимдир. Шундай жараён мавжуд булса, тирикчилик воситалари узлуксиз яратилиб боради.

Ишлаб чиқариш жараёнларини узлуксиз равишда давом этиши, янгилашиб туриши тақрорлиқ туриши тақрор ишлаб чиқариш дейилади ва у икки турга булинади. Яъни, оддий ва кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш.

ЯММнинг ҳажмини ортиб, купаиш боришга эришиш кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш деб айтилади. ЯММ дан кишиларни фаровон яшашлари учун инвестициялар ажратилади. Инвестиция – Ялпи инвестиция ва соф инвестицияга булинади.

Ялпи инвестиция – ишлаб чиқаришга киритилиши учун товарлар- махсулотлар ва хизматлар харид қилиш учун ажратилган умумий пул суммадир.

Соф инвестиция ялпи инвестициянинг моддий ресурсларни устириш учун, уларни жамғариш учун ишлатиладиган қисмдир.

Ишлаб чиқаришни барқарор усишини таъминлаб бериш учун ишлаб чиқарилган махсулотни бир қисмини жамғариб, соф инвестицияни таъминлаш лозим булади.

Мисол келтирамиз, 2003 йилнинг утган даврида 600 млрд. сумлик ЯММ яратилди. Бу махсулотни яратиш учун 100 млрд. сумга тенг машина асбоб – усқуналар ишлатилди, яъни амортизация газ берди. Яратилган 600 млрд сумлик махсулотдан 120 млрд суми инвестицияга ажратилди, бунда соф инвестиция 20 млрд сум булади. (120 – 100 = 20). Утган йили соф инвестиция 16 млрд сумни ташкил этган десак, бу йилги фарк (20-16=4)ни ёки 25 фоизни ташкил этади. Агарда соф инвестициянинг бир фоизга усиши ЯММ нинг 0,4 фоизга усишини таъминлайди деб фараз қилсак, у ҳолда 25x0,4=10 фоиз булади. Бутун ишлаб чиқариш ҳажми 10 фоизга усган булади.

Агарда соф инвестиция ҳосил булмади, фақат Ялпи инвестиция 100 млрд. сум бўлиб қолди, десак у ҳолда (100- 100 млрд. сум = 0) булади. 0* 0,4=0. Ишлаб чиқаришда усиш булмайди. Ёки ялпи инвестиция 80 млрд. сумга тушиб қолди, кетган моддий ресурслар урни қопланмади, яъни (100-80=20). Бунда ишлаб чиқариш 8 фоизга кискаради. Ялпи миллий махсулотни яратиш ушиб бориши билан инвестиция ҳажми ҳам мутлоқ усади, лекин у махсулотнинг камрок улушини узига жалб қилади.

Ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги деганда, ишлаб чиқаришнинг провард натижасидан уни яратишда сарф килинган ҳаракатлари уртасидаги нисбатни фарқни тушунмоқ керак. (ишлаб чиқаришга авансланган ресурслар, маблағлар ҳаракатларни ташкил этади).

Маълумки, ишлаб чиқаришни максати, ишлаб чиқариш натижалари ҳисобидан килинган ҳаракатларни қоплаш ва ортада олишга эришишдир. Хусусан, фойда олиш бозор иқтисодиёти шароитида долзарб вазиладир. Олинадиган фойдани ҳам меъёри мавжуд. Ишлаб чиқариш самарадорлигини олинган фойда деб қарасак, у ҳолда

$P' = \frac{\Phi}{ИХ} \times 100\%$ (8) курунишда ифода килинади. Бунда p' -фойда нормаси, ИХ-иктисодий ресурслар харажатлари.

Иктисодий самарадорлик ишлаб чиқариш соҳасини натижасини асосий курсаткичи ҳисобланади. Уни иктисодиётда турлича талкин қиладилар. Яъни асосий мезон фойда олиш, ялпи миллий маҳсулот яратиш, соф маҳсулот ҳосил қилиш, миллий даромадни қупайтириш, қушимча маҳсулот олиш кабилар унинг бош мезони деб қарайдилар. Айтилган фикрлар бир-иккинчиси билан боғлиқ. Умуман олганда, ишлаб чиқаришга сарф қилинган харажатларга нисбатан олинган натижа – фойда (Φ), рентабеллик, фойдалилик бош мезон ҳисобланади. Самарадорликка эриш учун ишлаб чиқариш омиллари (ишчи кучи ва моддий ресурслардан) вақт мобойнида умумли фойдаланишга бевосита боғлиқ. Ёки ишлаб чиқаришга сарф қилинган вақт мобойнида эришилган натижа билан аниқланади. Буни меҳнатни унумдорлиги дейилади.

Ишчи кучининг вақт бирлиги мобойнида маҳсулот яратиш қобилиятига меҳнат унумдорлиги деб аталади. У куйидаги омилларга боғлиқ булади. ёки ишлаб чиқаришни самарадорлигини оширувчи омиллар дейилади.

1. Ишлаб чиқарувчи ходимларни билиши, тажрибаси, малакаси;
 2. Ишлаб чиқаришни техник – технологик таркиби;
 3. Моддий, табиий, иктисодий, молиявий ресурсларни мавжудлиги ва улардан фойдаланиш;
 4. Иктисодиётнинг таркибий тузилишлари;
 5. Ишлаб чиқаришда рақобатни мавжудлиги;
 6. Рағбатлантириш механизмларидан уринли фойдаланиш.
 7. Ходимлар малакасини ошириш, тайёрлаш ва қайта тайёрлаш.
 8. Ишлаб чиқаришда илгор тажрибалар, янги технологияларни қуллаш ва ҳақозалар.
- Меҳнат унумдорлигини куйидаги курунишда ифодалаш мумкин. Яъни:

$$МУ = \frac{M}{B}; \quad (9) \quad \text{Бунда } МУ - \text{меҳнат унумдорлиги; } M - \text{яратилган маҳсулот, } B - \text{сарф қилинган иш}$$

вақти.

Меҳнат унумдорлиги белгиланган иш вақтида маҳсулот ишлаб чиқариш учун ёки маҳсулот бирлиги сарф қилинган жонли меҳнатнинг ҳар бир бирлигидир, яъни, соат, кун, ҳафта, ой ва ҳақоза.

Самарадорликни аниқлашда яна бир муҳим омил капитал унумдорлиги курсаткичи ҳам муҳим ҳисобланади. Яъни ишлаб чиқаришга сарф қилинган (аванс - бунақ) капитал ҳар бир бирлиги ҳисобидан олинган маҳсулот даромадда ифодалаш мумкин.

$$КУ = \frac{M}{K}; \quad КУ = \frac{ЯД}{K}; \quad КУ = \frac{\Phi}{K} \quad (10)$$

Бунда КУ=капитал унумдорлиги, М-маҳсулот, К-капитал, ЯД-ялпи даромад, Φ -фойдани курсатади.

Ишлаб чиқариш билан боғлиқ булган ер самарадорликни муҳим омили ҳисобланади. Уни аниқлаш учун маълум улчовдаги ердан олинган ҳосилни ер майдонига – гектарга булинади.

Самарадорлик билан боғлиқ булган курсаткичлар меҳнат сизими, материал сизими, энергия сизими каби омиллар ҳам мавжуд.

Асосий таянч тушунчалари:

1. Эҳтиёжлар- инсон талабини қондирувчи моддий ва номоддий неъматларга булган ҳаётий заруриятдир.
2. Ижтимоий-иктисодий эҳтиёжлар-кишиларни яшаши, тирикчилик воситаларига эга булиши, улгайиши, камолотга етиши ва меҳнат қилишга зарур булган маҳсулотлар ва хизматлар мажмуасидир.
3. Гурухий эҳтиёжлар- у ёки бу жамоага бирлашган инсонларни умумий истеъмолдир.
4. Умумжамият эҳтиёжи- бу яққа шароитдаги ва яхлит ҳолдаги жамият истеъмолнинг йигиндисидир.
5. Иктисодий манфаат –бу кишиларнинг иктисодий соҳадаги эҳтиёжларининг бир курунишидир.
6. Турмуш даражаси- аҳоли эҳтиёжларининг қондирилиш меъёридир.
7. Ресурсларнинг қамбалиги- эҳтиёжларнинг қексизлиги ва узгариши туфайли уни таъминлаб бориш учун керак булган ишлаб чиқариш ресурслари (табиий ресурслар, меҳнат ресурслари, техника ва технология) қекланганлигини билдиради.
8. Эҳтиёжларнинг трансформацияси-у ёки бу эҳтиёжни бошқа эҳтиёжга айланиб кетиши билан, янги эҳтиёжни пайдо булишини билдиради.
9. Эҳтиёжларни юқсалиш қонуни- бу умумиктисодий қонун булиб жамият аъзоларининг бутун аҳолининг эҳтиёжлари узулуксиз юқсалиб боради, эҳтиёж миқдор жихатидан усади, таркиби янгилашиб боради, эҳтиёжларнинг янгиси пайдо булади ва мураккаблашиб боради.
10. Иш кучи -меҳнат қилишга лаёқатли булган инсоннинг ақлий ва жисмоний қобилияти йигиндисидир.
11. Меҳнат предмети (ашёси)- инсонни меҳнати таъсир қиладиган, маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ишлатиладиган нарсалардир (ер, сув, материаллар, хомашёлар ва бошқалар).
12. Меҳнат қуроллари- инсон меҳнати билан меҳнат ашёларига, табиатга таъсир қилиш учун ишлатиладиган турли хилдаги машиналар, асбоб усқуналар, тракторлар, қомбайнлар ва ҳар хил қурилмалар мажмуасидир.
13. Капитал- ишлаб чиқариш ва хизмат қурсатиш соҳаларида ишлатилиб даромад ва қупайиб қелган даромад қелтирувчи ишлаб чиқарувчи воситалари, товарлар ва пул маблағларидир.

14. Ишлаб чиқариш жароёни- бу моддий ва маънавий неъматлар яратиш учун ишлаб чиқариш воситалари билан иш кучининг кушилишидир.

15. Ижтимоий ишлаб чиқариш- бу узаро бир бири билан узвий боғланган барча индивидуал ишлаб чиқаришларнинг бирлигидир.

16. Тадбиркорлик қобилияти- кишида мужассам булган ташаббускорлик, ташкилотчилик, ишбилармонлик, соҳибкорлик, иқтисодий ҳафдан, жавобгарликдан қурқмайдиган хислатлардир.

17. Ялпи ижтимоий маҳсулот- бу маълум вақтда бир йил мобайнида ишлаб чиқарилган, яратилган моддий неъматлар ҳажмидир.

18. Ички миллий маҳсулот-бу бир йил давомида мамлакат ҳудудларида ҳосил қилинган ва бевосита харидорларга етиб борадиган барча тайёр товарлар ва курсатилган хизматларнинг талаб ва таклиф асосида шаклландиган бозор баҳосидаги қийматидир.

19. Соф миллий маҳсулот- ишлаб чиқаришда ва хизмат курсатиш соҳаларида банд булган ходимларнинг сарфланган меҳнати билан вужудга келтирилган янги маҳсулот. Янги маҳсулот барча яратилган маҳсулот ички, миллий маҳсулотдан ишлаб чиқариш жароёнида истеъмол қилинган асосий воситалар амортизациясини ажратиб олингандан қолган қисмидир.

20. Зарурий маҳсулот- ишчи ва ходимларни зарурий иш вақтида яратилган ва уларга бериладиган маҳсулот ёки пул шаклидир.

21. Қушимча маҳсулот- ишлаб чиқарувчиларнинг қушимча иш вақтида яратилган маҳсулоти бўлиб, соф маҳсулотнинг зарурий маҳсулотдан ортиқча қисмидир. Бу маҳсулот тадбиркорларга, мулкдорларга ва давлатга тегишлидир.

22. Урғача маҳсулот- жалб қилинган иш кучи ва капиталнинг бир бирлигига тугри келадиган маҳсулот миқдоридир.

23. Қушилган маҳсулот- сунги қушилган омил: капитал капитал ёки ишчи кучи ҳисобидан ошган, қупайган маҳсулот.

24. Қушилган капитал- ишлаб чиқаришга сарфланган капитал устига яна қушилган капитал.

25. Ишлаб чиқариш функцияси-ишлаб чиқариш омиллари билан унинг самаралари уртасидаги боғлиқликни билдиради.

26. Ер-сув-бу тупроқ унумдорлиги, утлоқлар, сувлар, урмон, қазилма бойликларидан иборат булган табиий ресурслардир.

Асосий адабиётлар:

1. И. А. Қаримов Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йулида. Т., Ўзбекистон 1995 йил.
2. И. А. Қаримов Ўзбекистон XXI асрга интиломқа. Т., Ўзбекистон 1999 йил.
3. А. Улмасов, М. Шарифхужаев. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Меҳнат», 1995 йил. Дарслик.
4. А. Улмасов. Иқтисодиёт асослари. Т., «Меҳнат», 1997 йил. Дарслик.
5. К. Умаров ба бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т., «Университет», 1998 йил. 4 мавзу 4-22 бетлар.
6. Ш. Шодмонов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Молия» 2002 йил. Ўқув қулланма.
7. П. Хошимов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т., «Университет» 2003 йил. Ўқув қулланма.
8. Д. Тожибоева. Иқтисодиёт назарияси. Т., «Шарк» 2003 йил 1-2 китоб. Қулланма.
9. Экономическая теория. Учебник под редакцией В. Видяпина, Г. Журавлевой М., Российская экономическая академия 2000 год.

3-мавзу. ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМЛАР ВА МУЛКЧИЛИК МУНОСАБАТЛАРИ.

Режа

1. Ижтимоий-иқтисодий тараккиёт босқичлари.
2. Иқтисодий тизим ва мулкчилик муносабатларининг иқтисодий моҳияти.
3. Бозор иқтисодиёти шароитида мулкчиликнинг турли шакллари ва уларининг иқтисодий мазмуни. Мулкчилик муносабатлари ва унинг моҳияти.
4. Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг мақсади.

Кишилиқ жамияти ва унинг тараккиёти ҳозиргача бир қанча босқичларни босиб утди. Унинг босиб утган йули бир қанча узғаришлар ва иқтисодий жараёнлар билан боғлиқ бўлиб келган. Бу жараёнларни урганишга турлича қарашлар мавжуд бўлиб, улар инсонлар фаолияти, техника ва технологик узғаришлар билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Инсонлар ҳаётининг моддий асоси бу ишлаб чиқаришдир. Ишлаб чиқаришнинг 2 тури мавжуд. Яъни қул меҳнатига ва машина меҳнатига асосланган ишлаб чиқариш. Ишлаб чиқариш туфайли яратилган маҳсулот иқтисодий шакли жиҳатидан 2 хил қуринишда бўлади, яъни натурал (буём, нарса) ва товар шаклидир. Шунга қура хужалиқ алоқалари туппадан-туғри маҳсулот етказиб бериш ва бозор-пул муомаласи орқали амалга оширилади. Ҳаёт учун, тараккиёт учун ишлаб чиқариш моддий ва маънавий асос яратиб беради. Демак, иш кучи билан меҳнат ашёлари ва меҳнат қуролларини бирикиши ишлаб чиқаришни ташкил этади, ёки уни ишлаб чиқарувчи қушлар деб аташ мумкин. Ишлаб чиқарувчи қушлар билан ишлаб чиқариш муносабатларининг бирлиги ишлаб чиқариш усули

деб аталади. Ишлаб чиқариш усулида хал килувчи омиллар иш кучи ва меҳнат воситалари муҳим рол уйнайди. Иш кучи (шахсий омил), меҳнат воситалари (моддий омил) ҳисобланади. Бу иккаласи бириктириш натижасида иқтисодий жараёнлар содир булади, табиатга тасир килади, яшаш учун шароитлар яратилади.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ва эришган даражаси ижтимоий тараккийётнинг мезони ва умумий курсаткичи ҳисобланади.

Кишилар ишлаб чиқариш жараёнида, табиат ашёлари, моддий ашёлар билан боғлиқ колмасдан балки бу жараёнда улар уртасида ҳам узаро муносабатлар вужудга келади. Бу муносабатлар ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, у моддий неъматлар ишлаб чиқаришда, тақсимлашда, айирбошлашда ва истемол қилишда вужудга келади. Ишлаб чиқарувчи кучлар жамиятнинг иқтисодий базисини яратса, муносабатлар эса уни усткурмасини яратади.

Базис ва усткурмаси бирлиги ишлаб чиқариш усулини вужудга келтиради. Ишлаб чиқариш усули ва жамият усткурмаси ижтимоий-иқтисодий формацияни ташкил этади.

Кишилиқ жамияти тараккийёти даврларида қуйидаги ижтимоий-иқтисодий формациялар амал қилган бўлиб, улар бир-бирларини уринларини эгаллаганлар, яъни ибтидоий жамоа, кулдорлик, феодал ва капиталистик муносабатлар таркиб топган.

Жамият тараккийёти ва унинг иқтисодийёти ана шу формациялар билан белгиланади.

Жамият тараккийёти босқичлари техника ва технологик жараёнлар билан ҳам бевосита боғлиқдир. Меҳнат воситалари, материаллари, технология, энергия, ахборотлар ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш билан биргалликда ишлаб чиқаришнинг технологик усули дейилади. Ишлаб чиқаришни технологик усуллари-оддий кооперация, мануфактура ва машиналашган ишлаб чиқаришдан иборат булади. Оддий кооперация-бу бир хил ишни ёки хизматни бажарувчи кишиларни уюшмаси ёки қосиблар гуруҳидир.

Мануфактура-меҳнат тақсимотига асосланган кооперация усулидир, машиналар бўлмаган даврдаги меҳнат жараёнидир.

Мануфактура аста-секинлик билан ривожланиб, этник машиналашган ишлаб чиқаришга асос яратади.

XVIII асрнинг 30-йилларига келиб, саноат инқилоби натижасида йирик машиналашган ишлаб чиқариш вужудга келган. Фан-техника, технология ва ахборот тизимидаги тараккийётни олимлар-Р. Арон, Дж. Голбрейт, У. Ростоу 3 босқичга ажратганлар.

Яъни, Индустирлашган давргача булган жамият, Индустирлашган жамият, юқори индустирлашган жамият ёки ахборотлашган жамиятга булганлар.

Ривожланишнинг 1-босқичини хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Ишлаб чиқаришда кул меҳнати;
2. Аҳолини қишлоқ хужалиқ ишларида бандлиги.
3. Меҳнат тақсимоти-қорвачилиқ, дехқончилик, хунармандчилик, савдодан иборат булганлиги;
4. Натурал хужалиқни ҳукмронлиги.

Тараккийётнинг 2-босқичи: а) Ишлаб чиқариш машиналашганлиги; б) саноатни ривожланганлиги; в) ишлаб чиқаришда фан-техникани қўлланганлиги; г) ишлаб чиқаришда ишчилар сонини қўпайганлиги; д) Шаҳар аҳолисининг қўпайиб бориши;

Тараккийётнинг йуқори даражаси индустирлашган жамиятнинг асосий белгилари: 1. Хизмат курсатиш соҳаларининг ривожланиши; 2. Аҳолининг 60-70%ни хизмат курсатиш соҳаларда ишлаши; 3. фанни ишлаб чиқарувчи кучга айланиши; 4. Иқтисодийётни барча соҳаларида ахборот ва ҳисоблаш техникалари-ни қўлланиши; 5. Товарлар ва хизматлар ҳажмини қўпайиши ва сифатини яхшиланиши; 6. Иқтисодий ресурсларнинг ҳамма турларини тежаш имкониятини яратиш;

Умуман, фан-техника тараккийёти кейинги 250-300йилда, товар хужалигини ривожланиши даври билан боғлиқдир.

Шунинг учун ҳам Иқтисодчилар жамият тараккийёти босқичлари (оддий кооперация, мануфактура, машиналашган)ни иқтисодий тизимларга бўлиб урганадилар.

2. Жамият тараккийётини амалга оширишда қўлланиладиган умумтехнологик ва иқтисодий жараёнларда турли социал-иқтисодий тизимлар вужудга келади ва уларни уринлари алмашиб туради, чунки ҳар бир тизим маълум давлатларда амал қилади, уша тизимни мавжуд имкониятлари тугамагач унинг урнига янгиси келади. Жамиятнинг социал-иқтисодий тузилиши шу тузилишни ташкил этувчи механизмлар бир-бири тақаззо этувчи ва узаро тасир этувчи унсурлар мажмуаси тизим деб аталади. Ёки ҳар хил унсурлар таъсирида пайдо буладиган умумийлик-тизим деб юритилади. Тизим таркибини ишлаб чиқаришнинг шахсий ва моддий омиллари (шахсий-инсоний, моддий, ашёвий) ташкил этади ва уларни узаро бирикмаси ва узаро бири-бирига таъсири жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучлари деб юритилади.

Жамиятда, ҳаётда ва иқтисодийётда инсон меҳнат қуроллари ёрдамида табиатга танҳо тасирда булса, у холда иқтисодий ривожланишни самараси жуда кам булади, фақат кун кечириш учун тирикчилик қилинади, холос. Бу таъсир кишиларни биргалликда амалга оширишса, улар уртасида алоқалар шаклланади, ривожланади, етуклик даражасига боради.

Бундай муносабатлар ишлаб чиқариш муносабатларини вужудга келтиради. Бу муносабатлар ишлаб чиқаришда, тақсимотда, айирбошлашда ва истемолда содир бўлиб, уларни яхлитлиги содир булади.

Шунинг билан бир қаторда тизимни номоддий муносабатлар ва мафқуравий муносабатларда ҳам қўриш мумкин. Бу муносабатлар сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний шаклларда булади. Уларни ҳар бирида иқтисодийётни урни бор. Бозор тизими гоёси эркинлик ва демократиядан иборат булади. Йирик инглиз иқтисодчиси Дж. М. Кейнс (1884-1946)нинг гоёсига асосан дунёни иқтисодчилар ва сиёсатчилар бошқариши лозим деб курсатиб утилган.

Иқтисодиётни ташкил этилиши, бошқарилиши дунё иқтисодиёти тажрибаси курсатиб утганидек, иқтисодий тизимни 3 қурилиши маълум. Биринчиси, Анъанавий иқтисодий, иккинчиси маъмурий буйруқбозлик иқтисодиёт, учинчиси Бозор иқтисодиёти тизимларидир.

Анъанавий–иқтисодий дунёдаги деярли барча мамлакатларда амал қилган ва улар босиб утган тарихий тизимдир. У, хозир ҳам иқтисодиёт кам ривожланган мамлакатларда амал қилмоқда. Унинг мазмуни натурал ёки майда товар хужалигидан иборат. Бу ерда ишлаб чиқариш, айрбошлаш, даромадларни тақсимлаш урнатилган урф одатларига асосланади, ишлаб чиқаришда техника тарқиёти ва янгиликларни куллаш кескин чекланади, чунки янгиликлар, анъаналар билан зиддиятли булади. Иқтисодий -ижтимоий турғунлик ҳуқуқ суради, чунки иқтисодиётда диний тартиблар бирламчи булади.

Маъмурий – буйруқбозлик иқтисодиёти – мавжуд булган ва у бозор иқтисодиётига қарама – қарши тизимдир. Бу тизимда барча модий негматлар, моддий борлик ижтимоий булади. мулкчиликни давлат ва жамоа турлари амал қилиб, иқтисодиёт режалар булади, бутун фаолият марказлашади ва маъмурий буйруқлар билан бошқарилади.

Бозор иқтисодиёти тизими - иқтисодий ривожланишнинг муҳим босқичи ҳисобланади. бу икки босқичга бўлинади: 1. Эркин рақобатга асосланган классик (соф капитализм иқтисоди) бозор иқтисодиёти: 2. Ривожланган Ҳозирги замон бозор (аралаш иқтисодиёти тизими) иқтисодиёт ёки аралаш иқтисодиёти.

Эркин рақобатга асосланган бозор иқтисодиётини хусусиятлари қуйидагича:

Барча ресурслар (табиий, иқтисодий, молиявий, капитал, ер –сув ва ҳоказо) хусусий мулк;

Тадбиркорлик ва иқтисодий фаолият эркин;

Иқтисодий тартибсизликлар, иқтисодиётни уйғунлаштириш, тартибга келтиришда бозор механизмлари қулланилади:

Бозор иштирокчиси ва ҳар бир фуқаронинг фаолиятида шахсий манфаат бирламчи ҳисобланади.

5. Иқтисодий фаолиятга давлат аралашуви чекланади.

Ҳар бир фуқаронинг иқтисодий ва ижтимоий фаолият Давлат томонидан ҳимоя қилинади.

Ҳозирги иқтисодиёт учун аралаш бозор иқтисодиёти мақсадлидир. Бунда соф бозор механизмлари ҳамда режалар иқтисодиёти механизмлари умумлашган булади. Бундай иқтисодиётда мулкчиликни турли шакллари, хусусий тадбиркорликни ҳар хил тулари, режалаштириш, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш, истикболни белгилаш уз ифодасини топган булади. Яъни бунинг қурилишлари қуйидагича булади. мулкни бир қисми давлат қулида булади, мулкчиликни турли шаклларига асосланган ишлаб чиқариш моддий неъматларни етарли даражада таъминлай олмаса, даромадларни тақсимлаш ва узгартириш, товарлар ва хизматлар билан таъминлашда намоён булади.

Хусусий мулкчилик ва бозор тизими ҳамда ижтимоий мулкчилик ва марказдан режалаштиришга асосланган хужалик юртиш фаолиятлари ҳар доим ҳам бир вақтда амал қилмаслиги мумкин. Масалан, Германия иқтисоди, авторитор капитализм бўлиб, мулкчилик хусусий булсада, давлат иқтисодиётни каттик назоратга олган ва марказдан бошқарган ёки Швеция иқтисодиётда 90 фоиз хужалик фаолияти хусусий фирмаларда амал қилади ва давлат иқтисодий барқарорликни таъминлаш, ҳамда даромадларни қайта тақсимлаш функциясини уз қулида сақлаган.

АҚШ олими У. Росту яратган «Ривожланиш босқичлари» назарияси буйича жамиятни икки типга бўлишганлар. Яъни анъанавий жамият, индустриал жамият. Шунга биноан иқтисодий ривожланиш босқичларини 6 га булганлар яъни: традицион жамият, уткинчи жамият, индустриал жамиятга утиш, индустриал жамият, янги турмуш сифати бор жамият.

Традицион жамиятга хос хусусиятлар қуйидагилардан иборат:

1. Кишлоқ хужалиги иқтисодиётда устиворлиги;
2. Техника ва технологияни ривожлиш даражасини пастлиги;
3. Меҳнат унумдорлиги ривожланмаган;
4. Жамғариш имкониятини начорлиги.

Бу хусусиятлар ҳар иккала традицион ва уткинчи жамиятга хосдир.

Ана шу тизимлар заминда индустриал жамият учун имкониятлар яратиш учун ҳаракат қилинади ва нихоят индустриал жамият вужудга келади. Унинг хусусиятлари қуйидагича:

1. Техника ва технология вужудга келади;
2. Ишлаб чиқаришни инфраструктураси (транспорт, энергетика, алоқа, йул хужаликлари) ривожланади.
3. Қул меҳнат машина меҳнатига алмашади;
4. Меҳнат унумдорлиги усабошлайди;
5. Жамғариш фондлари яратилади.

Бу тизимни ривожланиши оммавий истеъмол жамияти учун моддий асос яратади, истеъмол товарларини ишлаб чиқариш устиворга айланади. Кейинги босқичда ишлаб чиқариш юксак даражада ривожланади, мулкчилик яратилади, сифатга эришилади. Истеъмол учун товарлар ва хизматлари манфаати биринчи уринини эгаллайди.

Ишлаб чиқариш воситаларига мулкий муносабат шаклида қараладиган булса, социал – иқтисодий тизимлар икки гуруҳга ажратилади.

Биринчи, моноструктурали (бир таркибли) тизимлар. Буни асосида бир мулк шакли ҳуқуқон булади. Яъни, хусусий ёки давлат мулки танҳо ҳуқуқонлик қилади. Масалан хусусий мулкка асосланган тизим XVIII асрнинг охиридан бошлаб, XX асрнинг иккинчи ярмигача амал қилди, давлат мулкчилигига асосланган тизим 1917 йилдан 1990 йилгача яшади. Бундай иқтисодиёт монотизм ёки моноиқтисодиёт дейилади.

Иккинчиси, қул мулкчиликка шаклларига асосланган социал- иқтисодий тизимлар. Бу тизимни политизм, унга манон булган иқтисодни поли иқтисодиёт дейилади.

Политизм эркин бозор иқтисодиёти шароитида, шаклланади, ҳар қандай монополияларга қаршидир. Полииқтисодиёт–аралаш иқтисодиёти деб юритилади.

Жахон мамлакатларидан ривожланган мамлакатлар учун аралаш иқтисодиёт устувор ҳисобланади. Унинг асосида турли хил мулкчилик муносабатлари, бозор иқтисодиёти ётади, мазмуни поли иқтисодиётни ташкил этади. Аралаш иқтисодиётнинг асосий белгилари куйидагича булади: 1. такомиллашган техника ва технология; 2. юксак меҳнат унумдорлиги; 3. махсулотлар мул – куллиги; 4. товар махсулотларини сифати; 5. юкори даромадлиги; 6. Малакали, ихтисосли иш кучини яратиши; 7. Майда Бизнес мавжудлигидан ходимлар ёлланиб ишлайди, узлари тадбиркорлик билан шугуланадилар; 8. Яратилган янги махсулотда ёки янги кийматда зарур махсулотни чегараси, микдори купаяди, кушимча махсулот чегараси тораяди; 9. Фойдани микдорини ошириш ҳам чегараланади; 10. Мулккий монополия ҳукмронлигига барҳам берилади; 11. Аралаш иқтисодиёти мулкчиликни аралаш шаклидир; 12. Аралаш мулкчиликда асосан уч хил мулк урин олади. Хусусий мулк, жамоа мулки, давлат мулки.

Хусусий ва жамоа мулкчилиги заминиди корхоналар ташкил топади, улар фермерлар, фирмалар, компаниялар хужаликларидан иборат булади. Мисол келтирадиган булсак, Ўзбекистонда 85 мингта фермер хужаликлари, 240 дан ортик кичик ва урта бизнес корхоналари мавжуддир. Бир нарсага эътибор бериш керакки, зарурий махсулот ва кушимча махсулотларни купайиб бориши яхши натижадир, лекин уларни таксимлаш ва узлаштиришда мувозанат урнатилиши керак. Бу миллий даромадни ишлаб чиқаришнинг узиди унинг иштирокчилари томонидан узлаштирилиши қонун ҳисобланади.

Бу қонунга кура меҳнатга қараб таксимлаш, яъни ҳақ тулаш шаклидаги даромад устиворликка эга булади. Тадбиркорлар даромади (фойда), ҳимоя қилувчи даромадлар ҳам маълум мувозанатда булиши лозим.

Ишлаб чиқаришда самарадорликка эришиш таъминлаб борилса, иш ҳақини ошириш ва фойда микдори ҳам ушиб бориши мумкин.

Мисол: Ойлик иш ҳақи уртача 30 минг сум, фойда 20 минг сум (бир кишига) десак, самарадорлик ортиши туфайли кушимча 15 минг сум даромад олинди. Унинг 70 фоизи фодага айланса, 30 фоизи иш ҳақи қилиб берилади.

Аралаш иқтисодиётда манфаатлар мувозанатлашиб боради, чунки биринчидан, мулк шакллари хилма-хилдир, иккинчидан, моддий омилдан инсон омилини устунлиги, учинчидан, ишлаб чиқарувчиларнинг узлари мулк соҳибларидир, туртинчидан, мулк эгасига айланган ва улар мулкдор сифатида даромаднинг бир қисмини узлаштиришни таъминлайдилар.

Аралаш иқтисодиётда ҳам иқтисодий ушиб жамғаришни талаб қилади, соф инвестиция шаклига айланади. Жамғаришда тадбиркорлар, Давлат ва оддий фуқаролар ҳам иштирок этадилар. Агар индивидуал даромад шахсий истеъмолдан ортиб қолса ёки тежаб сарф қилиниши натижасида фуқаро пулини банкка қуяди, қимматбаҳо қозғалар (акция, облигация) сотиб олади ва молиявий жамғаришни ташкил этади.

Аралаш иқтисодиётнинг энг муҳим хусусиятларидан бир–бу фаровонликни ушиб қонундир. Бу қонунга кура хилма-хил мулкчиликка асосланган жамиятда ишлаб чиқаришни ривожланиши ва унинг самарадорлигини ошиб бориши натижасида оммавий фаровонликни таъминлаш имкониятлари ва шарт шароитлари яратилади. Бу қонун интегротив қонун ҳисобланади, чунки у иқтисодиётнинг барча соҳаларини қамраб олади, бошқа қонунлар ҳаракатини бирлаш тиради ва уларни сентезлайди. Аралаш иқтисодий бозор иқтисодиётнинг талабидан қелиб чиқади, бозорга мос муносабатлар амал қилади, шунинг билан бир қаторда бозордаги айрим муносабатларга ҳос булмаган муносабатлар ҳам булади. Масалан, бозордаги рақобатдан ташқариш иқтисодиётда интеграция ва муазанатлашув муносабатлари ҳам мавжуд булади.

Мононотизмда эксплуатация доимий булса аралаш иқтисодиётда эксплуатация доимий булмайдди, вақти-вақти билан юзага чиқиши мумкин. Агарда аралаш иқтисодиётда эксплуатация қучайса, ишловчиларни манфаатига путур этади, бундай ҳолатда ишлаб чиқаришни устиришга самарадорликни оширишга, қизиқиш юқолади. Фаровонликни устиришда иборат булган бош иқтисодий қонун юзага чиқмасдан қолади. Бунинг учун давлат эксплуатацияни олдини олади, иш вақтини узайтирилишга йул қуймайди, иш ҳақини пасайиб қетишига сабаб булувчи қамчиликларни қорасини қуради, ишсизликни қора тадбирларни ҳал қилади, янги қасбларга ургатиш имкониятларини яратиб беради. Хуллас аралаш иқтисодиёт барча ишлаб чиқарувчиларни мулкдорлар қилишга, даромадларни қупайтиришга, оммавий фаровонликни таъминловчи иқтисодий тизим ҳисобланмоқда.

Мулкчилик ва мулккий муносабатлар иқтисодий тизимларни асосий тушунчаси ҳисобланади. Инсон пайдо булгандан эътиборан табиат ином қилган бойликлар, инсонлар меҳнати билан яратилган барча моддий ва маънавий неъматлар мулк булган. Мулкчилик ва мулкчилик муносабатлари моддий ва маънавий неъматларни ишлаб чиқариш, азалдан ином этилган бойликларни узлаштириш жараёнида шаклланади. Демак, мулкчилик муносабатлари – бу мулкка эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш, уни тасарруф этиш ва узлаштириш жараёнида вужудга қеладиган иқтисодий муносабатлар ифодасидир.

Мулкка эгаллик қилиш – бу инсонга мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқини белигайдди шаклдан кейин мулк яқка тартибда ва ижтимоий шаклда узлаштирилади. Мулк эгаси–шу мулкдан иқтисодий фаолиятида қуллаб, ундан манфаат қурса, мулкдан фойдаланган булади.

Мулкни эгаси, уз мулкни тақдирини узи ҳал қилса, сотиб юбориш, меросга қолдириш, ижарага бериш, бировга ҳадия қилиш, йуқотиб юбориш қаб иркинликларга эга булиши, мулкни тасарруф этиш деб аталади.

Хусусий мулк меҳнатга мажбур қилиш йули билан топилса, у қулдорчилик ва феодал жамиятига ҳос хусусият ҳисобланади, уз меҳнати билан яратилган хусусий мулк майда товар ишлаб чиқаришга ҳос хусусиятни билдиради, агар мулк ёлланма меҳнатни эксплуатация қилиш эвазига яратишга булса, бундай мулк капиталистик хусусиятни ифодалайди.

Мулкчилик объекти барча моддий ва номоддий бойликлар ҳисобланади. Масалан, машиналар, усқуналар, қонлар, сув, урмонлар, усимликлар, ҳайвонот дунёси, тарихий-маданий ёдгорликлар, товар-махсулотлар, хизматлар, қоялар, ақлий-жисмоний қобилиятлар ва ҳоқозолар. Ана шуларни узлаштириш юзасидан мулккий алоқалар шаклланади.

Мулкчилик субъекти–мулк хисобланган барча мулк объектларини узлаштиришда иштирок этувчи, катнашувчи – айрим субъектлар, оилалар, гуруҳлар, хар хил жамоалар, ижтимоий, диний ташкилотлар ва давлат киради. Мулкни узлаштириш икки куринишда булади: Биринчиси, ишлаб чиқариш ресурслари воситаларини узгартириш. Ишлаб чиқаришнинг моддий ва меҳнат ресурслари мулкка айланган булса, уни эгаси томонидан узлаштирилади. Бу иккала омил бирлашади, ишлаб чиқариш содир булади, моддий ва маънавий неъматлар ишлаб чиқарилган ва мулк эгасига тегишли булади. Иккинчиси, ишлаб чиқариш натижаларини узлаштириш. Яъни ишлаб чиқарилган товарлар, махсулотлар, хизматлар айирбош қилинади, даромад вужудга келади. Мулк эгаси уни узининг истеъмол эҳтиёжини кондириш учун узлаштиради.

Мулкка ким эгалик қилса, фойдаланса, тасарруф этса ва улар яхлит булса, узлаштириш юз беради.

Мулкчилик – бу масъулият билан манфаатнинг узвий бирлигидан келиб чиқади. Мулкдорнинг иқтисодий манфаати – унинг бойлик эгаси сифатида хаёлий эҳтиёждир. Уни мулкдорни хатти-харакати, феъл-атвори, иқтисодий манфаат мотивацияси (сабабини) юзага чиқаради.

Мулкдорни манфаати – бу шахсий эҳтиёжни кондириш ва бойлик туплашдир. Ижтимоий хаётда мартабали булиш, обрў-эътибор орттиришдир.

Инсонни шахс сифатида манфаати билан мулкдор сифатидаги манфаати фарк қилади. Мулкдор билан мулксизни манфаати бир хил эмас. Инсоннинг манфаати унинг хаётий эҳтиёжлари билан чегараланади, мулкдор эса бойлик орттиришни ҳам максад қилиб қуяди.

Бойлик эгаси булган киши билан иш қучи эгасини манфаатини тенглаштириш мукин эмас.

Жамиятда кишиларнинг мулкка эгалик қилишларига (мақомига) қараб, индивидуал (шахсий), корпоратив-гуруҳий, умумдавлат ва миллий манфаатлари мавжуд булади. Шунга қараб, хусусий, жамоа, давлат ва миллий мулк шаклланган булади.

Индивидуал (якка) манфаат мулк эгасининг шахсан узига теккан даромадда ифодаланади.

Гуруҳий манфаат мулк эгаси булган жамоанинг ҳамжихатлик билан узлаштирадиган даромади туфайли шаклланади.

Миллий манфаат – жамиятдаги миллий бойликнинг қупайишини билдиради. Бунда индивидуал, гуруҳий ва давлат манфаатлари бирлиги жамланган булади.

Умумдавлат манфаати–давлат бюджети даромадларида уз ифодасини топади.

Манфаат– максадга эришиш– мулкнинг уз эгаси учун реализация этилиши (амалга ошириши)дир ва у хар хил усуллар билан амалга оширилиши мумкин: яъни

Уз мулкни капитал сифатида ишлатиши;

Тадбиркорлик билан шугулланиши;

Кишилар меҳнатидан фойдаланиши;

Мулкни ижарага бериб, ижара хақи учун даромад олиши; Бунга Лизинг ҳам қиради, яъни – машина, ускуналарни ижарага бериш;

Мулкни кимматга сотиш – чайковчилик қилиб даромад топиш;

Мулкни ишлатиб, уз меҳнати билан даромад топиш;

Пулни банкларда жамғариш йўли билан, ундан фоиз (қарз хақи) олиш;

Ёлланиб ишлаш, йўли билан даромад олиш;

Уз мулки булган иш қучидан даромад топиш, иш хақи олиш.

Мулкдорлик номинал ва реал булади.

Номинал – шунчаки ҳужақурсин шаклида, реал эса амалда тасарруф этишдир. Бойлик уз эгаси қулида булса, у авайлаб-асраб ишлатилади, масъулиятли булади. Табиий ресурслар фирма, қорхоналарга қарашли булса, улардан тежаб фойдаланиш масъулияти юзага чиқади ва аксинча, масалан, ер, сув, ҳаво эгасиз булса, масъулият булмайди. Орол денгизи шунга мисол булади.

Мулкка эга булишнинг қуйидаги йўллари мавжуд: Биринчиси, мулкни ишлаб топиш, топилган даромаддан акциялар сотиб олиш, пулни бошқа йўл билан мулк объектига айлантирилади;

Иккинчиси, давлат мулкидан уз улушини олиш, яъни давлат мулки приватизациялашганда уни сотиб олиш.

Мулкка эгалик қилиш азалдан мавжуд булиб, у турлича қуринишларда булган.

Уз меҳнати натижасини узлаштириш, узгалар меҳнат билан яратилган бойликни текинга узлаштириш, якка тартибда жамоа булиб, шерикчилик асосида узлаштириш мавжуд. Шунга қараб мулкчиликни хар хил шакллари қилиб чиқади.

Маълумки, ибтидоий тузумда, дастлаб уруғ - жамоа мулки пайдо булган, кичик хусусий мулк қилиб қиккан. Хусусий мулк турли қуринишда эксплуатацияга асосланган социал - иқтисодий тизимларга ҳукмрон булган хусусий мулкдан давлат мулки ушиб қиккан, монополиядан давлат мулки пайдо булган. Жамият тараккиёти монополиядан мулкий демократия томон бориб, турли мулкларнинг мувозанати вужудга келади. Яъни, мулкий моноструктура (танҳо мулкчилик) урнига мулкий полиструктура (хар хил мулкчилик) шаклланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулкий полиструктура хос булиб, у аралаш иқтисодиёти тизимини вужудга келтиради.

Ўзбекистон Республикаси конституциясида «Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулкчилик ташкил этади», деб қурсатиб қуйилган шунга биноан «Ўзбекистон Республикасининг мулкчилик тугрисидаги» Қонунида турли – туман мулклар қуйидаги шаклларига қиритилади: давлат мулки, жамоа мулки, хусусий мулк, шахсий мулк, аралаш мулк ва бошқалар. Давлат мулки- хусусий ва жамоа мулкидан ушиб чиқади, уларга тегишли булиб қелган моддий ва маънавий неъматлар давлат қулига утади ва умумдавлат максадларида фойдаланилади. Мулкни давлатлаштириш қуйидаги йўллар билан амалга оширилади:

Мулкни национализация (миллийлаштириш) қилиш давлат мулкига айлантириш;
Давлат маблаглари ҳисобидан мулк яратиш иншоотлар қуриш, завод фабрика барпо этиш, корхоналар ташкил этиш ва ҳақозо;

Бошқа мулкларга тегишли булган даромадларни бир қисмидан солиқлар ундириб олиш билан давлат бюджетига киритиш.

Ўзбекистонда Фуқаролик Кодексига мувофиқ давлат мулки Республика мулкидан ва маъмурий-ҳудудий (муниципал) тузилмалар мулкидан иборат деб қўрсатилган. Шунга биноан, Ер, ер ости бойлиқлари, сув, ҳаво бушлиғи, усимлик ва ҳайвонот дунёси, табиий ресурслар, давлатга қарашли маданий ва тарихий бойлиқлар, бюджет маблаглари, олтин захираси, валюта фонди, давлат фондлари республика мулки ҳисобланади.

Ўзбекистонда давлат мулкни тасарруф этишга Олий Мажлис ва ундан ваколат олган органлар ҳақлидир.

Давлатнинг иқтисодийдаги роли давлат мулкни талаб қилади, чунки давлат умуммиллий манфаатларни ифодалайдиган катта қуч сифатида, иқтисодийда салмоқли урин эгаллайди. Давлат даромадларни, моддий ресурсларни, иш қучини тақсимлашда фаол қатнашади.

Бозор иқтисодиётига утаётган мамлакатларда иқтисодий эркинлаштириш вазифаси давлат мулки монополиясини қисқартириб боришни тақозо этади. Чунки соғлом бозор иқтисодиёти давлат монополияси билан чиқишмайди, монополия рақобатига йўл бермайди. Аммо бозор иқтисодиётига утиш даврида давлат мулкнинг мавқеи қучли бўлади.

Чунки, қучли давлатлаштирилган мулкдан хилма-хил мулкчиликка утиш осон иш эмас. Масалан, Ўзбекистонда 1990 йилдан бошлаб, давлат мулки ҳиссасини қамайтириб бориш таъминланди, 1993 йилда у 60 фоизини ташкил этди, 2000 йилда 10. 4 фоизи, 2001 йил эса 12. 3 фоизини ташкил этди. Давлат мулкнинг ҳиссаси ва унинг даражаси турли мамлакатларда турлича бўлиши мумкин. Масалан, Венгрия, Чехославакия, Польшада мулкни давлат тасарруфидан чиқариш тез амалга оширилди, Хитойда эса давлат мулкни устуворлиги сақланиб келмоқда.

Жамоа мулки-мавжуд бойлиқнинг жамоага бирлашган кишилар томонидан узлаштирилганлиги ва улар тасаруф қилинишидир. Жамоа мулки давлат мулкни маълум сондаги кишилар томонидан сотиб олиш, бадал тулаб корхона қуриш, акция чиқариб, уларни сотиш эвазига пайдо бўлади.

Жамоа мулкига-кооперативларнинг, ижара ва жамоа корхоналарнинг, акционерлар жамяти, ҳужалик жамятлари, ширкатларнинг жамоа ташкилотлари, маҳаллалар, диний ташкилотларнинг мулки қиради.

Жамоа мулки меҳнатсиз узлаштирилишини инкор этади, меҳнатга ҳисса қушишни талаб қилади. Меҳнатдан яратилган даромадни бир қисми индивидуал узлаштирилади, бу узлаштириш ҳам ҳар қимми меҳнатини натижасига қараб ва мулкдаги ҳиссасига қараб берилади.

Натижанинг қолган қисми умумий талаб-эҳтиёжлар мақсадида ишлатилади. Жамоа мулки эксплуатацияни инкор этади. Бу мулк ишлаб чиқарувчиларни мулкдор қилади. Мулк эгалари ва ишловчилар бир хил кишилардир. Жамоа мулки 2 йўл билан қупайиб боради яъни 1-йўл - жамоага янги кишиларни уз мулклари билан қелиб қушилишлари, 2-йўл - жамоа даромадларини бир қисмини моддийлаштириб бориш ишлаб чиқаришни қенгайтириш ҳисобига амалга оширилишини беради.

Жамоа мулки ичида қуйидаги турлари, усуллари бўлади. Яъни, кооператив мулки – жамоа мулкни асосий тури ҳар хил кишиларнинг бирлашган мулки, мулкдаги ҳиссадорликка асосланган бўлиб, гуруҳий мазмунга эга бўлади.

Ижарага олинган корхона жамоаси мулки ижарачилар жамоаси узи ишлаб топган мулк. Бу корхонада мулк 2 қисмдан иборат бўлади.

Биринчиси, корхона эгасига қарашли мулк.

Иккинчиси жамоага қарашли умумий мулк.

Корхона жамоаси мулки- фуқаролар жамоаси давлатдан, хусусий мулк эгаларидан сотиб олинган мулкларини биргаликда эгаллик қилиши ва узлаштиришига асосланган мулкдир.

Корхона ва ташкилотлар уюшмаси (ассоциацияси) мулки-мулкдорлар мулкни маълум мақсад йўлидаги бирлаштирилган мулкдир. Масалан, савдо-сотик, ишлаб чиқариш, бошқаришни ташкил этиш мақсадида турли хил мулк ёки бир мулкка оид корхоналар ва ташкилотлар ажратган моддий ва пул маблаглари ҳисобидан ташкил этилади.

Ижтимоий-ташкилотлар мулки – партиялар, қасаба ташкилотлари, халқ ҳаракатлари, турли фондлар мулкдир. Бу мулк бадал пули, ҳар хил ажратмалар, ҳужалик фаолиятдан тушган даромадлари ҳисобидан шаклланади.

Диний ташкилотлар мулки- диндорлар ташкилотларининг мол-мулки. Бу мулк ҳам биргаликда тасарруф қилинади. Бу мулкка хайрия ёрдамида сифатида кишилар, корхоналар, ташкилотлар, тадбиркорлар уз улушлари билан ёрдам беришлари мумкин. Оила ва маҳалла мулки ҳам мавжуд. Оилавий корхона ва ҳужалиқлар қурилишида шаклланади, у ердаги мол-мулк ишлатилади, даромад топилади ва биргаликда узлаштирилади. Бир хил қондош оилалар уюшмаси жамоа бўлиб, мулкларини бирлаштирилади, оила мулкни объект уларга қарашли булган мол-мулклар, ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол буюмларидан иборат бўлиб, микроиқтисодийнинг бир тури- оила ҳужалигини ташкил қилади.

Маҳалла мулки- маълум ҳудуд ва унга қарашли булган чегарасида яшовчи кишиларни бирлашган мулкига эгаллик қилишларидир. Бу мулк давлат мулкни хусусийлаштириш туфайли уларга берилган қисмидан, маҳаллада ташкил этилган ҳар хил мулкдан иборат. Бу мулкка бинолар, иншоотлар (қутубхона, идора биноси), маросимларга хизмат қилувчи асбоб-анжомлар қиради ва унинг объект ҳисобланади, унинг субъекти маҳалла аъзоларидир. Маҳалланинг пул маблаглари, давлат (маҳаллий ҳокимият) берган маблаглар, маҳаллада жойлашган корхона ва ташкилотларининг хайрия қурилишида берган маблаглари, айрим тадбиркорларни ва узи тук кишиларни берган маблаглари ташкил топади.

Шахсий мулк- фукаралар ихтиёридаги мулк булиб, у хар бир кишини меҳнати билан ва оила аъзоларини меҳнати эвазига яратилади. Бу мулк шахсий эҳтиёжларни кидириш ва истикболдаги эҳтиёжлар максатида купайтирилиб жамгарилиб борилади. Ундан ташқари бу мулк иш хақи, меҳнат хақи ҳамда оиладаги томорка хужаликларидан ҳосил килинган даромадлардан ташкил топади ва купайиб боради.

Бозор иқтисодиёти шароитида шахсий мулк акциядан олинган даромад (дивиденд), банк фоизлари, тадбиркорлик даромади, хусусий сохибкорлик даромади, интеллектуал меҳнати билан топилган даромадлар ҳисобидан ҳам ташкил этилади.

Шахсий мулк объектлари- уй-жойлар, бог ховли уйлари, транспорт воситалари, уй-рузгор буюмлари, истеъмол буюмлари, ишлаб чиқариш воситалари ва пул маблаглари ҳисобланади.

«Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тугрисида»ги қонунда курсатилганидек, савдо, умумий овқатланиш, маиший хизмат соҳасидаги, халқ хужалигидаги майда корхоналар фуқаро ва уларнинг оила аъзоларини мулки була олади. Шахсий мулк эҳтиёжни қондиради, даромад келтиради, жамгарилади. Совға қилинади, ҳадия, хайрия қилинади ва меросга қолдиради. Шахсий мулк амалдаги қонунлар билан бошқа мулклар қаторида химоя қилинади ва қўллаб қувватланади.

Хусусий мулк - айрим кишлоқларга қарашли булиб, ёлланма меҳнат яратган даромадларни узлаштиришга асосланган булади. Унинг 2 қуриниши булади. : 1 чиси индивидуал-хусусий мулк; 2 чиси, кооператив -ғуруҳий хусусий мулк. Масалан, қорхона бир кишига қарашли бўлса топилган фойдани қорхона эгаси узлаштирган, ижарага бериш ёки уни аукционер жамиятига айланттириш танҳо мулкдор ихтиёрида булади.

Корпаратив хусусий мулк деганда бойликни индивидуал тарзда узлаштириш мулкдорлар шерикчилиги асосида ғуруҳларга бирлашиб узлаштиришлари ҳам мумкин, у ҳиссадорликка асосланади. Мулкдор узининг индивидуал ҳиссасини пай (улуши) қуринишида умумий, яъни ғуруҳий ишга қуяди. Биргаликда топилган хар бир мулкдорнинг улушига қараб индивидуал қуринишига тақсимлаб беради, яъни узлаштиришнинг яққа тартибдаги-ғуруҳий шакли юзага чиқади, аукционерлар мулки шаклланади. Бу ерда индивидуал капиталларни бирлаштиришга асосланган жамиятлар корпаратив хусусий мулкни ҳосил қилади. Аукционер жамиятда давлат ва жамоа мулкни ҳам булиши мумкин. Хусусий-корпаратив кенг қуламдаги ишларни бажара олмайди, чунки капитали ва сармоясини микдори озлик қилади. Корпаратив мулкчиликни яратиш зарур булиб қолади ва давлат мулкдан фойдаланиш зарурият булади.

Хусусий-корпаратив мулкнинг муҳим қуриниши монополистик мулкдир. У шерик мулкдорларни бирлашмаси булиб, иқтисодиётнинг у ёки бу соҳаларига танҳо ҳукмронлик қилади, қатта бойлик озчилик кишилар томонидан узлаштирилади. Бу мулк амалиётда корпорация деб аталади ва монополлашган бозорни вужудга келтиради. Индивидуал хусусий мулк XIX асрда ривожланиб, XX асрнинг биринчи ярмида монополистик хусусий мулк ривож топган эди.

Ўзбекистонда ҳам хусусий булган Туркистон улқасида индивидуал мулк эгалари булган дехқонлар ва қосиблар бир миллион кишини ташкил этган.

«Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тугрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни (1990 йил 31 октябрда қабул қилинган) хусусий мулкка руҳсат берди, чунки бозор иқтисодиёти хусусий мулкни ҳам тан олади. Ўзбекистонда асосан майда индивидуал хусусий мулк мавжуд, яъни яққа тартибда ишловчилар қорхонаси, фермер хужалиқлари (Республикада 85 минг вилоятда 9401 та фермер хужалиги мавжуд) томорка хужалиги, ёлланма меҳнатга таяниб иш юритувчи хусусий қорхоналардан иборат бўлмоқда. Хусусий ва шахсий мулк биргаликда фуқаролар мулки деб юритилади. Кишининг топган пули уз эҳтиёжлари учун товарлар ва хизматларни харид қилишга сарф қилинса, истеъмол қилишга ишлатилса, у шахсий мулкка айланади. Агар уни акцияга айланттириб, даромад топилса, хусусий мулкка айланади.

Маълумки, Ўзбекистонда ҳам мулк давлатлаштирилган эди. Ўзбекистон мустақил давлат булгандан кейин мулкчилик масаласини хал қилиш асосий муаммолардан бири булган эди. Чунки, ягона мулкчилик билан бозор иқтисодиёти, сигиша олмаслиги маълум. Бозор иқтисодиётига утишнинг асосий шарти қуп укладди иқтисодиётни ва рақобатлашувчи муҳитни шакллантириш учун шарт-шароитини вужудга келтиришдан иборат булган эди. Шунинг учун ҳам иқтисодиётда салмоғи қатта булган давлат мулкни маълум қисмини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш лозим эди.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш кенг тушунча булиб, бу мулк ҳисобидан бошқа нодавлат мулк шаклларининг вужудга келтиришни ҳам назарда тутди. Хусусийлаштириш эса давлат мулкига эгалик қилиш ҳуқуқини давлатдан хусусий шахсларга берилишидир. Хусусийлаштириш бир қатор йўللар билан амалга оширилади:

1. Давлат мулки ҳисобланган қорхоналарни акционерлар (ҳиссадорлик) жамиятига айланттириш, давлат молу-мулки ҳисобидан чиқарилган акцияларни фуқароларга сотиш ва уларни мулкдорларга айланттириш.

2. Ижарада булган давлат қорхонасини ижарачилар жамоаси томонидан узи ишлаб топган пулга ёки қарзга сотиб олиб, уни жамоа мулкига айланттириш, жамоа қорхонаси иштирокчиларини мулкдорга айланттириш.

3. Мулкни қиймати буйича чиқарилган чеклар, сертификат, ваучерларга биноан халққа бепул бериш. Мулк халқ уртасида тарқатилади, чунки ваучер ва сертификат қорхона акциясини олиш ҳуқуқини беради.

4. Мулкни тадбиркор, сохибкор ва ишбилармонларга сотиш.

5. Айрим давлат қорхоналари ва айрим мулкларни чет эл фирма ва фуқароларга сотиш ёки қарзга бериш.

6. Давлат мулкни аукционларда қимошди савдоси йўли билан сотиш ва ҳоказо.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш шароитга қараб пулли, пулсиз ёки имтиёзли тарзда утқазилади.

Давлат мулкни преватизация хусусийлаштириш йўли билан, унинг хақиқий эгаси булган фуқароларга берилишидир. Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни давлат дастурлари ишлаб чиқилди ва босқичма-босқич амалга ошириб бормоқда. Мамлакатда 1992-1993 йиллар хусусийлаштиришнинг

биринчи боскичини уз ичига олади. Дастлаб уй-жой фондини, савдо-махаллий саноат, хизмат курсатиш корхоналарини махсулотларини ҳамда кишлоқ хужалик корхоналарини қайта ишлаш тизимини уз ичига олади. Енгил, махаллий саноатга, транспорт ва қурилишга, урта ва йирик корхоналар кейинчалик сотиб олиниш ҳукуки билан купрок ижара ҳамда жамоа корхоналарига, ёпик турдаги акционерлик жамиятларига айлантирилди. Биринчи боскичда кичик хусусийлаштириш тугалланди.

Давлат ижтимоий дастурида белгилаб берилган иккинчи боскич 1994-1995 йилларга тугри келди. Куплаб урта ва йирик корхоналар хиссадорлик жамиятларига айлантирилди ва республикада кимматбаҳо коғозлар бозори шаклланди. Кичик хусусий бизнес корхоналари ташкил этилди. Шу боскичда очик турдаги акционерлик жамиятлари шаклланди, давлат мулкни танлов асосида кимошди савдоси йули билан сотиш жорий қилинди. Давлат мулкни хусусийлаштириш бошланиши билан 1994 йилда 54 мингта корхона ва объект давлат тасарруфидан чиқарилди. Шулардан 18,4 таси хусусий, 26,1 мингтаси акциядорлик, 8,7 мингтаси жамоа мулкига утди, 661 таси ижара корхоналарига айлантирилди. (Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. Т. «Ўзбекистон», 1995. 56 бет).

Мамлакат иқтисодиёти 1996 йилдан бошлаб мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг 3 боскичига утди. Бу боскичда хусусийлаштирилмайдиган объектлар руйхатига кирмаган барча объектлар ва корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилади.

Ўзбекистонда хусусийлаштиришнинг муҳим хусусияти уни дастурлар асосида боскичма-боскич амалга оширилганлиги; хусусийлаштиришни адресли йуналтирилганлиги унинг яна бир хусусиятидир; хусусийлаштиришнинг туловлиги унинг энг муҳим хусусиятидир.

Хусусийлаштиришнинг Ҳозирги боскичдаги йуналишлари ислохотларни чуқурлаштириш талабларидан келиб чиқиб белгиланмоқда. Шунга биноан, кичик ва урта бизнесни, хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилмоқда. И. А. Каримов таъкидлаб утганидек, «Кичик ва урта бизнес, хусусий тадбиркорлик мамлакатнинг нафақат ялпи ички маҳсулотини шакллантиришда асосий бугин, балки аҳоли бандлиги ва даромадлари манбаининг, миллий фаровонликка эришишнинг муҳим омили ҳам булиши даркор». (Каримов А. жамиятда тадбиркорлик руҳини қарор топтириш тараккиёт гарови). «Халқ сузи» газетасида. 2001 йил 18 июнь, 140-сон.

Иқтисодиётни эркинлаштириш билан биргаликда, хусусийлаштириш жараёнини янада чуқурлаштириш бу борада хақиқий мулкдорлар синфини шакллантириш, бу жараёнга тармокнинг асосини ташкил қилувчи йирик корхоналарни жалб этиш, ислохотларни чуқурлаштиришда алоҳида уринга эга булади деб таъкидлаган эди И. Каримов (миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент «Янги аср авлоди» 2001 йил, 63-бет).

Хусусийлаштирилган корхоналарга эркин иқтисодиёт юритиш учун ҳукуқий асослар яратиб берилмоқда, давлат секторига нисбатан бу корхоналардан олинадиган солиқлар ставкаси қамайтирилмоқда ва айримларидан маълум муддатгача солиқдан озод қилиш имкониятлари берилмоқда.

Асосий таянч тушунчалари:

1. Ишлаб чиқариш усули- бу ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатларининг бирлиги ва узаро тасири;
2. Ишлаб чиқарувчи кучлар-иш кучи билан ишлаб чиқариш воситаларининг бирлиги ишлаб чиқаришнинг шахсий ва моддий омилларининг қушилиши;
3. Ижтимоий-иқтисодий муносабатлар-бу ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий алоқалар бирлигидан иборат;
4. Технологик усул- меҳнат воситалари, технология, материаллар, энергия, ахборотлар ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш демақдир.
5. Мулкчиликмуносабатлари-мулкка эгалик қилиш, уни тасарруф этиш, ундан фойдаланиш ва узлаштириш жараёнидаги узаро боғланишлар тизимидир.
6. Мулкдан фойдаланиш-мол-мулкнинг иқтисодий фаолиятида ишлатилиши, қулланилиши ва истеъмол қилиниши;
7. Мулкни тасарруф этиш-мол-мулкка булган муаммолар ва уни тақдирини мустақил хал қилиш;
8. Мулкка эгалик қилиш-Мулкдорлик ҳуқуқини унинг эгаси қулида сакланиб туришини билдиради.
9. Мулкни узлаштириш-узига қарашли булган ва яратилган моддий бойликларни уз эҳтиёжини қондириш учун ишлатиш ва истеъмол қилиш.
10. Мулк объектлари-мулк ҳисобланган барча нарсалар ва бойлик турларидир;
11. Мулк субъектлари-мулк эгалари, мулкни узлаштиришда қатнашувчилар ҳамда мулккий муносабатлар иштирокчилари;
12. Хусусийлаштириш-мулкка эгалик ҳуқуқининг давлатдан бошқа шахслар (хусусий)га утиши;
13. Давлат тасарруфидан чиқариш-давлат мулкни нодавлат мулк шаклларига айлантириш демақдир.

Асосий адабиётлар:

1. И. А. Каримов Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. Т. , Ўзбекистон 1995 йил.
2. И. А. Каримов Ўзбекистон XXI аср бусагасида: Хафсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт қафолатлари. Т. , Ўзбекистон 1997 йил.
3. И. А. Каримов Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. , Ўзбекистон 1999 йил.
4. А. Улмасов, М. Шарифхужаев. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Меҳнат», 1995 йил. Дарслик.
5. Камаев Р. и др. Учебник по основам экономической теории. М. Владос 1994 г.
6. Экономическая теория. Учебник для студентов высших учебных заведений обучающихся по экономическим специальностям. Т. , Шарк 1999 год.
7. Экономическая теория. Учебник под редакцией В. Видяпина, Г. Журавлевой М. , Российская экономическая академия 2000 год.

8. А. Улмасов, М. Шарифхужаев. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Меҳнат», 1995 йил. Дарслик.
9. Ш. Шодмонов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Молия» 2002 йил. Ўқув қулланма.
10. П. Хошимов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Университет» 2003 йил. Ўқув қулланма.
11. Н. Узоков ва бошқалар. Ижарачи нималарни билиши керак? Қулланма. Т. «Меҳнат» 1991 йил.

II-булим . БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ НАЗАРИЯСИ.

4-мавзу: ТОВАР-ПУЛ МУНОСАБАТЛАРИ РИВОЖЛАНИШИ БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ШАКЛЛАНИШИ ВА АМАЛ КИЛИШНИНГ АСОСИДИР.

Режа:

1. Натурал ишлаб чиқаришдан товар ишлаб чиқаришга ўтиш.
2. Меҳнат маҳсулининг товар шакли ва унинг хусусиятлари.
3. Қийматнинг меҳнат назарияси товарда гавдаланган меҳнатнинг хусусияти.
4. Пулнинг пайдо бўлиши, моҳияти ва вазифалари.

Жамиятнинг тараккиёти босқичлари бир неча ишлаб чиқариш усуллари ва ишлаб чиқаришнинг бир неча шакллари билан боғлиқ. Ишлаб чиқариш усуллари:

1. Ибтидоий
2. Кулдорлик
3. Феодализм
4. Капитализм

5. Социалистик ишлаб чиқариш усуллари. Улар узларига хос хусусиятларига эга бўлиб, бу хусусиятлар мулкчилик шаклларига боғлиқ ҳолда узғариб боради. Ишлаб чиқариш натурал шаклида ва товар шаклида бўлган.

Натурал-маҳсулот ишлаб чиқариш ҳужалик юриштининг биринчи шакли бўлиб, меҳнат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар шахсий эҳтиёжларига сарф қилинади, яъни сотиш учун мулжалланмайди.

Натурал ҳужаликнинг асоси ер ва ҳунармандчилик бўлган. бу ҳужалик шаклида ижтимоий меҳнат тақсмоти етарли даражада ривожланмаган бўлади, хусусан, ибтидоий жамоада амал қилган ва у тарқок, бир хил типдаги ҳужаликлар тупламидан, яқка дехкон, оилавий, давлат ва жамоа ҳужаликларидан иборат бўлган.

Натурал ҳужалик Хитойда «Конфуцийчилик», Хиндистонда «архашастра» гоёлари билан боғлиқ қадимга юнонистонда Платон, Аристотель гоёлари бу ҳужаликни ривожлантириш билан боғлиқ бўлган.

Платон узининг «Сиёсат ва давлат» асарида натурал ҳужаликни асослайди ва пул ҳар қандай душманликни келиб чиқишига саба бўлади деб айтган эди. Аристотель эса натурал ҳужаликни сақлаган ҳолда товар ҳужалигини ҳам ривожлантириш керак деган эди. Демак натурал ҳужалик заминда товар ҳужалигини ривожлантириш мумкин бўлган.

Натурал ҳужаликда дехкон ер эгасига қарам бўлган, ҳужаликка маҳкам бириктириб қуйилган, кучиб юриш имконидан маҳрум этилган. Улар зироат чорвачилик маҳсулотларини етиштириб, уларни қайта ишлаган ва тайёр маҳсулотга айлантирганлар. Ҳунармандлар меҳнат қуроли ишлаб чиқарган, қурувчи бино қурган, тикувчи қийим тиккан, уларни уз меҳнатлари билан яратганлар ва истеъмол қилганлар, бир-бирларига натурал формада айрибош қилганлар.

Натурал ҳужаликда мулк эгалари, масалан, феодал уз мулки ишлаб чиқариш воситаларини вақтинча ишлатиш учун дехконга берган ва бунинг эвазига натура формасида ҳақ олганлар.

Натурал ҳужалик асосан қул меҳнати асосланади, ишлаб чиқарувчидан қатта билим, маҳорат ва малакани талаб қилмайди, ишлаб чиқаришни моддий омили ривож топмайди, шахсий омил ҳам ривожланмайди, бунинг натижасида меҳнат унумдорлиги усмайди. Маҳсулотни қупайишига 2 та омил сабабчи бўлади.

1. Қул меҳнати қупрок қуллаш туфайли;
2. Табиий омил, яъни табиат ином этган ресурсларни қупрок ишлатиш ҳисобидан маҳсулот қупайтирилади.

Натурал ҳужалик консерватив, эскиликка мойил бўлади ва янгилик ярата олмайди, иқтисодий автаркизмга асосланади, яъни узини маҳсулот билан таъминлайди, бошқалар билан қамдан-қам алоқа боғлайди.

Ҳозирги вақтда ҳам қишлоқ жойларида натурал ҳужалик мавжуд. Масалан, дехконлар томорка ҳужаликларида, дала ховлиларида етиштирган маҳсулотларни дала ховлиларида етиштирган маҳсулотларни бир қисмини узлари истеъмол қиладилар, ортиқчасини бозорда айрибош қиладилар. Бу жараёнда маҳсулот натурал маҳсулотга ва товар маҳсулотга ажратилади. Аста-сўкинлик билан товар ҳужалиги шаклланиб, усиб боради. Бу эса бозор иқтисодини пайдо бўлишини билдиради. Бозор иқтисоди натурал ҳужалик билан боғлиқ эмас, у товар ишлаб чиқаришни талаб қилади. Маҳсулотнинг натурал шакли товар шакли билан урин алмашади.

Товар ҳужалиги бозорда маҳсулот ва хизматни сотиш учун маҳсулот ишлаб чиқариш билан ифодланади. Товар ҳужалиги натурал ҳужалигидан туб фарқи шундан иборат бўладики, товар ёки хизмат яратувчисининг истеъмоли учун эмас, балки бозорга сотиш учун ишлаб чиқарилади. Кишилар уртасидаги алоқа муносабатлари нарсалар, буюмлар орқали, улар меҳнати маҳсулотларини олди-сотди қилиш йули билан шаклланади.

Товар хужалигида вақт ва моддий ресурслар тежаллади, меҳнат унумдорлиги усади, ихтисослашув пайдо булади, айрибошлаш ривожланади, у зарургина булаб колмасдан балки фойдали булиб боради.

Товар ишлаб чиқаришни объектив зарурлиги куйидагилар билан ифодаланади:

1. Ижтимоий меҳнат таксимоти-меҳнат турлари ихтисослашади, бир неча хил махсулот ишлаб чиқараётганлар, махсулотни айрим турини ишлаб чиқаришга мослашадилар. Махсулотлар эҳтиёжни кондиритиши максатида айрибош килинади.

2. Ишлаб чиқарувчиларнинг бир-биридан алохидалашади ва мустақил фаолият юритишади.

3. Мулкчилик шаклларининг мавжудлиги.

4. Ишлаб чиқарувчи кучлар тараккиётининг ривожланиш даражасининг бирмунча пастлиги;

5. Экспорт ва импортнинг (ташки савдонинг) мавжудлиги;

Товар ташки буюмдир, инсон меҳнатининг мухсулидир. У моддий курунишидан Бирон-бир нафликка эга, киймат жихатидан у айрибошлашга мулжалланган махсулотдир.

Товар нафлилик ва фойдалилик жихатидан истеъмол кийматга ва киймат жихатидан алмашувга мулжалланган, бозор учун ишлаб чиқариладиган махсулот ва хизматлар массасидан иборатдир. Товар ишлаб чиқариш умуминсоний ходиса булиб, у барча иқтисодий тизимларда мавжуд булган, меҳнат махсули товарга айланади, ишлаб чиқарувчилар товар ишлаб чиқарувчига айланади.

Маълумки, товар ишлаб чиқаришдаги меҳнат ижтимоийдир, товар бозорда харидорлар томонидан сотиб олинса, меҳнат ижтимоий характерда эканлиги намоён булади. Товар ишлаб чиқарувчиларни алохидалашуви меҳнатни алохидалашувини талаб килади. Меҳнатни ижтимоийлиги ва уни алохилашуви уртасида зиддият мавжуд. Махсулот бозорда харидорлар томонидан эътироф этиб сотилгандагина унга сарф килинган меҳнатнинг ижтимоийлиги кишилар томонидан тан олинади ва бу зиддият бартараф этилган булади. Ана шунда товар ишлаб чиқариш учун сарф килинган индивидуал меҳнат жами ижтимоий меҳнат таркибига киради. Демак, товар ишлаб чиқарувчиларнинг индивидуал тартибдаги меҳнатларини йигиндиси жами ижтимоий меҳнатни ташкил этади.

Товар ишлаб чиқарувчиларни меҳнати ва меҳнат махсулотини бозорда тан олинити бу утқир муаммодир, чунки талаб ва эҳтиёжлар тез-тез узгаритб туради. Бундай шароитда бозорни кузатиб борилмаса, товар уз харидорини тополмай колиши ҳам мумкин, товар сотилмай колса, унинг эгаси хонавайрон булади, меҳнати бефойда кетади.

Ҳозирги вақтда товар ишлаб чиқарувчиларга фирма, компания, бирлашма, завод, фабрика, якка тартибда ишловчи, фирмер хужалиги, дала ховли эгаси, томорка хужалиги сохиблари, кооперативлар, жамоа ва давлат хужалиги жамоат ташкилотлари ва бошқалар киради. Бу типдаги субъектлар товар ишлаб чиқариб, уни сотитб даромад олишлари керак, хар бирининг максати шунга каратилган булади. Товар ишлаб чиқарувчилар индивидуал (якка) ва жамоа (корхона)дан иборат булади.

Товар меҳнат махсулининг бир куруниши булиб товар энг аввало ишлаб чиқарувчининг уз истеъмоли учун эмас, балки бозорда сотити йули билан бошқа товарга айрибош килиш учун яратилган меҳнат махсулидир. Бунда пул айрибош килишда воситачилик килади.

Махсулот билан товарнинг фарки бор. Махсулот товар булмоги учун талаб-эҳтиёжни кондирмоги лозим. Масалан, кийиниш, овкатланиш, укиш дам олиш, турар жойга эга булиш ва хакоза.

Биринчидан, товарнинг истеъмол киймат хоссаси булиши шарт ва у ижтимоий нафлик хисобланади.

Иккинчи, товар бошқа товарга алмашиш хоссасига ҳам эга. Бу эса унинг алмашув киймати деб юритилади.

Киши эҳтиёжини кондирадиган хар кандай нарса ҳам товар була олмайди. Масалан, меҳнат сарф килинмаган мевалар (дулана, жийда ва бошқалар) булок сувлари, хава гарчан истеъмолга яркли булса-да, лёкин товар булолмайди, чунки истеъмол киймати бор, аммо кийматга эга эмас.

Демак, инсон меҳнатининг махсули булган махсулот товар булиши учун:

Биринчидан, истеъмол кийматга;

Иккинчидан, кийматга эга булиши лозим. Истеъмол киймат инсонни Бирон-бир эҳтиёжини кондирса, киймати эса алмашиш хусусиятини билдиради. Шу сабабали кишилар товарларни сотишда, сотитб олишда бозор оркали алока боғлайдилар ва узаро муносабатда буладилар.

Товарларни улчовдош киладиган нарса уни яратишга, ишлаб чиқаришга сарф килишган меҳнатдир. Товар кийматининг микдори эса, ижтимоий зарурий иш вақти билан улчанади.

Товарларни айрибош килишда бир-бирига тенглаштирадиган асос-уларни ишлаб чиқариш учун сарф килинган меҳнатдир. Киймат иқтисодий категория булиб, товар ишлаб чиқарувчилар уртасидаги иқтисодий муносабат хисобланади.

Товар ишлаб чиқаришда икки хил меҳнат сарф килинади.

Биринчиси, аник меҳнат булиб товарнинг истеъмол кийматини ярашади.

Иккинчиси, абстракт меҳнат товарнинг кийматини хосил килади.

Меҳнатнинг аник шаклидан катъий назар товар ишлаб чиқариш учун умуман сарфланган иш кучидир, жами ижтимоий меҳнатнинг кисмидир. Меҳнатнинг бу хусусияти абстракт меҳнат (мавхум) деб аталади. Мавхум меҳнатда инсон аклий ва жисмоний кувватини сарф килади. Товар хужалиги булмаса, абстракт меҳнат ҳам булмайди.

Товар ишлаб чиқаришга хос категория абстракт меҳнат булиб, у товарларни олди-сотди килиш жараёнида аклий ва жисмоний кувватларни узида ифода этади.

Товарларни ишлаб чиқариш учун сарф килинган вақт иккига булинади.

Биринчиси, Индивидуал иш вақти – бу бирор бир турдаги товарни ишлаб чиқариш учун айрим ишлаб чиқарувчининг сарф килган вақтидир.

Мисол келтирайлик, стул ишлаб чиқарадиган 3 та фирмани олиб караймиз. Уларни бири яхши, иккинчиси урта, учинчиси ёмон фирма дейлик. Уртача корхона белгиланган столни 70 фоизини ишлаб чиқаради ва хар бир столга 4 соат, яхши корхона (фирма) столнинг 20 фоизини яратади, хар бирга 2 соат, ёмон фирма столнинг 10 фоизини

тайёрлади ва хар бирига 6 соат сарф килди. Бундай холда товар-стол киймати уртача фирмани меҳнат сарфи билан белгиланади, чунки, биринчидан, товарларни куп қисми фирмада яратилади, иккинчидан, талабни кондирди. Учинчидан, у ижтимоий зарурий иш вақтини ташкил этади. $(4 с + 2 с + 6 с = 12с)$ уртача иш вақти $12:3=4$ соатни ташкил этади. Демак, товарни киймати индивидуал иш вақти билан эмас, балки ижтимоий зарурий иш вақти билан белгиланади, чунки бу вақт жамият эҳтиёжини кондирдиш учун керак булган вақтдир.

Бу вақт уртача билим, малака, тажриба, маҳорат, ихтисос, уртача техника даражаси ва уртача меҳнат интензивлиги (тигизлиги, шиддати) шароитида меҳнат сарфи билан белгиланади.

Киймат миқдори меҳнат сарфининг кўпайиши ёки камайишига боғлиқ. Бу эса меҳнат унумдорлигига тескари муносабати.

Унумдорлик ошса, киймат камайди ва аксинча булади.

Кишилиқ жамияти турли тараккиёт босқичларини босиб ўтган ва ниҳоят товар хужалиги вужудга келган. Бунда дастлаб Т-Т алмашув қилинган. Бундай жараёни товар кийматини бир-бирига тенглаштирилиши кийматнинг оддий ёки тасодифий шакли деб аталган. $T - 1$ болта = $T - 4$ коп бугдойга. Товар хужалигининг ривожланиши товар кийматининг ифодаси булган пулни келтириб чиқарди.

Айрибошлашни ривожланиши натижасида тасодифий киймат шаклидан Тула ёки кенгайган шаклга ўтилган.

$$\text{Масалан; } 10 \text{ коп туз} = \begin{cases} = 10-15 \text{ куй} \\ = 20-30 \text{ парранда} \\ = 2 \text{ та кора молга} \end{cases}$$

Кийматнинг кенгайган шакли аста-сёкин кийматнинг эквивалент шаклига айланади. Бунда бир неча товарлар ўз кийматини битта товарга ифодалаган яъни: бунда умумий эквивалент булган товар родини куй бажарган

$$\begin{aligned} 1 \text{ коп бугдой} &= \\ 10 \text{ кг чой} &= \\ 40 \text{ кг кофе} &= \\ 0,5 \text{ т темир} &= \\ 2 \text{ унция олтин} &= \\ \text{унция } 35,6 \text{ грамм} &= \end{aligned} \quad \left. \vphantom{\begin{aligned} 1 \text{ коп бугдой} \\ 10 \text{ кг чой} \\ 40 \text{ кг кофе} \\ 0,5 \text{ т темир} \\ 2 \text{ унция олтин} \\ \text{унция } 35,6 \text{ грамм} \end{aligned}} \right\} 10 \text{ та куй.}$$

Иқтисодий зарурият алмашувнинг оддий, тасодифий ва тула-кенгайтирилган шаклларида унинг эквивалент шаклига олиб келади. Умумий эквивалент шаклини пул товари ёки пул шакли эғалайди. Яъни;

$$\begin{aligned} \text{Бир коп бугдой} &= \\ 10 \text{ та куй} &= \\ 10 \text{ кг чой} &= \\ 40 \text{ кг кофе} &= \\ 0,5 \text{ т. Темир} &= \end{aligned} \quad \left. \vphantom{\begin{aligned} \text{Бир коп бугдой} \\ 10 \text{ та куй} \\ 10 \text{ кг чой} \\ 40 \text{ кг кофе} \\ 0,5 \text{ т. Темир} \end{aligned}} \right\} 2 \text{ унция олтин}$$

Бунда олтин пул қуринишини олади. Пул қуринишидаги товар қуйидагилар билан фарқ килади. Биринчидан, умумий эквивалент родини бита товар (пул) бажаради, иккинчидан, пул тор ички бозордан чиқиб, давлатлараро хатто халқаро миқёсга чиқади.

Шундай қилиб, товар ишлаб чиқаришнинг ва товар муомаласининг махсули булган пул ҳамма товарлар учун умумий эквивалент вазифасини бажарувчи махсус товардир. Пул алоҳида товардир, у ижтимоий кийматга эга, ҳамма товарлар пул билан сотиб олинади, ишлаб чиқариш ва айрибошлаш жараёнида кишилар уртасидаги ижтимоий муносабатларни ифода этади. Шу муҳим белгилар асосида товар пул муносабатлари пайдо булади. Дастлаб пул родини қандай товарлар бажарган деган савол тугилади?

Қадимги Юнонистон, Римда, араб ва ҳинд қабилаларида чорва пул родини бажарган. Лотинлар пулни «ресиния» деб атаганлар. Бунинг маъноси «ресия»-«чорва» дегани. «Капитал» сузи ҳам пул сингари «чорва» сузи билан боғлиқ. Чорва мол бошига қараб ҳисоблаган ва «капитал» сузи лотинча «капит» - бош (қўпчиликда қатта) сузидан олинган.

Тинч Океан ва Африка халқларида қимматли чиганоклар пул вазифасини бажарган Марказий Африкада фил суяги, қадимги Мисрда – бугдой Хитойда туз, мугилистонда чой айрибошлаш жараёнида пул вазифасини бажарган. Қумуш пуллар милоддан олдинги 2 минг йиллари Осиё мамлакатларида кенг тарқалган. Рубль деган пул XII-XIII асрларда пайдо бўлиб, қумушни бўлиш, булақларга ажратиш (рубить) деган маънони билдиради.

Танга пулнинг (майда пул) ватани қадимги Лидия давлати ҳисобланади.

Нима сабабдан олтин пулга айланди?

1. Олтиннинг ноёблиги;
2. Кийматининг юқорилиги;
3. Олтинни булақларга булиш осон булса-да, унинг сифати бутунлигидай қолади.
4. Савдода уни майда тангалар қуринишида булиш мумкин;
5. Яхши сақланади, сифати бузилмайди.

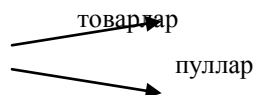
Мамлакатларни пул бирликлари мавжуд. Доллар, динар, рубль, лира, рупий, фунт, марка, сум, танга каби пуллар бор.

«Доллар» - «тахлер» сузидан олинган булиб, бу катта қумуш тангаларни билдиради ва Голландия, Венгрия, Германия бозорларида муомалада юрган.

XIX асрнинг охирида мамлакатлар олтин валютага, яъни монеметалл тизимига аста сёкин ута бошлаганлар. Австрия – 1892 йил, Япония-1897 йил, Россия-1898 йил, АКШ-1990 йилда шу тизимга утган.

Ўзбекистон ҳудудида Шайбонийхон Самарқандни забт этгандан кейин, 1507 йилда пул ислохоти утказган ва қумуш, мис тангалари муомалага чиқарилган. Шайбонийхон (1501-1610) ва Абдуллахон (1583-1598) зарб этган (олтин ва қумуш) тангалар Бухорода маркашлаштирилган булган. 1695-1709 йилларда олтин танга зарб қилиш ривожланган, унинг оғирлиги 4,8 грамм, сифат софлиги жуда юқори 958 булган. шундан кейин товарлар дунёси иккига булинган. Яъни:

Товарлар дунёси

Пул қуйидаги вазифаларни бажаради.

1. Киймат улчови;
2. Муомала (вазифаси) воситаси;
3. Тулов воситаси;
4. Бойлик туплаш (жамғариш) воситаси.

Товарнинг алмашув кийматини улчаш учун муайян миқдордаги пул материални бирлик қилиб олинади. Бундай бирлик баҳолар улчови (масштаби) деб айтилади.

Товар муомаласи жараёнида нақд пул булиши керак, чунки товарлар сотилганда уларни баҳолари реал пулга айланмоғи лозим булади.

Олтин пуллар, узлуксиз муомалада булиши натижасида, яъни олтин тангалар ейилиб кетади, уз массасини бир қисмини йукотади ва Тула кийматли булмаган пулга айланади. Шунга қура, муомалага олтин урнини босувчи пул сифатида Тула кийматли булмаган киймат белгилари, яъни қозғол пуллар чиқарилган.

Пул муомаладан чиқарилганда бойлик туплаш вазифасини бажара олади. Натурал ҳужалиқда бойлик сифатида махсулот жамғарилган эди. Товар ҳужалиғида пул қуринишида бойлик тупланади ва жамғарилади. Пул банкларда қуйилади ва жамғарилади, кредит берилади.

Товарлар насияга сотилганда, муддати қечиктириб сотилганда пул тулов воситасини бажаради. Қарзни тулаш, иш ҳақи туловлари, солиқ туловларида ҳам пул тулов воситасини бажаради.

Тулов воситасини пул, вексел ва банкнотлар бажаради. Вексел (қарз мажбурияти) деган маънони билдиради. Банкнот хусусий шахснинг вексели урнига банк томонидан бериладиган векселдир. Банкнотлар билан бир қаторда муомаланинг кредит қуролларидан яна бир тури-чеклар иштирок этади. Чек омонат эгаси томонидан уз ҳисобидаги пулдан чекда қурсатилган шахсга бериш тугрисида банка ёзилган буйруқлардир.

Пул тушунчасига икки жиҳатдан ёндошиш мумкин: тез алмашадиган (қадри) пул ва декрет (қонун билан белгиланган) пул сифатида тез алмашиш (ликвидность) тушунчаси, Ҳозирги замон қозғол пуллари (сум, танга, лира, доллар ва х. к.) бевосита сотиб олиш қучига эга эканлигини билдиради. Демак, осонлик билан мақсадни рўёбга чиқаради.

Хулоса қилиб айтганганда ижтимоий меҳнат тақсимотини қупайиши ва уни ривожланиши ишлаб чиқарилган махсулотларни узаро алмашувига сабаб булди, яъни товар шакли пайдо булди, товар ҳужалиғи алмашувида воситачилик қилувчи пулни қелтириб чиқарди. Натижада товар-пул муносабатлари вужудга қелди, товар-пул муносабатлари бозор иқтисодиётини асоси ҳисобланади ва уни ривожланиши шарти ҳисобланади.

Товар ишлаб чиқариш ёки айнан товарни узи киймат билан бевосита боғлиқдир, чунки товарни хусусиятларидан бири кийматга эга эканлигидир.

Киймат дейилганда махсулот ишлаб чиқаришга сарф этилган меҳнат миқдори тушинилади. Меҳнат сарфлари қонли (иш қучи сарфлари) ва буюмлашган – (ишлаб чиқариш воситалари, қом ашё ва ҳақозо) турларидан иборат булади.

Товарни киймати деганда, уни ишлаб чиқаришга қетган ҳаражатлар йигиндисидан иборат булади. Бу ҳаражатлар кийматда ифодаланади ва киймат қонуни номи билан аталади.

Товар кийматининг миқдори ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари билан улчанади.

«Ижтимоий» деган суз- товар кийматининг миқдори у ёки бу ишлаб чиқаришнинг узига алохида келган меҳнат сарфлари билан эмас, балки ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари (ИЗМС) билан улчанади. Буни маъноси шундан иборатки, ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари ишлаб чиқаришнинг мавжуд ижтимоий нормал шароитда ва шу жамиятда меҳнат маҳоратининг ва интенсивлигининг уртача даражасида бирон истеъмол кийматини ишлаб тайёрлаш учун талаб килинадиган иш вақти меҳнат сарфларидир. Агарда хусусий меҳнат сарфлари ижтимоий меҳнат сарфларидан кам булса, товар ишлаб чиқарувчини иқтисодий ахволи яхшилашиб боради. Демак, харажатлар сарфини камайтириб борган субъектлар фойда куради.

Киймат қонуни ижтимоий меҳнатни ҳисобга олади ва уни тартибга солиб боради.

Киймат қонуни куйидаги вазифаларни бажаради.

1. Вақтни тежашни рағбатлантириб боради.
2. Товар ишлаб чиқарувчиларни табақалаштиришдир.
3. Товар ишлаб чиқарувчилар ва хизмат курсатувчилар сарф-харажатларининг камайтиришга ундайди.

Хуллас, киймат қонуни товар ҳужалигининг объектив иқтисодий қонуни булиб, товар пул муносабатларни ривожланиб боришида уз ифодасини топади.

Мсаълумки, мустақил давлатларнинг ҳар бири узининг пул бирлигига эгадир. Масалан, доллар, фунт стерлинг ва ҳакозо. Бу бирликлар валюта номи билан юритилади. Валюта, ибораси ҳар бир мамлакатнинг, давлатнинг миллий пул бирлиги, бошқа давлат учун ишлатилади.

Ҳар бир мамлакатни пули бошқа мамлакат пулига эркин алмаштириш (конвертирлашувига) қурби етиши лозим. Бунинг миллий пул бирликлари етарли миқдорда товар захиралари билан таъминланган булиши лозим. Иқтисодий ёти юксалган ҳар бир мамлакат уз валютасини трансмиллий қувватда қасб етиши мумкин.

Ўзбекистонда миллий валютани муомиллага киришдан олдин утиш даврида (1993 йил ноябрдан-1994 йил июлгача) сум- купон жорий этилди. Бу татбир миллий валютани чиқариш ва муомиллага киритиш учун утказилган тадбирлардан бири эди. 1994 йилдан миллий пул муомиллага киритилди. Мақсад муомиллага киритилган миллий пул-сумни кадрсизланишига йул қуймаслик, уни харид қувватини мустақамлаш; кейинчалик (2003 йил 15 октябр) сумни конвертирлашувига иқтисодий замин яратиш, халқаро миқёсида ўзбек пулининг эътироф этилишига, халқаро ҳисоб китоблар воситасига айлантиришга эришиш мақсад қилиб қуйилган.

Иқтисодийда муомила учун зарур булган пул миқдорларининг ифодаси куйидагича аникланади. Яъни:

$$P_m = \frac{T_b - X_k + X_t - K_t}{O_t} \quad (1)$$

Бунда. P_m – маълум давда муомиллага керак буладиган пул миқдори;

T_b – реализация қилиниши лозим булган товарларнинг баҳосининг суммаси;

X_k – сотиш давридан бошқа вақтда туланадиган товарлар баҳосининг суммаси;

X_t – ҳақини тулаш муддати келган товарлар баҳосининг суммаси.

K_t – бир бирини қоплайдиган туловлар суммаси.

O_t – пул обороти тезлиги.

Асосий таянч тушунчалари:

1. Натурал ишлаб чиқариш бу шахсий меҳнатга асосланган булиб, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ишлаб чиқарувчиларнинг уз эҳтиёжларини қондириш ва ички хужалик эҳтиёжлари учун ишлатилади.
2. Товар ишлаб чиқариш ишлаб чиқарилган маҳсулот ишлаб чиқарувчининг эҳтиёжи учун эмас, балки бозорда айрибошлаш орқали бошқаларни эҳтиёжини қондиришга мулжалланади.
3. Товар ташки буюм инсон меҳнатини маҳсули булиб, айрибошлаш учун ишлаб чиқарилган маҳсулотдир, у нафликка ва кийматга эгадир.
4. Нафлилик-товарни кишиларни истеъмолини қондириш хусусиятидир.
5. Алмашув киймати- бир товарни бошқа бир товарга алмашувининг миқдорий курсаткичдир.
6. Аниқ меҳнат -бирон товарни яратиш учун сарф қилинган жисмоний фаолияти тушинилади. Бунда товарни истеъмол киймати яратилади.
7. Абстракт меҳнат -товар ишлаб чиқариш учун инсон иш қучини сарфланишидир.

Асосий адабиётлар:

1. И. А. Каримов Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. , Ўзбекистон 1999 йил.
2. А. Улмасов, М. Шарифхужаев. Иқтисодий назарияси. Т. «Меҳнат», 1995 йил. Дарслик.
3. Ш. Шодмонов ва бошқалар. Иқтисодий назарияси. Т. «Молия» 2002 йил. Ўқув қулланма.
4. Д. Тожибоева. Иқтисодий назарияси. Т. , «Шарк» 2003 йил 1-2 китоб. Қулланма.
5. П. Хошимов ва бошқалар. Иқтисодий назарияси. Т. , «Университет» 2003 йил. Ўқув қулланма.
6. Экономическая теория. Учебник под редакцией В. Видяпина, Г. Журавлевой М. , Российская экономическая академия 2000 год.

5-мавзу: БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА АМАЛ КИЛИШИ. БОЗОР ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ.

Режа:

1. Бозор иқтисодиётининг мазмуни ва унинг туб белгилари.
2. Бозор иқтисодиётига утиш зарурати.
3. Бозор иқтисодиётининг муаммолари ва уни хал қилиниши.
4. Бозор иқтисодиётининг афзалликлари ва зиддиятлари.
5. Бозор ислохотлари.
6. Бозор тушунчаси ва бозорнинг вазифалари.
7. Бозорнинг турлари ва тузилиши.
8. Бозор нифратузилмаси ва унинг унсурлари.

Ушбу мавзуда товар хужалиги билан бевосита боғлиқ булган бозор хақида тушунча берилади, унинг мазмуни ва моҳияти ёритилади. Бозорнинг объектлари, субъектлари, ундаги зиддиятлар, муаммолар очиб берилади. Маълумки, товар ишлаб чиқариш ва уни ривожланиши билан вужудга келган бозор ва бозор иқтисодиёти дунё мамлакатларида узок даврлардан буён амал қилиб келинмоқда. Ҳозирги даврда маданийлашган бозорга айланиб, ҳукмрон иқтисодий тизимга айлангандир.

Бозорнинг асосида, унинг негизида товар пул муносабатлари ётади.

Товар пул муносабатлари деганда, товар ишлаб чиқариш, товарларни айирбош қилиш ва пулга алмаштиришнинг зуғига хос хусусиятларини бирлиги, яхлитлиги тушунилади.

Ижтимоий меҳнат тақсимотини вужудга қилиши, хусусий мулкчиликни қарор топиши бозор иқтисодиётининг қилиб чиқишига сабаб булган ва унга шароит яратиб берган.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларни товарга айланиши, тақсимланиши, айирбошланиши ва ниҳоят истеъмолга етказилиши бозор орқали амалга оширилади. Демак, хусусий мулкчилик, ижтимоий меҳнат тақсимоти, ижтимоий хужаликнинг товар шаклини тақоза ётади.

Бозор иқтисодиёти эркин иқтисодиёт бўлиб, унинг асосида товар-пул муносабатлари мужассамлашган, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга мулжалланган, иқтисодий танҳо ҳукмронликни инкор этувчи ва тартиблаштириб турувчи иқтисодиётдир. Бозор иқтисодиёти товар-пул муносабатларига асосланган иқтисодий муносабатлар мажмуасидир. бозор иқтисодиётини субъектлари мавжуд ва уларга қуйидагилар қиради.

1. Мулк эгалари-улар ер эгалари, капитал эгалари, ишлаб чиқариш воситалари эгаларидан ташкил топади. Улар уз мулкидан даромад топади, тадбиркорлик билан шугулланмайди.

2. Тадбиркорлик, фирма, корхона, хужаликлар қиради. Улар тадбиркорлик билан шугулланадилар, ишлаб чиқариш омилларини ишга солиб, фойда оладилар.

3. Давлат – ишлаб чиқариш билан ҳам истеъмол билан шугулланадилар. Уларга давлатнинг барча ташкилотлари ва муассасалари қиради. Улар бозор ва унда катнашувчилар фаолияти устидан назорат қиладилар.

Бозорни ва бозор иқтисодиётининг асосий туб белгиларига қуйидагилар қиради:

1. Иқтисодий плюрализм – (хужалик юритишнинг турли шакллари).

2. Мулкчиликни турли шакллари.

3. Хусусий мулкни устиворлиги.

4. Эркин иқтисодиётни мавжудлиги.

5. Нархларни либераллашуви – эркинлашуви.

6. Ракобат қурашининг мавжудлиги.

7. Давлатнинг иқтисодиётга аралашувини чекланганлиги.

8. Тадбиркорлик ва танловнинг эркинлиги.

9. Корхона ва фирмаларнинг ички ҳамда ташқи шарт-шароитлар узғаришларига мослашувчанлиги.

10. Даромадларни чекланмаганлиги.

Бозор иқтисодиёти турли мулкчиликка асосланганлиги туфайли, хужалик юритиш шакллари ҳам турлича булади. Яъни:

Якка тартибда, жамоа-уюшмага бириккан ҳолда, шерикчилик-пайчилик ёки акционерлик асосида, уз маблағига ёки қарзга олинган маблағга таяниб хужалик юритиш, ер ва бошқа воситаларни ижарага олиш ва бошқарлар.

Эркин иқтисодиёт–қишиларнинг мулк эгаси булиши, мулкдорларни иқтисодий фаолиятининг мустақил булишидир. Эркинлик ҳар қандай монополизмни инкор ётади.

Бозор иқтисодиётида нархлар либераллашади. Нарх-наво эркинлашади. Нархни давлат юқоридан туриб белгилаб бермайди, балки талаб ва тақлиф қараб, сотувчи билан сотиб олувчининг савдолашувига биноан юзага келади. Ракобат бозор иқтисодитининг ҳаракатланитирувчи асосий восита ҳисобланади. Ракобат – товарлар ишлаб чиқаришни қупайтиради, сифатини яхшилади, жамият учун керак булган товарларни ишлаб чиқаради, ресурсларни тежаб фойдаланади, бозорни мувозанатга келтирувчи қуч ҳисобланади.

Ракобатда субъектлар манфаатлари ҳар хил булгани учун зиддият вужудга келади, лекин интеграция бу зиддиятни бартараф ётади, маркетинг (ишлаб чиқариш билан бозорни боғлаш) орқали ишлаб чиқариш билан истеъмол боғланади, яъни манфаатларни уйғунлашуви юзага чиқади.

Бозор иқтисодиёти узининг регуляторига эга. Бозор регуляторлари-бозордаги узғаришларни ишлаб чиқаришга етказиб, унинг бозорга мослашувини таъминловчи воситалар ҳисобланади. Бу регулятор бозор нархидир. Нарх

ошиб, товарлар тез ва куп сотилса, фойда купаяди, улар купрок ишлаб чиқарилади ва аксинча булади. Бозор иқтисодиёти учун аралаш иқтисодиёт хос булиб, улар социал химояни, социал мулжални, социал кафолатларни юзага чиқаради.

Бозор иқтисодиётини ривожланишини таъминловчи қонунлар мавжуд ва улар икки гуруҳга булинади:

1. Умум иқтисодий қонунлар.
2. Факат бозор иқтисодиётини узига хос булган қонунлар.

Умум иқтисодий қонунлар – ишлаб чиқарувчи кучлар характериға, ишлаб чиқариш муносабатларини мос қилиш, меҳнат унумдорлигини усиб бориши, эҳтиёжларни юксалиб бориши, вақтни тежаш ва ҳақозо.

Қиймат қонуни, талаб ва таклиф, пул муамаласи қонуни, рақобат кураши қонунлари бозор иқтисодиётига хос қонунлар ҳисобланади. Бозор иқтисодиётини тартибга солиш механизмларига қуйидагилар қиради: Баҳо, талаб ва таклиф, рақобат.

Бозор иқтисодиёти иқтисодиётга эркинлик беради, уни ривожлантиради, барқарорлаштиради, товарларни ишлаб чиқаришни купайтириб, сифатини яхшилади, тежамли хужалик юритишга олиб боради, меҳнатни ҳаётий заруриятга айлантиради.

Бозор иқтисодиётига утиб хужалик юритаётган еттилик мамлакатлари (АҚШ, Япония, Канада, Буюк Британия, Германия, Франция ва Италия) да иқтисодий ривожланиш ва усишни таъминлайди. Бозор иқтисодиётига утиш ХХ асрга хос булган, глобал – умумжаҳон воқелигидир. Бу тизимга утиб хужалик юритаётган Тайланд, Тайван, Жанубий Курия, Сингапур каби мамлакатлар ҳам иқтисодий қолоқликдан қутулдилар. Кейинги йилларда аҳоли жон бошига миллий даромад йилига уртача 6,4 фоизга купайгани маълум. Бозор иқтисодни жадал боришини таъминловчи 3 та қучни юзага чиқаради:

1. Иқтисодий фаолият эркинлиги;
2. Рақобат кураши;
3. Даромадларни чекланмаганлиги.

Бозор иқтисодиётига утишнинг 3 шакли ёки 3 та модели мавжуд:

1. Гарбий Европа мамлакатлари йули;
2. Мустамлақачилиқдан озод булган, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлар йули;
3. Собик социалистик мамлакатлар йули.

Биринчи йулда оддий товар хужалигидан классик капитализм томон ва ундан бозор иқтисодиёти томон борилади. Бу йул жуда узок давом этиб, оддий товар пул муносабатларининг капиталистик шаклга қучиши, унинг бозор иқтисодиётига трансформация (айлана бориши) орқали юз беради ва ниҳоят цивилизациялашган (маданийлашган) инсонпарвар иқтисодиёт вужудга қелган.

Иккинчи йулда – натурал хужалик бозор доирасига қиритилиб, товар хужалигига айлантирилди. Бунга чет элнинг ёрдами етакчи роль уйнади.

Учинчи йулда – собик ижтимоий мулкчилик тизимидан бозор тизимига утиш ҳисобланади. Бунда давлат мулкнинг (90 фоизи) танҳо ҳукмронлиги амал қилган эди.

Иккинчи йулдан бораётган мамлакатлар учун:

1. Иқтисодиётни барқарорлаштириш;
2. Бозор инфра структурасини яратиш;
3. Бозор муносабатларига утиш.

Учинчи йулдаги мамлакатлар учун:

1. Бозор иқтисодиётига утишнинг ҳуқуқий асосларини яратиш;
2. Бозор инфраструктурасини яратиш;
3. Мулкни хусусийлаштириш (приватизация)
4. Нарх-навони либерллаштириш-эркинлаштириш.

Ўзбекистонда бу босқичлар тутатиб қетгани холда икки босқичли тараккиёт юзага қелади. Биринчи босқичда давлатлашган ва эркин бозор хужалигининг қоришмасидан иборат уткинчи иқтисодий тизим юзага қелади.

Иккинчи босқичда–иқтисодиёт либераллаштирилади, хусусийлаштириш (приватизация) тугалланади, эркин бозорга утилади, рақобат амал қилади.

Бозор иқтисодиётини бир қатор умумий муаммолар борқи, унинг саволларига жавоб бериш лозим.

1. Нима ишлаб чиқариш ва қанча ишлаб чиқариш зарур?
2. Қандай ишлаб чиқариш зарур?
3. Қим учун ишлаб чиқариш зарур?

Бунга жавоб қуйидагича булади:

1. Аҳоли эҳтиёжи учун зарур булган миқдорда товар ва хизмат ишлаб чиқариш.
2. Мавжуд ресурслардан фойдаланиб, янги техника ва технологиялар асосида ишлаб чиқариш;
3. Аҳоли истеъмолчи учун ишлаб чиқариш. Бу жавоблар жамият тараккиётининг ҳамма босқичлари учун берилган жавоблардир.

Бозор иқтисодиётини давлат саволларга бошқача жавоб бериш мумкин. Яъни:

Ишлаб чиқарувчи қорхона зарар қурмаслиги, фойда олиш учун интилади, шунга қараб фаолият қурсатади, фойда қелтирадиган товарларни ишлаб чиқаради. Бунда 2 нарсага эътибор берилди:

1. Қорхонани умумий назорати
2. Қорхонани яратган умумий пул даромади.

Кандай ишлаб чиқарилади ёки ишлаб чиқаришни қандай ташкил қилинади? Бунда 3 та узвий боғлиқ масалага эътибор берилди:

1. Алоҳида тармоқлар уртасида ресурслар тақсимланишига;
2. Ишлаб чиқаришни қандай корхоналар амалга ошира олишига;
3. Хар бир корхона ресурсларининг қандай уйғунлашувини ва қандай технологияни танлашига.

Хуллас, бозор иқтисодиёти шароитида:

Биринчидан: фойда берадиган товарлар ва хизматлар ишлаб чиқарилади:

Иккинчидан, пули бор, юқори фойда олиш мумкин булган истеъмолчилар учун ишлаб чиқарилади;

Учинчидан, юқори фойда олишни таъминлайдиган техника ва технология ёрдамида товарлар хизматлари ишлаб чиқарилади.

Бозор иқтисодиётининг бир қатор афзалликлари мавжуд. Булар қуйидагилардан иборат:

Эркинлик бу мулкка эгаллик қилиш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, қобилятини рўёбга чиқариш. Шахслар ва корхоналарни иқтисодий фаолиятлари уйғунлашиб боради. У икки усулда амалга ошади.

Биринчиси-марказдан бошқариш ва мажбур қилиш тадбирларини қуллаш;

Иккинчиси – Бозор тизимида хос ихтиёрийлик ва ҳамкорлик.

Бозор иқтисодиётида хар бир корпорация, корхона, фирма ва шахс мустақил равишда изланишда бўлади.

Ресурслар тақсимлашнинг самарадорлиги Бозор иқтисодиётининг қуйидаги зиддиятлари мавжуд:

1. Ракобатларни қучсизланиши намоён бўлади.
2. Техника тараққиёти ҳам ракобатни заифлаштиради;
3. Катта миқдордаги реал капиталдан фойдаланиш;
4. Йирик бозорни булишини;
5. Хомашё манбаларини қуп булиши.

Бозор тушунчасини хар-хил таърифлаш мумкин. Бозор товарлар сотиладиган ва харид қилинадиган жой дейиш мумкин. Товар хужалиги ва уни айирбошлаш зарурияти бозор тушунчасини келтириб чиқарди.

Бозор дастлаб икки ёки бир неча кишиларни товарларни айирбош қилиш учун йиғиладиган манзилдир. Бозорда дастлаб Т-Т га алмаштирилган, кейинчалик Т-П-Т қурилишини олган. Яъни Т-П сотиш ва сотиб олиш П-Т шаклида бўлади. Ишлаб чиқарувчини сотиб олувчини савдо орқали боғлайди. Иқтисодиёт туртга фазаси (ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол)нинг айирбош қилиш фазаси билан бозор бевосита боғлиқ бўлади, бозорда бойлик яратилмайди, ишлаб чиқарилмайди, балки ишлаб чиқарилган товарлар, хизматлар ва мулк сотилади, сотиб олинади. Бозорда қимлардир бойиб кетади, қимлардир зарар қуради. Бунинг сабаби шуки, бозорда тақлиф қилинаётган товарга булган талабга бевосита боғлиқдир.

Бозорни вазибалари қуйидагилардан иборат:

1. Ишлаб чиқарилган товарларни яратилган хизматларни, иқтисодий ресурсларни истеъмолчиларга етказиш;
2. Ишлаб чиқаришни узлуксиз тақрорланиб туришга ёрдам беради;
3. Талаб, тақлиф ва ракобат ёрдамида бозорни тартибга солиб туради.

Бозор келиб чиқиши тарихи ва ривожланиш даражасига қараб, биринчидан, ривожланмаган бозор, иккинчидан, классик (эркин) бозор, учинчидан, Ҳозирги замон ривожланган бозорларга бўлинади.

Ривожланмаган бозорда Т-Т муомаласи амал қилади, ривожланган бозорда Т-П-Т муомала шаклланади. Ҳозирги замон ривожланган бозорда давлат ҳам бозор иштирокчиси бўлади, у тартиблаштирилади ва бошқарилади.

Бозор ҳудудий жиҳатдан ҳам турлича бўлади. Булар маҳаллий бозорлар. Масалан; Қарши, Бухоро, Самарқанд, Термиз, Лондон, Пёкин бозори, Россия бозори, Украина бозори, Америка бозори, Пёкин бозори ва бошқалар;

Ҳудудий бозорлар (Марказий Осиё ёки Осиё бозори, ГАРБИЙ Европа бозори, Жаҳон бозори).

Бозорқуйидаги турларга бўлинади:

1. Истеъмол товарлари ва хизматлар бозори;
2. Ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи қучи (ресурслар) бозори;
3. Валюта бозори ва фонд биржалари бозори;
4. Илмий-техника қашфиёти ва ишламалар бозори.

Истеъмол товарлари ва хизматлар бозорида фуқаролар (уй хужаликлари) давлат ва корхоналар қатнашадилар. Бу бозорда интеллектуал товарлар ақлий меҳнат маҳсули булган товарлар илмий гоёлар, техникавий янгиликлар, санъат ва адабиёт асарлари сотилади.

Ишлаб чиқариш воситалари бозорида машина, асбоб-ускуна, хомашё, ёқилги ва материаллар (улгуржи) сотилади.

Иш қучи бозори – меҳнат биржасида амалга оширилади. Бунда меҳнат биржаси ишчилар ва тадбиркорлар уртасидаги ишчи қучини олди-сотди битимини тузишда воситачилик қилади ва ишсизларни руйхатга олади.

Молия бозори – пул ва пулга тенглаштирилган қогозлар сотилади. Буни икки қисмга ажратиш мумкин. Сеуда капитали бозори пул шаклидаги капиталнинг фоиз тулаш шарти билан қарзга берилди.

Қимматли қогозлар бозорида акция облигация, вексел, чек, депозит қабилар билан олди-сотди қилинади.

Бозор иқтисодиёти ва бозор муносабатлари мавжуд бўлиб турган иқтисодий тизим заминида аста-сёкинлик билан шаклланади. Фаолият қилиб турган иқтисодий тизим ислох қилиниши туфайли бозор муносабатларига утилади.

Ислохотлар давлат ишлаб чиққан дастур асосида халқни бевосита иштирокида давлат томонидан амалга оширилиб берилди ва уни давлат назорат қилиб боради.

Бозорга утишнинг ислохотлар концепцияси ишлаб чиқилади, юридик қонунлар мажмуаси яратилади, уларни ҳаётга қулланилади.

Ислохотлар куйидаги сохаларда ва мулкка нисбатан утказилади:

1. Мулк ва мулкый муносабатлар ислохоти;
2. Аграр ислохот
3. Молия кредит тизими ислохоти
4. Ташки иқтисодий алокалар ислохоти
5. Социал ислохотлар.

Бу ислохотлар аста-сёкинлик билан боскичма-боскич утказилади. Ислохотлар иқтисодиётни барча сохаларида утказилади, комплекс характерда булиб, стратегик, яъни узок истикболдаги мақсадларга мулжалланган булади.

Ўзбекистондаги бозор ислохотлари мустақиллик стратегиясига хизмат қилади. Ислохотнинг бош йули мулкчилик шакллари тубдан узгартиришдир. Давлат мулкни приватизация қилиш йули билан турли хилдаги хусусий мулкка айлантиришдир. Уни таъминловчи бир қатор қонунлар мавжуд. Мулк, тадбиркорлик, қорхона, ер, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, солиқлар, ташки иқтисодий фаолият, чет-эл инвесторлари, аудиторлик фаолияти, фермер хужалиги, банклар ва банк фаолияти туғрисидаги қонунлар қиради.

Аграр ислохотлар 3 йуналишда олиб борилди.

Биринчиси, дехқонларга ер берилди, улар шахсий томоркани ривожлантириб бозорга махсулот етказдилар;

Иккинчиси, қишлоқ хужалигини фермерлаштириш, зарар қуриб ишлаётган хужалиқларни фермер хужалиқларига айлантириш;

Учинчиси, Давлат ва жамоа хужалиқларини бозор муносабатларига жалб қилиш билан ривожлантириш. Ислохотлар туфайли нархлар ҳам эркинлаштирилади. Субъектлар узаро қелишиладиган шартномавий эркин нархларга утилади. Бозор иқтисодиёти тула маънода шаклланиши учун у билан боғлиқ булагн инфраструктураси мавжуд булиши керак ва бозорга хизмат қилмоғи лозим.

Бозор фаолияти узлуксиз ҳаракат қилиб туриши ва уни бир маромида ишлашини таъминлаб боровчи механизмлар бозор инфратузилмасини ташкил этади. Инфратузилмани куйидаги гуруҳларга булиш мумкин:

1. Ишлаб чиқаришга хизмат қилувчи инфратузилма. Бунга транспорт, алоқа, пул ҳаракати, омбор хужалиги, сув ва энергетика таъминоти ва ҳақозо.

2. Товарлар ва хизматлар муомаласига савдо-сотик ишларига хизмат қилувчи инфратузилма. Бунга биржалар, савдо уйлари, аукционлар, тижоратчилар идоралари ва ҳақозолар.

3. Молия-кредит муносабатларига хизмат қилувчи инфратузилма. (тижорат банклари, уз-узини кредитлаш идоралари, сугурта компаниялари, молия компаниялари, солиқ ундириш идоралари, хар-хил пул фоизлари).

4. Аҳолига хизмат қилувчи ёки социал инфратузилма. Бунга уй-жой, коммунал ва транспорт хизмати, маориф, маданият, соғлиқни сақлаш, аҳолини ишга жойлаштириш фирмалари ва бошқалар.

5. Ахборот хизмати бунга иқтисодий фаолият учун зарур булган хар-хил ахборотлар маълумотлар ва хабарларни туплаш, маслаҳат идоралари ва бошқалар. Бозор инфратузилмалари олдин ҳам булган, уларни ислох қилиш йули билан, тижорат хизматларига утказиш лозим булади.

Асосий таянч тушунчалари:

Бозор иқтисодиёти – товар ва хизматларни айирбошлашга асосланган иқтисодий муносабатлар мажмуасидир.

Бозор механизми – бозор иқтисодиётини амалқилишида, уни ҳаракатга келтиришда ва шароитлаштиришда қулланиладиган воситалар бирлигидир.

Бозор –товарни пулга, пулни-товарга айлантириш жараёнидаги иқтисодий алокалар бирлигидир.

Бозор субъекти-бозорда махсулотларни, товарларни айирбош қилишда қатнашувчи қисмлардир.

Бозор объекти-бозорда айирбошлашга тақлиф этилган товарлар, ресурслар, пул ва хизматлар миқдори ва массасидир.

Бозор инфратузилмаси-бозор ҳаракатини узлуксиз ва барқарор амалга оширишда хизмат қилувчи тузилмалардир.

Асосий адабиётлар:

1. И. А. Каримов. Ўзбекистон бозор муносабатларига утишининг узиға хос йули. Т. , Ўзбекистон 1993 йил.
2. И. А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. Т. , Ўзбекистон 1995 йил.
3. И. А. Каримов Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. , Ўзбекистон 1999 йил.
4. А. Улмасов, М. Шарифхужаев. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Меҳнат», 1995 йил. Дарслик.
5. Ш. Шодмонов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Молия» 2002 йил. Ўқув қуланма.
6. П. Хошимов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. , «Университет» 2003 йил. Ўқув қуланма.

6-мавзу: ЎЗБЕКИСТОНДА БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА УТИШ ДАВРИ ВА УНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ.

Режа:

1. Бозор иқтисодиётига утишнинг модели ва хусусиятлари.
2. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига утишнинг тамойиллари ва йули.
3. Бозор ислохотларини амалга оширишнинг асосий йуналишлари.
4. Бозор муносабатларига утиш жараёнида макроиқтисодий баркарорликка эришиш вазифалари.

Маълумки, жахон мамлакатлари бозор иқтисодиёти йули (модели) билан иқтисодий фаолият юргизиб ривожланмоқдалар. Бозор иқтисодиётига утиш йуллари, умумлаштирилиб, Ҳозирги вақтда 3 асосий модел билан ифоланмоқда.

1. Ривожланган мамлакатлар йули;
2. Ривожланаётган мамлакатлар йули;
3. Собик социалистик мамлакатлар йули.

Бу моделларни умумий томонлари булиб, улар куйидагидан иборат:

Барча мамлакатлар бозор иқтисодиётига утишни мақсад килиб куяди.

Бозор иқтисодиёти хужалигида деярли барча қонун-қоидалар умумий булади.

Даромадлар чекланмайди.

Эркин иқтисодиётга асосланади.

Шунинг билан бирга узига хос хусусиятлари ҳам мавжуд:

Биринчидан: бозор муносабатларининг шакллантиришнинг ижтимоий-иқтисодий тараккиёти ҳолати;

Иккинчидан: тарихий шарт-шароитлари;

Учинчидан: миллий урфодатлари хар-хил булишидир.

Масалан, бозор иқтисодиётига утишнинг гарбча моделида оддий товар хужалигидан эркин, рақобатга асосланган классик ёки эркин бозор иқтисодиётига ва ундан Ҳозирги замон маданийлашган бозор иқтисодиётига утилган.

Мустамлакачиликдан озод булиб, ривожланишнинг мустақим йули бозор иқтисодиётига утган мамлакатлар қолок, анъанавий иқтисодиётдан эркин бозор иқтисодиётига утилди.

Собик социалистик мамлакатлар йулининг муҳим белгилиси марказлаштирилган, маъмурий-буйруқбозликка асосланган иқтисодиётдан Ҳозирги замон ривожланган бозор тизимига утишдан иборат булади. Таҷрибалардан маълумки, бир тизимдан иккинчи тизимга утиш икки йул билан амалга оширилган.

Биринчиси революцион йул;

Иккинчиси эволюцион йул. Дунёдаги айрим мамлакатлар, Польша Чехословакия, Россия-бозор иқтисодиётига утишнинг «Шоковая трапея» (Қарахт килиб даволаш) йулини танлаган эдилар. Россияда «300 кун», «500 кун» деган дастурларни ишлаб чиққан эди. Бу йул натижа бермади, ишлаб чиқариш пасайди, қорхоналар тухтаб қолди, ишсизлар қупайди, пулни қадри тушиб қетди.

Ўзбекистон бозор иқтисодиётига утишнинг узига хос булган концепциясини ишлаб чиқди. Концепцияни мазмунда республиканинг иқтисодий, тарихий, маданий ва табиий хусусиятлари ётади ҳамда ижтимоий туқнашуларсиз, ижтимоий химояларни қучайтириш асосида аста-сёкинлик билан, босқичма-босқич ривожланган бозор иқтисодиётига утиш концепцияда қурсатиб утилди ва унга амал қилинди. Бу концепция моҳияти шундан иборатки, марказлаштирилган иқтисодий бошқарув тизимидан, бозор иқтисодиёти ва унинг қоида-қонунларига амал қиладиган эркин ривожланишга асосланган иқтисодий тизимга утишнинг таъминловчи илмий назариялар йигиндисидан ва уни амалий ҳосиласини ташкил ётади.

Бу концепция И. Қаримов томонидан ишлаб чиқилди ва «Ўзбекистон бозор муносабатларига утишнинг узига хос йули» (1993 йил), «Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устивор йуналишлари» (1993 йил) қабил асарларида уз ифодасини топган.

Ижтимоий йуналтирилган бозор иқтисодиётига утиш И. Қаримов томонидан яратилган 5 та тамойилга асосланади:

Давлат бош ислохотчи;

**Иқтисодиётни мафқурадан холи қилиш. Иқтисод устивор бўлиши;
Қонунларни устивор бўлишини таъминлаш;
Аҳолини ижтимоий химоялаш соҳасида кучли чора-тадбирлар қўллаб бориш;
Бозор муносабатларига босқичма-босқич утиш;**

Бозор иқтисодиётига утишнинг узига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, халқ хужалигини барча соҳаларини ислох қилиш билан боғлиқдир. Бу соҳада жуда қўп вазифаларни амалга ошириш зарурдир. Бу вазифалардан энг муҳими И. Каримов курсатиб утганидек, у қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, тоталитар тизимнинг қолдирган оғир оқибатларини енгитиш, тангликка барҳам бериш, иқтисодиётни барқарорлаштириш.

Иккинчидан, узига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг негизларини шакллантириш. (И. А. Каримов Ўзбекистон иқтисодиётларни чуқурлаштириш йулида Т. «Ўзбекистон» 1995 й. 19 бет).

Бунинг учун, иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичида қуйидаги вазифалар белгилаб олинди:

Биринчидан, иқтисодий ислохотларнинг ҳуқуқий асосини шакллантириш ва ҳуқуқий қонуний негизини мустаҳкамлаш.

Иккинчидан, маҳаллий саноат, савдо, маиший хизмат қорхоналарини, уй-жой фондини хусусийлаштириш, кишлоқ хужалигида ва халқ хужалигининг бошқа соҳаларида мулкчиликнинг Янги шаклларини вужудга келтириш;

Учинчидан, молиявий аҳволнинг барқарорлашувини таъминлаш ишлаб чиқаришни пассаяиб кетишини олдини олиш.

Мамлакатда бозор иқтисодиётига утиш жараёнида кичик хусусийлаштириш амалга оширилди, кишлоқ хужалигида хужалик юритишнинг Янги тизими вужудга келтирилди, мулкчиликни турли шакллари қарор топди, нархлар тулик эркинлаштирилди, аҳолини ижтимоий химоялаш тизими яратилди, иқтисодий ва молиявий барқарорликка эришилди, бозор инфратузилмалари шаклланди.

Биринчи босқичдаги вазифаларни бажарилиши иккинчи босқичдаги вазифаларни белгилашга шарт-шароитлар яратиб берди.

Бу вазифалар қуйидагилардан иборат.

1. Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, рақобатбардош муҳитни яратиш тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, кичик ва урта бизнес қорхоналарини рағбатлантириш.

2. Макро иқтисодий барқарорликни таъминлаш.

3. Миллий валюта-сумла қадрини ошириш ва мустаҳкамлаш;

4. Иқтисодиётнинг таркибий тузилишини тубдан узгартириш, хом-ашё етказиб беришдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга утиш.

Шундай қилиб, биринчи босқичда давлат сектори ва бозор хужалигидан иборат бўлган ярим эркинлашган иқтисодий тизим вужудга келган бўлса, иккинчи босқичда иқтисодёт тулик эркинлашади, хусусийлаштириш тугалланади, нархлар эркин бўлади, монополизм барҳам топади.

Ҳозирги вақтда иқтисодиётимизда қуйидаги вазифалар амалга оширилмоқда.

Иқтисодиётнинг барча соҳалари ва тармоқлари эркинлаштириш жараёнлари давом эттирилмоқда;

Хусусийлаштириш чуқурлаштирилиб, мулкдорлар синфи шаклланмоқда;

Хорижий сармоялар кириб келиб, иқтисодиётни ривожлантиришда ҳамкорлик қилинмоқда;

Кичик ва урта бизнес иқтисодий тараккиётда устивор уринни эгалламоқда

Концепцияда курсатиб утилганидек, иқтисодиётни ривожлантирмай туриб, миллий мустақилликка эришиб бўлмайди. Ўзбекистонни утмишига назар ташлайдиган бўлсак, ресурсларга бой бўлишига қарамадан аҳоли жон бошига маҳсулот ишлаб чиқариш буйича дунёда 70-80 уринларда турар эди. Бу қолоқликдан қутилиш учун бозор муносабатларини яратиш зарурати келиб чиқди. Бозор иқтисодиёти бу кенгмаънода эркин монополлашмаган, юксак ривожланган ва аниқ социал мулжалга эга бўлган иқтисодиётдир. Бунда иқтисодий фаолиятга эркинлик берилади, мулк шакллари турли туман бўлади ва уларни тенглиги таъминланади. Кишилар меҳнати раҳбатлантириб борилади. Рақобат муҳитини вужудга келтиради, иқтисодий ҳамкорлик вужудга келади ва иқтисодиётни тартиблантириш механизмлари амал қилади.

Ўзбекистоннинг уз йули бу социал иқтисодий тараккиёт йули, вужудга келган иқтисодий тизим замирида инсон манфаатини юзага чиқаради, меҳнатни қадрайди, аҳолининг ночор қатламларини ижтимоий химоялаб боришга қаратилган бўлади.

Бу имкониятларга эришмоқ учун, биринчидан, инсонни меҳнат ва ижодий потенциалини тулик ишга тушириш. Иккинчидан, тўқинхурлик ва боқимандликка чек қўйиш лозим. Учинчидан, ишбилармонлик, тадбиркорликни ривожлантириш. Туртинчидан, ҳар бир киши яхши яшашини қўллади меҳнат натижаси билан белгиланиши билмоқ, англамоқ лозим.

Ўзбекистон ишлаб чиқариши даражаси жихатидан қанчалик ривожланган мамлакатлар қаторида туриб келди, ишлаб чиқариши қўп жихатдан аграр-хом Аше характерига эга. Аҳолининг 62 фоизи кишлоқда яшайди, мамлакат миллий даромадини қарийб 48 фоизи аграр тармоқларида ҳосил қилинади. Аҳоли сони тез ўсиб боради, унинг таркибида 55 фоизи ёшлар ва қўп болалар ҳиссасига тугри келади. Шунинг билан бир қаторда ишлаб чиқаришни 40 фоизи ташқаридан ресурслар олиб келиш билан боғлиқ, истеъмол этиладиган товарларнинг 60 фоизи ташқаридан келтирилди эди.

Маълумки ислохотлар халқ хужалик соҳа ва тармоқларини бошқаришни тартибига солиш билан боғлиқ бўлган чора-тадбирлар бўлиб, у турлича қурилишларда бўлади. Шулардан бири иқтисодий ислохотдир. Мамлакатда утказилаётган иқтисодий ислохотларнинг моҳияти шундан иборатки, халқ хужалигини бошқаришни тубдан қайта қуриш демакдир.

Иқтисодиёт соҳасидаги ислохотларни асосий йуналишлари куйидагилардан иборат:

Мулк ва мулккий муносабатларни ислох қилиш;

Аграр ислохотлар;

Молия кредит ва нарх-наво ислохоти;

Ташки иқтисодий алоқалар ислохоти;

Ижтимоий ислохотлар;

Бошқариш тизимини ислох қилиш.

Бу асосий йуналишлар И. Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида» асарида курстаиб берилган.

- Иқтисодиётни ҳуқуқий негизини таъминловчи 100 дан ортик қонунлар қабул қилинди, масалан, Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг асослари тугрисида; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамаси тугрисида, жойларда давлат ҳокимияти тугрисида, фуқароларнинг узини-узи бошқариш органлари тугрисида.

- Мулк ва мулкчилик муносабатларига асос буладиган қонунлар тизими яратилди: масалан, Мулкчилик тугрисидаги, ер тугрисидаги, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тугрисидаги, ижара тугрисидаги қонунлар шулар жумласидандир.

- Хужалик юритиш механизмларини таъминловчи қонунлар. Масалан, банклар ва банк фаолияти тугрисида, биржалар ва биржа фаолияти тугрисидаги, аудиторлик фаолияти тугрисидаги, қимматли қозғалар ва фонд биржаси тугрисидаги қонунлар қиради.

- Халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли қатнашувчиси қафолатини таъминловчи қонунлар қабул қилинди. Яъни ташки иқтисодий фаолият тугрисида, Ўзбекистон Республикасининг етакчи халқаро ташкилотларга аъзолиги тугрисидаги, валютани тартибга солиш тугрисидаги қонулар қиради.

- Аҳолининг конституцион ва юридик ҳуқуқларини, ижтимоий қафолатларини ва аҳолини ижтимоий ҳимоялашни таъминловчи қонунлар қабул қилинди. Яъни иш билан бандлик тугрисида, ногиронларни ижтимоий ҳимоялаш тугрисида, фуқароларнинг давлат нафақаси таъминоти тугрисида, таълим тугрисида, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тугрисида қабул қилинган қонунлар қиради.

Иқтисодий ислохотларни негизда мулк ва мулккий муносабатлар ётади, мулкни ислох қилмасдан туриб бозор муносабатларига утиш мумкин эмас, чунки бозор қулақли иқтисодиётдан иборатдир.

Иқтисодий ислохотларни утқазишда аграр соҳага устуниқ берилди. Чунки, биринчидан, иқтисодиётимиз таркибида қишлоқ ҳужалиги салмоқли уринни егаллайди, иккинчидан, аҳолини қуқ қисмида қишлоқда яшайди, учинчидан, иқтисодиётни усиши шу тармоққа боғлиқ. Туртинчидан, пахта тозалаш, туқимачилиқ, енгил, озик-овқат, Қимё саноати, қишлоқ ҳужалиги машинасозлиги қаби саноат тармоқларини ривожланиши аграр соҳага боғлиқ.

Бешинчидан, пахта етиштириш ва мамлақат валюта тушумини қишлоқ ҳужалиги таъминлайди. Олтинчидан, мамлақат аҳолисини озик-овқат енгил саноатни хомашё билан таъминлаш вазифасини шу тармоқ ҳал ётади. Агар мулкчилик нуқтаи назаридан олиб қарайдиган булсақ, қишлоқ ҳужалигини ривожлантириш асосида ер мулкчилиги ётади. Мамлақатни территорияси 444,7 кв км булса, қишлоқ ҳужалигига 25 млн. гектар ер қарашлидир, шундан 1 млн 437 га ерга галла, бир миллион 347 га ерга пахта эқилмоқда. 8 млн ер дехқончиликка ярқли, яъни сугориш йули билан маҳсулотлар олиш мумкин, аммо сувни танқислиги туфайли Ҳозирги қунда 4 млн. га ер сугорилмоқда, қишлоқ ҳужалиги ялпи ички маҳсулотни 30 фоизини етқазиб бермоқда. Қишлоқ ҳужалиги ерларини мелиорация, ирригация, ерларни унумдорлигини ошириш дастурларини бақаришни давлат уз зиммасига олади.

Республикадаги аграр ислохотлар дастурини амалга ошириш борасида 1992 йилдан бошлаб, 1137 давлат ҳужалигидан 1066 таси мулкчиликнинг акциядорлик, жамоа ва ижарадаги қорхона шаклларига айлантирилади. Ширқат ҳужалиқларини сони 1754 тага етди.

2002 йилда қишлоқ ҳужалигида маҳсулотларнинг 100 фоизи нодавлат секторида етиштирилади. (1991 йилда 63 фоиз)ни, 1998 йилда 98,7 фоизни, 1999 йилда 99 фоизни ташқил етган ёди. Ҳозир республикада 85,0 минг фермер ҳужалиқлари бор, уларга 2 млн ер ажратиқ берилди.

Ислохот туфайли шахсий томорқалар ва далалар қенгайтирилди. Қушимча равишда 550 минг гектар сугориладиган ер ажратиқ берилди, аҳоли фойдаланадиган шахсий томорқа майдони 700 минг гектрага етди.

Қуллас, дехқон ҳужалиқларининг қишлоқ ҳужалиқ ишлаб чиқариши умумий ҳажмидаги улуши 1992 йила 33 фоизни, 1998 йилда 60,3 фоиз, 2000 йилда 66,0 фоиз, 2002 йилда 70 фоизни ташқил етди.

- Ислохотларнинг навбатдаги йуналиши қишлоқ ҳужалиқ ишлаб чиқаришнинг таркибий тузилишини тақомиллаштиришмоқда. Бунинг учун пахта эқиш майдонлари қисқартирилиб, дон етиштиришга ажаратиладиган ер майдонлари қенгайди. Шу ҳисобдан дон етиштириш йилдан-йилга қупайиб борди. Масалан, 1994 й 2,5, 1996 й 3,5, 1998 й 4,1, 1999 й 4,3, 2000 й 3,9, 2001 й 5,448, 2002 й 5,1 млн. т дон етиштирилди. Давлат бюртмаси қупгина маҳсулотлар учун бекор қилинди. 1995 йилдан эътиборан умумдавлат эhtiёжлари учун пахта ва донга давлат бюртмаси сақланиб қолди.

- Ҳозирги қунда ислохотни муҳим йуналиши қишлоқ ҳужалигида банд булган ортикча ишчи қучини бушатиқ олиш ва уларни иқтисодиётни бошқа тармоқларига (саноат ҳизмат курстаиш соҳаларига) жалб етишдан иборат булиқ қолмоқда.

Қишлоқ ҳужалигида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани тезлиқ билан ривожлантириш аграр ислохотнинг Ҳозирги қундан долзарб вазифаси булиқ қолмоқда. Қишлоқ аҳолисини сув ва табиий газ билан таъминлаш дастури буйича 1965 км сув қувурлари тармоғи, 4844 км газ тармоқлари ишга туширилди. Бу етарли қурсатқич эмас, қурилганларида ҳам узлуқсиз таъминот булмаётир. Ислохотлар учун зарур булган соҳалар молия қредит тизимини ислох қилиш зарур булган ёди. Бюджетни тулғазиш ва уни танқислигига барҳам бериш дарқор. Шу сабабли мамлақатда икки босқичли банк тизими шакллантирилди.

1.Марқазий банк ва унинг зиммасига федерал резерв тизимига ҳос булган вазифалар юқлатилди;

2. Ихтисослашган акциядорлик тижорат банклари – Галла банк, Тадбиркор банк, Савдогар банк, Пахта банк, Уй-жой жамгарма банк ва бошқалар. Нархлар ислох қилиниб, эркин нархлар жорий қилинди. хом ашё ва кишлоқ хужалиқ маҳсулотлари нархи оширилиб бориб, ишлов берувчи ва қайта ишлов тармоқлар товарларининг нархларига яқинлаштирилмоқда. 1992 йилдан бошлаб аҳолини химоялаш мақсадида чекланган доирадаги озик-овқат ва саноат товарлари нархларининг чегараси белгилаб (1994 йилгача) қуйилди. Нархлар ислохотининг навбатдаги босқичида (1993 й) қелишилган улгуржи нархларни давлат томонидан тартибга солиш тулигича тухтилди, 1994 йил октябрь ноябрь халқ истеъмол моллари асосий турларининг нархи эркин қуйиб юборилди. Қуплаб иқтисодий органлар ва вазирликлар тугатилди. Яъни, Давлат режа кумитаси, давлат таъминот кумитаси, Давлат нархлар кумитаси, Давлат агросаноат кумитаси ва бошқалар. Бошқарувнинг янги тизими вужудга келтирилди. Яъни, Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги (ҳозир иқтисодиёт вазирлиги ва Давлат статистика кумитасига булинди), Республика улгуржи ва биржа савдоси акциядорлик уюшмаси, антимонопол ва нарх-наво сиёсатини утказиш бошқармаси қабилар.

Бундан ташқари, Давлат солиқ ва божхона кумиталари тузилди, иқтисодий ислохот ишларини мувофиқлаштириб туриш учун Президент ҳузурида иқтисодий ислохот, тадбиркорлик ва чет эл инвестициялари буйича идоралараро кенгаш тузилди.

Қуп укладли иқтисодиётни шакллантириш, тадбиркорликни қуплаб-қувватлаш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастурларини ишлаб чиқиш қабил вазифаларни бажариш учун Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қуплаб-қувватлаш давлат кумитаси тузилди.

Ташқи иқтисодий алоқаларни йулга қуйиш, шу соҳага тегишли қорхоналар ишини бошқариш ва уни мувофиқлаштириш мақсадида ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги тузилди.

Тармоқ вазирликлари уюшмаларга, қорпорациялар, қонсернларга айлантилди. Транспорт, маданият, туризм, кинолаштириш соҳалари миллий қомпанияларга айлантилди.

Бошқаришнинг маҳаллий даражасида (вилоят, туман ва шаҳар ҳоқимлиги жорий этилди).

Бозор инфратузилмасини шакллантириш бир неча йуналишда олиб қорилди. Яъни;

1.Товар-қомашё биржаси тизими яратилди. Брокерлик ва диллерлик ташқилотлари, савдо, уйлари, воситаси фирмалар вужудга қелди.

2.Қаптал бозори қарор топди, қредит ресурслари бозори шаклланди ва уз тарқибига 240 дан ортик меҳнат биржасини бирлаштилди. Аҳолини ижтимоий химоялаш қуйидаги йуналишларда олиб қорилди. Яъни :

1.Нархларни эркинлаштириш ва пулни қадрсизланиши даражаси ошиб қориш натижасида даромадларнинг қам ва уртача даражасини мунтазам ошириб қорилмоқда;

2.Ички истеъмол бозорини озик- овқат маҳсулотлари ва саноат моллари асосий турларини белгиланган тартибда таъминлаб қорилмоқда;

3.Аҳолини қам таъминланган табақаларини ижтимоий химоялаб, қуплаб-қувватланмоқда. Ижтимоий химояни узлуқсиз таъминлаб қориш мақсадида 2002-2003 йиллар учун маҳсус дастур қабул қилинди. Ижтимоий химояга муҳтож аҳоли қатламларини аниқ йуналтилган тарзда қуплаб-қувватлаш тадбирлари амалга оширилиб қелмоқда.

Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич утиш иқтисодий ислохотларнинг асосий мақсади эмас, қарча ислохотларнинг мақсади инсон яшаши ва уни қаровонлагини ошириш учун шароитлар яратишга қаратилган булмоги лозим.

4. Бозор иқтисодиётига утиш даврида мамлақат иқтисодиётини ривожлантириш борасида бир қатор вазифаларни амалга ошириш лозим булади. Яъни: хусусийлаштириш ва рақобатчилик муҳитини шакллантириш қараёнларини қуқурлаштириш;

мақроиктисодий барқарорликка эришиш;

миллий валютани мустаҳқамлаш;

иқтисодиёт тарқибий тузилишини тубдан узгартилриш;

ижтимоий қаролатлари қучли булган демократик давлатни шакллантириш вазифаларидан иборатдир.

Бу вазифаларни назарий ва амалий асослари И. Қаримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни қуқурлаштириш йулида» номли асариди курсатиб қорилгандир. Бозор иқтисодиётига утиш орқали икки вазифа амалга оширилади. Яъни,

Биринчидан давлат мулки узининг ҳақиқий эгасини топади;

Иккинчидан, қуп укладли иқтисодиёт ва рақобатлантирувчи рақобатчилик муҳити вужудга қелтирилади.

Иқтисодиётни барқарорлаштириб қориш бозор муносабатларини шакллантириш йулидаги муқаррар қараёндир. Барқарорлаштириш қенгрок маънода мақроиктисодиётда мувозатни сақлаш, ишлаб чиқаришни қескин қамайтилришга ва оммавий ишсизликка йул қуймасликдир, пул қадрсизланишини олдини олиш, тулов балансини бир меъёрда сақлаш соҳасида аниқ мақсадни қуқлаб олиб қориладиган давлат сиёсати ҳисобланади.

Қаҳон тажрибасидан маълумқи, барқарорлаштириш сиёсатини амалга оширишда бир неча қил ёндашувлар тарқиб топган. Қумладан; биринчи монетар ёндашув деб аталади. Бу ёндашув пулининг қадрсизланиш даражасини пасайтилриб туришга пул массасини қамда туловга булган қами талабни қескин қамайтилриш ҳисобига пул муомаласини бир қарорлаштиришга асосланади. Бу ёндашувнинг қамчилиги шуни, у ишлаб чиқаришнинг қисмоний қажми қамайишига ва инвестиция қаролятининг тухтаб қолишга олиб қелади. Иккинчиси, ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик қаролятини ривожлантиришга тарқибий узғаришларни амалга оширишга ёрдамлашиши, иқтисодиётда номутаносибликларга барқам беришга асосланган ёндашув.

Бунда бир меъёрдаги қаттиқ молявий ва пул қредит сиёсати товар Билан қоплашнинг иложи булмаган оритқча талабларни қеклаш буйича тадбирқорлар Билан узвий боқлаб олиб қорилади.

Республиқада утиш даврида мақроиктисодий барқарорликка эришишда иккинчи ёндашувга устунлик қорилади. Бу ишлаб чиқаришнинг илгор тузилмасига эришиш учун истикболга эга булган тармоқлар ва ишлаб чиқаришни қар

томонлама рағбатлантириш энг мухим бугинларни аниклаш (нефт, энергетика, дон, пахтани кайта ишлаш саноати ва х. к.).

Баркарорлаштириш дастурини ишлаб чиқишда мувозанатга келтирилган монетар сиёсат асосий тармоқлар ва ишлаб чиқаришни таркибан кайта ташкил қилишни куллаб-қувватлаш сиёсати билан бирга қушиб олиб борилиши зарур. Баркарорликка эришишнинг асосий мезонлари қуйидагилардан иборат:

Ишлаб чиқаришни ҳажмини қисқаришига йул қуймаслик;

устивор тармоқларда ишлаб чиқаришни юксалтириш учун қулай шароитларни вужудга келтириш ва рағбатлантириши;

Давлат бюджети ва корхоналар молиявий ахволининг баркарорлигини таъминлаш;

Пулнинг кадрсизланишини тугатиш;

Тулов баланси ва давлат валюта резервларининг ҳолатини яхшилаш;

Мувозанатлаштирилган ижтимоий сиёсат асосида аҳоли турмуш даражасини яхшилаш.

Миллий валютани мустаҳкамлаш асосий тадбир чоралардан биридир. Бунинг учун:

Миллий валютанинг (хизмат) лар билан баркарор таъминланишига эришиш. Бунда бозорларни истеъмол моллари билан тулдириш ва бунда маҳаллий саноат товарларини қупайтириб бориш;

Етарли бақарор валюта захираларига эга булиш, бунинг учун экспорт имкониятларини кенгайтириш;

Ишлаб топилган хар бир сумни кадрлаш ва халқ хужалигига сарфланган хар бир сумнинг фойда билан қайтишига эришиш.

Пул кадрсизланишига, инфляцияга Қарши пухта ўйланган сиёсат утқизиш. Бунда ички бозорни моллар билан тулдириш, нақд пул ва кредит эмиссиясининг усишига, аҳоли қулида пулнинг харакатсиз туриб қолишига йул қуймаслик чора-тадбирларини қуриш лозим.

Республика хорижий мамлақатлар билан икки томонлама манфаат асосида ҳамкорлик урнатиб, уз қучига таяниб иқтисодиётни ривожлантириш учун етарли ресурсларга эгадир. Яъни минерал-хомашёнинг 95 тури, 700 та кон бор. Марказий Осиёдаги газ конденсати захираларининг 74 фоизи, нефтнинг 31 фоизи қумирнинг 55 фоизи, табиий газнинг 40 фоизи Ўзбекистон улушига тугри келади. Ўзбекистонда 30 та олтин қони топилган, олтин қазиб чиқариш буйича дунёда 8 уринда туради. Бозор итисодиёти муносабатлари бу иқтисодий салоҳиятдан оқилона фойдаланишни қун тартибига қуяди, иқтисодиёт баркарорлашга хизмат қилдирилади.

Асосий таянч тушунчалар.

Утиш даври - бир иқтисодий тизимни тубдан қайта қуриш йули билан унга нисбатан афзал булган тизимга утиш давридир.

Бозор ислохотлари - бозор иқтисодиёти ва бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуидир.

Иқтисодий ислохотлар-иқтисодиётда туб узғаришларни шакллантиришга қаратилган тадбирлар.

Иқтисодий уклад-хар хил мулкчиликка асосланган хужалиқ турлари ва шакллари дир.

Иқтисодиётни эркинлаштириш нима ва қанча ишлаб чиқаришни, қаерга, қандай баҳода сотишни тадбиркорнинг узи белгилаши учун имқон бериш.

Ислохотлар концепцияси ижтимоий иқтисодий ислохотларнинг асосий мақсад ва йуналишлари уларни амалга ошириш гоёсидир.

Иқтисодиётни баркарорлаштириш иқтисодиётни ривожлантириш ва усишини таъминлаш асосида макроиқтисодий мувозанат-ликни сақлаш, ишлаб чиқаришни узлуксиз ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратилиши.

Такрорлаш учун саволлар:

Бозорга утиш йуллари (моделли) нима?

Ўзбекистонда бозорга утиш тамойиллари ва хусусиятлари?

Бозорга утишнинг босқичма-босқич утишнинг моҳияти ва хусусияти нима?

Иқтисодий ислохотларни асосий йуналишлари нимадан иборат?

Иқтисодий ислохотлар қандай вазифаларни қуяди?

Давлатни етакчилик фаолияти нимадан иборат?

Бозор муносабатларига утишда давлатни қандай дастурлари мавжуд?

Иқтисодиётни эркинлаштириш уз олдига қандай вазифаларни қуяди?

Асосий адабиётлар:

1. И. А. Қаримов. Ўзбекистон бозор муносабатларига утишининг узига хос йули. Т. , Ўзбекистон 1993 йил.
2. И. А. Қаримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни қучураштириш йулида. Т. , Ўзбекистон 1995 йил.
3. И. А. Қаримов Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т. , Ўзбекистон 1999 йил.
4. А. Улмасов, М. Шарифхужаев. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Меҳнат», 1995 йил. Дарслик.
5. Ш. Шодмонов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Молия» 2002 йил. Ўқув қулламанма.
6. П. Хошимов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. , «Университет» 2003 йил. Ўқув қулламанма.
7. Экономическая теория. Учебник под редакцией В. Видяпина, Г. Журавлевой М. , Российская экономическая академия 2000 год.

**7-мавзу: ТАЛАБ ВА ТАКЛИФ НАЗАРИЯСИ.
БОЗОР МУВОЗАНАТИ.**

Режа:

1. Талаб тушунчаси ва талаб қонуни.
2. Товарлар ва хизматларга талаб.
3. Таклиф тушунчаси ва таклиф қонуни.
4. Товарлар ва хизматлар таклифи
5. Иқтисодий ресурсларга талаб ва таклиф.
6. Талаб ва таклиф мувозанати.

Бозор иқтисодиётига хос булган коида қонунлар борки, бу механизмларсиз бозор муносабатлари ҳаракат кила олмайди. Ана шундай қонунлардан бири талаб ва таклиф қонунидир.

Кишиларда мавжуд булган ва у доимо усиб бораётган эҳтиёжлар бозор иқтисодиётида талаб тушунчасини ташкил этади.

Талаб эхтиёждан фарк килиб, мустақил иқтисодий категория (тоифа, илмий тушунча) сифатида кишиларни нарсаларга булган талабини бозорда номоён килади.

Маълумки, бозорда икки томонлама субъектлар учрашадилар яъни товар ва хизматларни ишлаб чиқарувчилар ва товарларни, хизматларни истеъмол килувчилар уртасида айирбошлаш содир булади.

Истеъмол килувчиларнинг бозорларда эхтиёжларини аниқ ифодаси талаб қуринишида руёбга чиқади.

Эхтиёжнинг фақат пул билан таъминланган қисми талабга айланади. Демак, талаб иқтисодий категория қуринишида пул билан таъминланган эхтиёждир. Талабни асосида эхтиёж ётади. Эхтиёж булиб, туловга кодир булмаса, талаб реал қуринишига эга булмайди.

Талаб-шунчаки эхтиёж эмас, туловга қобил, пул билан таъминланадиган эхтиёждир.

Нархларнинг мавжуд даражасида товарлар ва хизматларни сотиб олиш қурбига эга булган эхтиёж талаб дейилади.

Масалан, автомашинага булган эхтиёж, уни сотиб олиш имконияти булса, эхтиёж қондирилган булади ва аксинча.

Талаб, яққа, гурухий ва жамият миқёсида булиши мумкин. Шундан келиб чиқиб, айнан бир товарни миқдори ва ҳажми аниқланади.

Бирқиши, харидорлар гуруҳи, бутун жамият, харид килиб олишни истаётган тайин товар ҳажми-талаб қилинган товар миқдори дейилади.

Товарлар ва хизматларни сотиб олишга булган хошиш билан, уларни реал сотиб олиш уртасида доимо фарк булади.

Талаб қилинадиган товарлар миқдорини қуйидаги омиллар белгилайди:

Товарлар ва хизматлар нархи;

Харидорларни даромади; харидорларни диди; уринбосар товарларни ва хизматларни нархи; харидор-истеъмолчиларни умумий сони; инфляция эхтимоли ва бошқалар.

Талабни нархга боғлиқлигини қуйидаги мисолда курсатамиз.

Олмани бир килограмми-250 сум булса, талаб миқдори-10кг булади, олма-150 сум булса, талаб 20 кг булади.

Нарх даражаси ва сотиб олиннадиган тоар миқдори уртасида буладиган тесқари боғлиқлик талаб қонуни дейилади.

Юқори нарх истеъмолчини харид қурбини пасайтиради, паст нарх эса харидни қупайтиради.

Шундай товарлар борқи, уни истеъмол қилиниши нарх билан чеклаб булмайди. Масалан, нон истеъмол қилинмасдан ёқи қийим-кечак қиймасдан яшаб булмайди. Бундай ҳолатда, бошқа товарларни истеъмол қилиш чекланадиган қисқаради ёқи батамом тухтайди (масалан, хар хил конфетлар, автомашина ва бошқалар).

Товар ва хизматни истеъмол қилишдан келадиган қоникшига наф деб айтилади. Бозорда мавжуд булган товарлар рангбаранг булади ва уларни турлари қанча қуп булса, харидор узининг дидига мос булган товарларни харид қилади ва унга талаб ошиб боради ва аксинча булиши мумкин.

Истеъмолчиларни даромади ошиб бориши, товарларни харид қилишга талаб ортиб боради. Харидорлар сифати юқори булган товарларни қупрок истеъмол қиладилар.

Даромад малъум даражадан ошса, истеъмолчилар қамрок нон ёқи картошқа харид қилишлари мумкин, чунки ошган даромад уларга юқори оксилли озик-овқат махсулотлар, масалан, тухум, гушт, асал сотиб олиш имкониятини беради.

Ривожланган мамлақатларда даромадларини ортиб боришига қараб, хизматларга булган эхтиёжлари қупайиб боради. Ривожланаётган мамлақатларда эса узок муддат фойдаланиладиган товарларга эхтиёж юқори булади. Талабни узғаришига даромад самараси ҳам таъсир қилади. Товарни нархи пасайса, харид қилувчининг реал даромад ёқи харид қобилияти ортади. Реал даромадни ортиши сотиб олинган товарлар миқдорининг усишида қуриниши. Масалан, бир қилининг малъум давридаги даромади 30 миңг булса, у нархнинг мавжуд ҳолатида 2 та оёқ қийим сотиб олган булиш, нарх пасайса шу пулнинг 20 миинг сумига 2 та оёқ қийим харид қилиши мумкин. Яна унга 10 миңг сум қолади.

Демак оёқ қийим нархнинг пасайиши истеъмолчи реал даромадини оширади. Истеъмолчининг малъум миқдордаги пули ҳисобидан харид қилиш имкониятини қупайиши даромад самараси дейилади.

Даромаднинг узғариши билан талаб тугри мутаносибликда узғарадиган товарлар олий тоифали товарлар дейилади, даромадлар қамайганда талаб ошадиган товарлар паст тоифали товарлар дейилади. Масалан, картошқа, шақар, нон ва бошқалар.

Даромаларни ортиши ёқи қамайишига қараб бир-бирини урнини босадиган товарлар харид қилинади. Масалан, сарийг нархи ошса, маргаринга талаб ошишига сабаб булади. Бу боғлиқликни қуйидаги формула билан ечиш мумкин:

$$ДТб = \frac{\overset{\wedge}{Т}}{Т} : \frac{\overset{\wedge}{Д}}{Д};$$

бунда Д харидор истеъмолчиларнинг дастлабки даромади; $\overset{\wedge}{Д}$ даромадни узғарувчанлигини курсатади;

Бозорда харидорларни сонини қупайиши товарларга булган талабни ортишига сабаб булади. Талаб қутиладиган узғаришларга ҳам боғлиқ. Нархни ошиши эхтимоли товарларни қупрок сотиб олиннишига сабаб булади.

Талабга минтақавий, миллий, байналмилал омиллар ҳам таъсир қилади. Минтақавий омилга иқлим шароити ишлаб чиқаришнинг тузилиши, маҳалли-урф-одатлар, миллий омилга мамлақат доирасида эхитёжнинг юқалиш даражаси, умуман миллий даражаси, миллий, диний анъаналар ва қуникмалар;

Байналмилал, омилига бирон мамлакатдаги янги товар истеъмолнинг бошка мамлакатлар ахолисига етиб бориб, уларнинг талабига таъсир курсатиши, халқаро товар рекламаси ва ахборотларнинг мавжудлиги киради.

Товарларга ва хизматларга талаб куйидаги куринишларда булади: усаётган барқарор кондирилган, кондирилиши кечиктирилган нормал ва ваҳима талабларга булинади.

Ваҳима талаб, бозордаги хар хил миш-мишлар сабабли товарларни харид килиши ортиб кетади, натижада нормал ҳолатни бузилишига сабаб булади. Масалан, пул алмашиши эҳтимоли ҳамда асосиз гаплар тарқатилади. Буни купинча савдо ходимлари тарқатадилар. Бу ҳолат учраб туради, лёкин бу уткинчи ходисадир.

Талабни таъминланиши, малъул даражада кондирилиши, биринчидан, ишлаб чиқариш ва хизматлар хажмига, иккинчидан, махсулотлар ва хизматларни истеъмолчиларга таклиф килишига, учинчидан, истеъмолчиларнинг харид кила олиш имкониятларига, туртинчидан, талабни уз вақтида урганиб борилишига боғлиқдир.

Товар махсулотларини ишлаб чиқарувчилар, хизмат турларини ишлаб чиқарганлар томонлардан нархнинг бозордаги даражасида шу товар хизматларни истеъмолчиларга бозорда сотишга чиқарилган миқдори, хажми таклиф деб айтилади.

Ишлаб чиқарилагн товарлар ва хизматлар миқдори ва хажми билан таклиф ҳеч қачон тенг була олмайди, чунки уларни бир қисми яъни бозорга чиқарилган қисми, товар махсулоти ва хизмат товарига айланади.

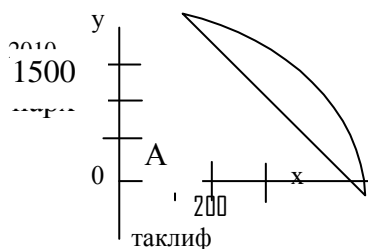
Масалан, хужалиқлар ишлаб чиқарган доннинг 20%и уруглик учун хужалиқда колдирилади, 80% эса бозорга чиқарилади ва сотилади, у таклифни юзага келтиради.

Таклиф килинган товарлар миқдорига қатор омиллар масалан, товар нархи, ресурслар нархи, ишлаб чиқариш технологияси, солиқлар, субсидиялар, нарх ошиши ихтимоли товарларни ишлабчиқарувчилар сони қабилад таъсир килади.

Таклиф нархи бевосита боғлиқ булади. Масалан, гушт сотувчи 1 кг гушт 1500 сум булса, 50 кг таклиф килади, нарх 2000 сум булса, 200 кг таклиф килади. Гуштни нархи таклиф килинган товарлар ва хизматлар миқдори билан нарх уртасидаги боғланиш таклиф эгри чизигидан иборат булади.

Эгри чизикнинг “қорига йуналиши” таклиф қонунини ифодалайди.

В

Товар учун нарх қанча юқори булса, бозорга ишлаб чиқарувчилар томонидан у ёки бу товарни миқдори куплаб таклиф килинади, чунки товарни нархи ошиши билан сотувчининг пул тушуми купайиб боради.

Демак, нарх ошиши таклифни купайтиради ва уни аксинча товар таклифини пасайтиради.

Бу узаро боғлиқлик таклиф қонуни деб аталади. Таклиф ҳам нархга қура узгарувчан булади ва уни куйидаги формула билан ҳисобланади:

$$\text{Яъни: } \text{НТф} = \frac{\Delta T}{T} : \frac{\Delta H}{H} \quad (2) \quad \text{бунда } H \text{ } T_{\text{ф}}\text{-нархга қараб таклиф узгариши; } T\text{-нарх узгаришидан олдинги товар}$$

таклифи ; ΔT -нарх узгариши; ΔH -товарни нг дастлабки нархи; H -нарх ухгарши.

1. Ресрслар нархи – бозорга товарлар хизматлар таклифи ишлаб чиқаришга бевосита боғлиқ. Ишлаб чиқариш ресрслар ҳаражатлари билан боғлиқ. Буларни асосида ресрслар нархи ётади. Нарх динамикасини (юқори ва паст) узгариш таклифни оширади ёки қамайтиради. Масалан, уруглик бугдой ва минерал угитлар нархини пасайиши галла таклифини купайтиради.

2. Ишлаб чиқариш технологияси- ишлаб чиқаришда янги муқаммал технологияларни кулланиши натижасида махсулот купрок ишлаб чиқарилади ва сифати ортади, ишлаб чиқариш ҳаражатлари қамаяди, таклиф купаяди. Масалан, пахтачиликда пахта зарарқунандаларга қарши биологик усулларни яратиши ва ундан фойдаланиш пахта толасини миқдорини купайтиради ва сифатини яхшилаиди.

3. Солиқлар, дотациялар ва субсидиялар-солиқларни купайиши ва ортиши, даромадга ёки мол-мулклар солиқнинг ортиши ишлаб чиқариш ҳаражатларини купайтиради. Натижада таклиф қисқаради. Купгина солиқлар ишлаб чиқариш ҳаражатлари тарқибига киради. агар давлат қандайдир товарларни ишлаб чиқаришга дотация субсидия (берилган ёрдамни қайтариб олмаслик) берса, ундай ҳаражатларни бир қисми қопланади ва товар таклифи купаяди.

4. Бошка товарлар нархи-бирор бир товарни нархи пасайса ёки усса шунга биноан ҳам таклиф ҳам узгаради. Масалан, қора мол гуштининг нархи пасайиши, қуй гуштини таклифини купайтиради.

5. Нархнинг ошиш эҳтимоли, махсулот нархини узгариши эҳтимоли ишлаб чиқарувчини ҳам у ёки бу товарни таклиф килиш хоҳишига таъсир килади. Масалан, нефт нархини усиши ёки қамайиши таклифга таъсир килади.

6. Ишлаб чиқарувчилар (сотувчилар) сони-товар ишлаб чиқарувчилар сони қанчалик куп булса, товар шунчалик куп таклиф килинади.

Иқтисодий ресрсларга талаб ҳам биринчи навбатда, шу ресрсларни куллаган ҳолда ишлаб чиқариладиган товарларнига булган талаб билан белгиланади. Масалан, станок ишлаб чиқариш қенгайса ресурс булан металлга талаб ошади. Иқтисодий ресрсларга талабнинг узгарувчанлигини 4 омил билан белгиланади.

1. Пироварда махсулотига талабнинг узгарувчанлиги мавжуд ресурсни куллаб яратилган тайёр махсулотга талаб узгарувчанлиги канчалик юкори булса, бу ресурсга ҳам талаб шунчалик узгарувчан булади.
2. Ишлаб чиқариш технологияси-ишлаб чиқаришда янги мукамал технологияларни кулланиши натижасида махсулот купрок ишлаб чиқарилади ва сифати ортади, ишлаб чиқариш харажатларида пахта зараркунандаларга карши биологик усулларни яратилиши ва ундан фойдаланиш пахта толаси микдорини купайтиради ва сифатини яхшилади.
3. Соликлар, дотациялар ва субсидлар-соликларни купайиши ва ортиши, даромадга ёки мол-мулкларга солиқнинг ортиши ишлаб чиқариш харажатлари кискаради. Купгина солиқлар ишлаб чиқариш харажатлари таркибига киради. Агар давлат кандайдир товарларни ишлаб чиқаришга дотация (мадат) ва субсидия (берилган ёрдамни кайтариб олмаслик) берса, ундан харажатларни бир кисми копланеди ва товар таклифи купаяди.
4. Бошка товарлар нархи-бирон-бир товарни нархи пасайса ёки усса, шунга биноан ҳам таклиф узгаради. масалан, корамол гушти пасайиши, куй гушти таклифини купайтиради.
5. Нархнинг ошиш эхтимоли махсулот нархини узгариши эхтимоли ишлаб чиқарувчини ҳам у ёки бу товарни таклиф килиш хошишига таъсир килади. Масалан, нефт нархини усиши ёки камайиши таклифга таъсир килади.
6. Ишлаб чиқарувчилар (сотувчилар) сони-товар ишлаб чиқарувчилар сони канчалик куп булса, товарлар шунчалик куп таклиф килинади.

Иқтисодий ресурсларга талаб ҳам биринчи навбатда шу ресурсларни куллаган холда ишлаб чиқариладиган товарларга булган талаб билан белгиланади. Масалан, станок ишлаб чиқариш кенгайса, ресурс булган булган металлга талаб ошади. Иқтисодий ресурсларга талабнинг узгарувчанлиги уч омил билан белгиланади.

1. Пировард махсулотга талабнинг узгарувчанлиги мавжуд реурсни куллаб яратилган тайёр махсулотга талаб узгарувчанлиги канчалик юкори булса, бу ресурсга ҳам талаб шунчалик узгарувчан булади.
2. Ресурслар урнини алмаштириш-бир ресурс нархи ошганда унинг урнини боса оладиган бошка ресурс булса, биринчи ресурсга булган талаб узгарувчанлиги юкори булади. Мисол учун, бензинга булган талаб узгарувчанлиги двигателни газ ёки дизель ёкилгиси билан ишлатиш ёки камрок бензин сарфлайдиган двигатель моделини ишлаб чиқишга ундайди;
3. Умумий сарф харажатларидаги ресурслар хиссаси ресурсларга талаб узгарувчан булади, тайёр махсулотларларда унинг хиссаси канча булиши сарф харажатларда мухимдир. Ишлаб чиқаришнинг умумий харажатлари таркибидеги бир ресурс бошка ресурсларга нисбатан таккосаланганида катта хисса эгалласа, айна шу ресурс нархини ошиши, харажатларни купайтирганидаги унга талабни пасайишини келтириб чиқаради.
4. Иқтисодий ресурслар таклифи-ресурсларнинг жами таклифи муайян бир даврида тамоман аник булади. Мисол учун, кандайдир бир йилда ишчи кучи "А" млн. кишини, экин майдони "Б" гектарни ташкил килади, "Б" млн. тонна нефт казиб олинди. Ресурслар микдори узгариб туради, янги конларни очиш табиий ва сунъий ресурс уринбосарларини ишлаб чиқариш имкониятлари мавжуд.

Капитал, яъни машиналар, жихозлар ишлаб чиқариш бинолари шаклида катъий чекланган эмас, чунки уларни ишлаб чиқариш мумкин.

Ер чекланган булгани учун уни таклифини купайтириб булмайди, лёкин уларни таклифини ирригация ва милиорация ишлари хисобидан амалга ошириш мумкин. Меҳнат ресурслари таклифи меҳнатга лаёкатли кисмини чекланганлиги билан боғлиқ. Яна у куп омиллари боғлиқ. 1. иш хаки; 2. иш куни; 3. иш хафтасининг узунлиги. 4. меҳнат шароитлари ҳам боғлиқ булади.

Малъумки, бозор талаб ва таклифга амал килган холда харакат килади. Талабга таклиф мос келган холда иқтисодий усиш юз беради.

Талаб килувчи харидор бозорида товарлар куп булишини сифати яхши булишини ва нархи арзон булишини истади. Сотувчи эса уз товарини иложи борича киммат сотишни хохлайди. Шунга биноан бозорда сотувчи нархи ва харидор нархи мавжуд булади. Масалага 2 хил караш сотувчи билан харидор уртасида битта нарх билан келиш билан хал этилади.

Товар нархини шаклланишига талаб ва таклиф кандай таъсир этади деган савол тугилади? Бозорда бирон-бир махсулотни (товарни) микдори кам булса, албатта нарх баланд булади ва уни таклифи ҳам купаяди. Бундай холда талаб пасаяди таклиф эса купаяди.

Масалан, талаб=2тонна лёкин, таклиф=8тонна бундай холатда 4 тонна гушт сотилмасдан колади, энди уни нархини пасайтирмаса сота олмайди, нархни пасайтиришни ҳам чегараси бор, албатта, чунки сотувчи ҳам зарар курмаслиги керак. Шундай нарх содир буладики, бунда талаб билан таклиф тенглашади.

Бозорда таклиф килинган товар микдори билан бозорда таклиф килинган товар микдори тенг булган шароитдаги нарх мувозанат нархи дейилади.

Товарга булган талабни ифодаловчи пул суммасини товарнинг мавжуд микдорига булсак мувозанат нархи хосил булади. Ушбу нисбатан таъминланса бозорда товарнинг ортикчалиги ҳам, етишмовчилиги ҳам булмайди. Масалан, гуштнинг нархи айттайлик 1500 сумга тушса шу холда талаб билан таклиф бир нуктада тенглашади яъни бир нуктага келади. Талаб ва таклиф узгариб боради ва унинг 4 коидаси бор.

1. Талабнинг ортиши мувозанатлашган нарх ва мувозанатлашган товар микдорининг усишига олиб келади.
2. Талабнинг камайиши мувозанатлашган нарх ва мувозанатлашган товар микдорининг пасайишига олиб келади.
3. Таклифнинг купайиши мувозанатлашган нархнинг пасайиши ва мувозанатлашган товар микдорининг ортишини келтириб чиқаради.
4. Таклифнинг кискариши мувозанатлашган нархнинг ортиши ва мувозанатлашган товар микдорининг камайишига сабаб булади.

Нарх юкори булса, талаб кискаради, таклиф купаяди, нарх паст булса, талаб усади, купаяди, таклиф камаяди. Демак, нарх бозорни мувозанатга келтирувчи механизмдир.

Демак, талаб, таклиф нархнинг ва истеъмолчи харид қобилиятининг узгаришига қараб узгариб туради, тебраниб туради. Бу ҳолат талаб билан таклифнинг тенглашувигача давом этади. тенглашиш юз бергач таклиф ва талаб микдоран ва таркибан бир-бирига мос тушади бу эса бозор мувозанати деб аталади.

Бирор бир товарга доир бир таклиф уртасидаги мувозанатга жузъий мувозанат деб аталди.

Хулоса қилиб айтганда талаб нархга нисбатан эгилувчан булади ва қуйидаги формула билан белгиланади ва аниқланади.

$$\text{Э. Т } \dot{Q} = \frac{\Delta Q}{\Delta N} \text{ бу ерда } \text{Э*Т*}-\text{талабнинг эгилувчанлиги:}$$

?Q-талаб микдорининг фоизли узгариши;

?N-нархларнинг фоизли узгариши;

Асосий таянч тушунчалар:

Талаб-	товар ва хизматларнинг малъум турларини амалдаги нархларда сотиб олиш эҳтиёжидир.
Талаб эгри чизиги-	Нарх ва талабнинг ҳажми уртасидаги тесқари боғлиқликни курсатади.
Талаб қонуни-	Товар нархи билан унинг сотиб олиндиған тесқари ёки қарама-қарши боғлиқликни ифодалайди.
Таклиф-	Ишлаб чиқарувчи томонидан бозор истеъмолчилари талаб қиладиған товарлар ва хизматларни амалдаги нархлар даражаси бозорда сотиш учун чиқариладиған нарқалардир.

Асосий адабиётлар:

1. И. А. Қаримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йулида. Т. , Ўзбекистон 1995 йил.
2. 3. И. А. Қаримов Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. , Ўзбекистон 1999 йил.
3. А. Улмасов, М. Шарифхужаев. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Меҳнат», 1995 йил. Дарслиқ.
4. Ш. Шодмонов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Молия» 2002 йил. Ўқув қулланма.
5. П. Хошимов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. , «Университет» 2003 йил. Ўқув қулланма.

8-мавзу: РАКОБАТ ВА НАРХНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ.

Режа:

1. Рақобат тушунчаси. Рақобатнинг моҳияти, шакллари ва усуллари
2. Муқаммал ва номуқаммал рақобат.
3. Рақобатлашиш муҳитининг вужудга қелиши ва уни сақлашга давлатнинг роли.
4. Нарх тушунчаси. Нарх навонинг ташкил топиши.
5. Нархнинг вазиқалари.
6. Нархнинг турлари ва уларнинг мазмуни.
7. Ўзбекистонда рақобатлик муҳитининг вужудга қелиши ва антиманопал қонунчилиқ сиёсати

Бозор иқтисодиёти билан ривожланаётган иқтисодиёт тизимга ҳос булган рақобат ва нарх қатгорияси иқтисодиётни ривожланишида ва унинг тартиблаштириб боришда муҳим воситалардан ҳисобланади. Рақобат бозор иқтисодиётини ривожлантириш усули булиб товар ҳужалигининг муҳим белгисидир.

Рақобат моддий неъматлар ишлаб чиқариш ҳамда моддий қараёништироқчилари қатнашчилари уртасида амал қилади. Мақсад яхши даромад топиш, яхшироқ мақвеига эга булиш, яхши яшаш учун буладиған қурашни билдиради. Товар ишлаб чиқарувчилар хизмат қурсатувчилар ва бозор субъектлари узларининг манфаатларини таъминлаш қупроқ фойда олиш қучли мақвеига эга булиш йулидаги узаро қурашлари рақобат деб аталади. Иқтисодий соҳадаги рақобат ишлаб чиқариш муносабатларининг иштироқчилари яъни ишлаб чиқарувчилар, тадбирқорлар, ёлланма ишчилар, истеъмолчилар-қулайроқ ишлаб чиқариш шароитига эга булиш (арзон ишлаб қсикариш ресурслар ва ишчи қучи, унумли техника ва технология, яхши иш қойи, қулайроқ бозор ва ҳоқазо) орқали юқори фойда олишга интилиши йулида улар уртасидаги узаро беллашув-қураш рақобат деб юритилади. Рақобат ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлаш ва истеъмол қараёнларида содир булади. Товар ишлаб чиқарувчилар уртасида рақобат-товарни тезроқ қулай шароитда ишлаб чиқариш қимматроқ сотиш ва фойда олишга интилиш мақсадида содир булади шунга эришиш учун ишлаб чиқариш воситаларини арзонроқ сотиб олиш қомашё материалларидан тежаб фойдаланиш, арзон ишчи қучи ёллаш асосий воситалар ҳисобланади. Ресурсларни етқазиб берувчилар-уз ресурслари булган-қаптал ер сув иш қучини юқори бақоларда сотиш учун қурашадилар. Демак, товар пул муносабатлари, мавжуд булган ва ривожланган бозор тизимида рақобат амал қилади.

И. А. Қаримов рақобатнинг бозор иқтисодиётидаги урнини қурсатиб, “рақобат булмаса бозор иқтисодиётини барпо этиб булмайдди. Рақобат-бозорнинг асосий қонунидир” деб таърифлаган эди.

И. А. Қаримов Ўзбекистон XIII асрга интилмоқда Т-“Ўзбекистон”, 1999 йил 34 бет.

Иқтисодий ракобатнинг асосини мулк эгалари булган кишиларнинг алохидалашган манфаатлари ташкил этади. ракобат тадбиркорликка хос булиб капитални ички табиати келтириб чиқаради дейиш мумкин.

Гарчи мулк эгалари булган ишлаб чиқарувчилар алохида булсаларда, уларни мустақиллиги ракобат учун етарли асос була олмайди. Масалан, натурал хужаликда ишлаб чиқарувчилар мустақил алохида ишлаб чиқарувчилар эди лёкин ракобат булмаган, чунки улар уз-узини таъминловчи хужалик булган, бозор ишлари билан деяли алоқаси булмаган. Ракобат учун товар пул муносабатлари ҳам булиши лозимдир.

Бозор иқтисодиёти шаклланиши билан ракобат ҳам пайдо булди яъни Т-П га П-Т айланиш жараёни ракобатли булади. Бозор ракобати 4 боскичдан иборатдир.

Биринчи боскич – бу натурал хужаликдан бозор худалигига утиш даврида ракобат майда товар ишлаб чиқарувчилар уртасида махаллий бозорда содир булади.

Иккинчи боскич – эркин ракобат булиб бу капиталистик хужаликка хос ва у оммавий характерга эга булган. Йирик машиналашган ишлаб чиқариш ва ёлланма меҳнатдан фойдаланиш жараёнидаги ракобат билан ифодаланган.

Учинчи боскич – якка хокимликка интилувчи йирик корхоналарнинг монопол ракобат кураши боскичидир.

Туртинчи боскич – бу аралаш иқтисодиётга асосланган эркин ракобат курашидир. Бунда ракобатчилар куп булиб улар йирик корпорациялар, уртача, майда ва майда корхоналар уртасидаги ракобатдир. Булар ишлаб чиқаришда ракобатлашадилар. Бу ракобат курашидан голиб чиқиш мақсадида энг янги техника, технологияларни куллаш бошқаришни компьютерлаштириш, таркибини янгилаш малакали ишчи кучига эга булиш, информациядан фойдаланиш хизмат сохаларида маркетингни куллашга утадилар. Ракобат 2 типда булади. 1-тартибсиз ёввойи ракобат; 2-қонунлар, қоидалар билан тартибга солинувчи цивилизацияланган ракобатдан иборат булади. Ракобатга иштирок этувчи субъектларни мақсади турличадир. Масалан, тадбиркор купрок фойда олиш ишчи купрок иш хаки олиш, ер эгалари ердан купрок даромад олиш, пулдор пулидан купрок пул чиқаришни кузлайди. Ракобатда иқтисодий фаол кишилар катнашади ва хужаликни ҳамма сохаларида ракобат амал килади. Ракобат доираси кенгайиб, ишлаб чиқаришда хизмат курсатиш сохаларида бозорнинг барча турларида саёхат бизнеси, шоу (томоша) бизнес, спорт бизнеси, харбий бизнес каби сохаларда ҳам мавжуд булади. Масалан, тадбиркор товар бозорида сотувчи сифатида ракобатга киришадилар. Х кллас, ракобат иқтисодий усишни ва иқтисодий манфъатни таъминлайди ва аксинча булиши мумкин. Ракобат ривожланишни ва банкрот (қасот) булишига ҳам олиб келиши мумкин. Банкрот булмаслик учун новация (янгилик)-техника ва технологиялардан малакали мутахассис ишчиларидан фойдаланиш иқтисодий усишни таъминлаб боради. Ҳозирги вақтда ракобатлашувда инсоний омилга бирламчи аҳамият берилмоқда. Масалан, Япония фирма ходимларининг иш сифатини ошириш тугарақлари ташкил этилган булиб улар ракобатбоб товарларни ишлаб чиқаришни таъминлайди. Эркин ракобат шароитида ракиблар курашининг икки асосий шакли мавжуддир. Тармок ичидаги ва тармоклараро ракобат.

Тармок ичидаги ракобат-бир тармок корхоналарида ишлаб чиқарилган товарларни кулайроқ бозорга сотиш купрок фойда олишига интилиш йулидаги курашдир. Бунда бир хил товар ишлаб чиқаришда бир хил товар ишлаб чиқарувчиларни индивидуал киймати мавжуд булади. Улар ижтимоий бозор кийматига келтирилади. Унга сабаб тармок ичидаги ракобат курашидир.

Масалан, бозорда бир хил товар яратувчи уч гуруҳ товар ишлаб чиқарувчилар бор десак яъни А,Б,С А-товар ишлаб чиқарувчилар уз товарларини индивидуал кийматини олти бирликка тушуришга эришдилар (техник имкониятлари ва юкори иш малакалари туфайли) ва бозорга уша товарларни юзтасини олиб чиқдилар, Б-гуруҳлар индивидуал киймати 8 бирликка тенг булган товарлардан беш юзтасини, С-гуруҳ индивидуал киймати ун бирлик булган 250 та товарни бозорга сотиш учун олиб чиқдилар. Бу ҳолатда бир турдаги товарларнинг ижтимоий зарурий ёки бозор киймати 8 бирлик булади. Яъни уртача арифметик йигинди миқдори жихатидан $(6+8+10):3=8$ булади дейиш тугри эмас. Бу ерда бозорга олиб чиқилган товарларнинг асосий қисмининг ишлаб чиқариш шароитлари ҳисобга олинади. Мисолимизда товарларнинг 62,5 %ини индивидуал киймати 8 бирликка тенг. Бу ерда А гуруҳи товарлари сотилгандан кейин $8-6=2$ бирлик фойда олади, С-гуруҳлари 10 бирлик сарф килган эди, 8 бирлик бирликка сотади ва 2 бирлик зарар куради, Б-бирликда уз-узини коплайди.

Тармоклараро ракобат-турли тармоклар корхоналари уртасида содир булиб, юкори фойда нормасини олиш учун олиб бориладиган ракиблик курашидир. Бу кураш натижасида қайси тармокда фойда ва фойда нормаси юкори булса, капитал уша тармокка оқиб утади. Бу жараёнда нархлар пасая бошлайди. Фойда нормаси ҳам меъёри ҳам пасая бошлайди. Капитал чиқиб кетган тармок товарларга талаб кучаяди, нархлар кутарила бошлайди. Тармоклараро ракобат объектив равишда динамик вазиятни келтириб чиқаради. Бу мувозанат капитал қаерга сарфланганидан қатъий назар тенг капитал учун тенг фойда олинишга интилишни таъминлайди. Демак тармоклараро ракобат капитал қайси тармокка солинмасин худди шгу тармок фойда меъёрларини уртача фойда меъёрларига яқинлаштиради. Монополия деганда у ёки бу тармок танҳо хукмронлиги мавқеини эгаллаш тушунилади. Масалан, йирик корхоналар жуда қатта мавқеига эга буладилар. Монополиялар хукмронлик килган шароитдаги ракобатнинг қуйидаги турлари мавжуд ва бир-бирдан ажралиб туради.

1. Тармок монополиялари уртасидаги ракобат.
2. Турли тармок монополиялари уртасидаги ракобат
3. Турли мамлакатлар монополиялари уртасидаги ракобат
4. Монополиялар билан аутсайдерлар (монполлашмаган урта ва майда корхоналар) уртасидаги ракобат.
5. Аутсайдерлар уртасидаги ракобат.

Ракобат кураши 2 усулга амал килади. 1. Нарх воситасида. 2. Нархсиз ракобат.

Нарх воситасида ракобат курашининг асосий усули ишлаб чиқарувчилар уз товарларини нархини бошка товарлар нисбатан пасайтиришни лозим билади. Унга эришмок учун корхона бошқаникига кура унумлироқ

технологияни киритиши малакали ишчиларни ёллаши ва меҳнатни яхши ташкил қила олмаганининг товарини индивидуал киймати бозор кийматидан паст бўлади. Нархни тушуриш имконитини беради. Нархсиз рақобатга-маҳсулот сифати маҳсулот сотиш шарт-шаротларини яхшилаш реклама қилиш усуллари қулланилади. Нархсиз рақобат монополиялар бор жойда ҳам муҳим уринни эгаллайди.

1. Чунки нархни пасайтириш товар сотишни қупайтириш имнонин бермайди чунки рақиб ҳам нархни пасайтириш мумкин. Бундан ҳеч ким ютмайди. Товар сифатини ошириш савдо хизматини яхшилаш йулига утилади. Шунда товар сотишни қупайтириш мумкин.

2. Йирик фирмалар қучли бўлганлиги сабабли маҳсулотни янгилаш уни модернизациялаш ва рекламага катта пул сарфлайдилар.

3. Товарлар талабга нисбатан ортикча бўлган шароитда ишлаб чиқарувчилар товарларни кредитга бериш усулида фойланиб уз рақибларидан устун келишлари мумкин (бунда дастлаб товарларни нархини бозор қисмини туланиди).

4. Рақобатни гирром усули ҳам бор. Бунда жосуслиги; рақибни хом ашё базаларидан, транспорт воситаларидан маҳрум қилиш; рақиб қорхонасида диверсиялар уюштириш; оммавий ахборот воситаларида рақиб маҳсулотларини обрусини тушуриш учун фойдаланиш рақибни молия режалари ва янгилик ишларини угирлаш ва бошқалар.

5. Нархсиз рақобат усуллари ичида маркетинг муҳим аҳамиятга эга маркетинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнини талабга мослаштирувчи тизимдан иборат.

Бозор тизимлари мукамал ва номукамал қуринишдаги 2 турга бўлинади. Шунга қура рақобат мукамал ва номукамал бўлиши мумкин. Мукамал рақобат дегандла унда бир хил маҳсулот ишлаб чиқариладиган қуплаб майда ва урта қорхоналар мавжуд бўлади. Қураш доираси кенг, мавжуд тармокка кириш ва ундан чиқиш ҳам ахбороти олиш эркинлиги таъминланади. Буни соф рақобат дейиш мумкин.

Номукамал рақобат – малъум даражада чекланган рақобат бўлиб, у қуйидаги турларга бўлинади. 1. Эркин рақобат; 2. Монополистик рақобат; 3. Монополия; 4. Олигополия;

Монополистик рақобат – қуп сонли унча йирик бўлмаган ишлаб чиқарувчилар айнан бир хил бўлмаган лёкин ухшаш товарларни харидорларга таклиф қиладилар бунда ишлаб чиқарувчилар унча қуп бўлмайди. Бозор нархиға таъсири чекланган бўлади.

Олигополия рақобати – номукамал рақобат ҳисобланиб қурашда очлик катнашади.

Олигополия тармокларидида уч-турт фирма маҳсулот ишлаб чиқаришини асосий қисмини назорат қилади. Масалан, АКШ автомобиль саноатида “катта уқлик – “Дженерел Моторс”, “Форд” ва “Крайлер” хиссасига сотилган автомобилларнинг 90 %ига тугри келади.

- Рақобат бозор иқтисодиёти муҳитида мавжуд бўлади. Бозор иқтисодиётини шаклланишидаги классик йул гарб мамлакатларида бўлган ва рақобатчилик муҳити давлатни иштирокисиз узок даврлар давом этган, стихияли амал қилган ва кейинчалик эркин рақобат пайдо бўлган ва унда давлат ҳам иштирок этган.

- Давлатнинг хусусий монополияларни жиловлашга қаратилган тадбири 1890 йилда АКШда қабул қилган “Шерман қонуни” бўлиб у тарифда антитрест қонуни деб ном олган. Бу антимонопол қонуни бўлиб, монополияларга қарши қулланилади. Антимонопол қонуни 3 йуналиш буйича шаклланади.

1. Ишлаб чиқариш тизими (таркиби) ни бошқарувчи қонунлар. Бу қонунга қура ҳеч бир қорпарация у ёки бу турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ярмидан ортигини назорат қилишаг ҳаққи бўлмайди. Бундан мақсад шуки ҳес бир уорхонага юқоридаги меъёрдан ортик товар ишлаб чиқаришга йул берилмайди. Маҳсулотнинг қолган қисмини бошқа қорхона ишлаб чиқаради, демак, уларни уртасида рақобат таъминланади.

2. Барча йирик қорпарацияларни иштирокчилари бошқа қорпарацияларнинг акцияларини малъум чекланган миқдордан ортигига эга бўлмаслиги қерак. Масалан, бирор қорхонанинг бошқарувчи иккинчи қорхонанг акцияларига хиссадор десак, унинг улуши қупайиб кетса у қорхона фаолиятини бошқариш даражасига етиб қолади. Бунга йул қуйилмайди.

3. Нархларни талаб ва таклиф мувозанати белгиланган даражадан юқори ёки паст туриши нарх хусусида келишиб олишни ман қилувчи антикартель қонунлари жорий этиш.

Картель бу монополиялар уртасидаги бозорни бўлиб олиш ва у ердаги нархларни келиб олиш буйича тузилган қиска муддатли иттифоқлар фаолияти тушунилади.

Антимонопол қонунларини қабул қилиш ва уни қуллаш бозор муносабатларига утаётган ҳар бир мамлакат учун ҳаётий заруратдир, чунки эркин рақобатга йул бермай туриб шакллантириб бўлмайди.

Ўзбекистон Республикаси ҳам бозор иқтисодиётига утиш жараёнларининг дастлабки босқичларидан бошлаб антимонопол сиёсат юргизиб бир қанча чора тадбирларини қурди ва амалга оширди яъни давлат мулки ҳисобидан нодавлат мулкларини шакллантириши, қорхоналарини акционерлаш, уларни очик акционер жамиятига айлантириб у акцияларини ҳаммага сотиш, хусусий қорхоналарга солиқ, эксперт-импорт, бож туловлар, кредит лицензиялар юзасидан енгилликлар бериш, уларни маъмурий таъқиқдан холи этиш, хусусий мулкчилик дахлсизлигини барча чоралар билан таъминлаш қаби тадбирлар амалга оширилди.

Республикада давлат назорати остидаги нархлардан келишилган нархларга, улардан эркин бозор нархларига утиш лозим бўлди. Давлат бунортмалари қисқаради, товарларни эркин бозорга чиқариш, уни уз эгалари томонидан билганича сотишни ташкил этиш лозим бўлди. Ҳозирги даврдаги бозор иқтисодиёти шароити цивилизациялашган рақобатни вужудга келтирмокдаки у табиатан аралаш иқтисодиёт белгисидир. Бунда давлат иқтисодий монополизимини чеклаш, чунки бусиз рақобатлаш вазияти пайдо бўлмайди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон “Монополистик фаолиятни чеклаш тугрисида”ги қонун қабул қилинган. Бу қонунга қура бозорда атайлаб такчиллик қилмаслик, нархларни монополлаштирмаслик, рақобатчиларни бозорга кириб келишини таъқиқламасликни назарда тутуди ва рақобатни гирром усулларини қуллашни ман этади. шундай қилиб бозор иқтисодиётини ривожланишида рақобат муҳим роль уйнайди ва у талаб ва таклиф ҳам нарх билан бевосита боғлиқ бўлади. Малъумки, товар хужалиги мавжуд экан товарларни истеъмол қиймати (нафлилиги)дан ташқари қиймати ҳам борлиги уни эса нархга

бевосита боғлиқ холда амал қилиш лозим булади. Чунки товарлар истеъмол қилинишидан олдин улар айирбош қилинадилар. Айирбош қилиш бозор орқали булади. Демак, нарх бозор категорияси булиб товарлар (Т-П; П-Т) айирбошлаганда содир буладиган муносабатлардир ёки нарх назарий жихатдан таърифланганида товар қийматини пулдаги ифодасидир ёки қийматининг бозордаги қуринишидир. Малъумки, товар ишлаб чиқаришда моддийлашган ва жонли меҳнат сарф қилинади. Бу меҳнатлар ва модий харажатлар йигиндиси қийматини ташкил қилади. Қиймат товарни яратишда сарф қилинган ижтимоий зарур меҳнати сарфи, эҳтиёжни қондирилгани сабабли бозорда тан олинган меҳнат сарфидир.

Бозорда турли меҳнат сарфлар иумумий, яъни ижтимоий зарур меҳнат сарфига келтирилиши ва сарфнинг пулга ифодаланиши нархни ҳосил қилади.

Нархни ташкил этилишида бир қанча қарашлар мавжуд: яъни

1. Нархни асосини қиймат ташил этади.
2. Нархнинг асосий унинг нафлилиги ташкил этади. (маржинализм йуналишида).
3. Нархни асосини талаб ва таклиф ташкил этади деган назарий гоялар мавжуддир.

Демак товарни қиймати унинг нафлилиги ва талаб-таклифга мослигини уйғунлашган ифодасини пулдаги улчовидир. Мавжуд булган қарашларнинг ягона биттаси нархни шакллантирувчи тулик омил була олмайди аммо нархни асосида товарни яратишда сарф қилинган ижтимоий зарур меҳнат сарфи қиймат этади.

Гарчан бозорда товарни қиймати нарх баҳо шаклида номоён булиб у пулда сарфланади. Сотилганда нарх қийматидан паст ва баланд булиши мумкин. У товар миқдорига сифатига харидорнинг дидига мос қилишига, унинг қанчалик нафлилик хусусиятларига, шу товарга булган талаб ва таклиф этилиши каби омилларга ҳам боғлиқ булади.

Нархнинг мазмуни унинг вазифалари билан боғлиқдир. Бу вазифалар 5 тадан иборат деб қараш мумкин.

1. Бозор мувозанатини таъминлайди-бунда у икки нарсани таъминлайди. Биринчидан бозорда утмай қолган товарлар тупланмайди улар сотилиб кетади. Иккинчидан бозор товар таҳчиллиги содир булмайди.

2. Ҳисоб-китоб, улчовни бажаради. Бунда нарх қийматни пулдаги ифодаси сифатида товарлар яратишда қилинган сарф харажат қурилган фойда зарар, бажарилган иш хажмининг ҳаммаси малъум нархлар асосида ҳисоб-китоб қилинади. Малъумки ишлаб чиқариш ва унинг натижаларини натурал-моддий, қиймат пул улчови бор. Натурал-моддий курсаткичларини таққослаш ёки уларнинг умумий курсаткичга келтириб булмайди. Масалан, 1 м² галама, бир жуфт оёқ қийими, бир м³газ, бир квт соат электр энергияси, 1 тонна пахта, 1 м² уй-жой каби курсаткичларни жамлаб, умумий курсаткич олиб булмайди. Уларнинг умумий улчови пул унда ифодаланган нарх билан ифодалаш мумкин. Харажатсиз ишлаб чиқариш, савдо сотик ёқит бошқа ишлар булмайди. Масалан, ишлаб чиқаришда малъум нархда сотиб олинган ресурслар ишлатилади яъни машина-ускуна, хом ашё, ёқилги хар хил материал ва иш кучи малъум миқдорда сотиб олиш нархга эгадир. Сотиб олинган ресурслар миқдорини уз нархларига қупайтирилса, харажат хажми келиб чиқади. Яратилган маҳсулот миқдорини унинг хар бири нархига қупайтмаси ишлаб чиқариш хажмининг пулдаги ифодасини курсатади. Ҳисоб-китоб учун жорий ва таққослама нархлар қулланилади. Жорий нархлар амалдаги нархлар, таққослама (такқосий) нархлар утган йилдаги нархларга нисбатан олинади. Жорий нархларда йил давомидаги ишларни ҳисоб қилинади. Миллий маҳсулот экспорт-импорт хажми ҳисобланади. Иқтисодий узиш динамикаси, миллий даромад, реал иш хақи ва реал фойда таққосий ҳисобланади.

3. Иқтисодий регулятор булади. Нарх бозор иқтисодининг асосий воситаси товар ишлаб чиқариш унинг моддий асоси булиб, унинг бозор билан алоқаси нархз наво орқали юз беради. Нархдаги узгариш бозор ҳолатини (қонъюктурасини) билдиради, бу эса талаб-таклиф нисбатига боғлиқ. Талабни ортиши у ёки бу товарни ишлаб чиқаришни кенгайтириш зарурлигини билдиради, аксинча товар таклифининг қуплиги уни ишлаб чиқариш ортикча булиб қисқартириш зарурлигини курсатади. Нарх товар ишлаб чиқарувчилар фаолиятига уз-узидан эмас, балки унинг даромад орқали таъсир этади. товар ишлаб чиқарувчини муаян ишлаб чиқариш харажатлари сақлаган холда, бозорда нарх юкори булса, фойда ортади, нарх пасайса, фойда камаяди.

4. Рақобат воситасини бажаради-нарх воситаси ёрдамида рақобат қураши амал қилади. Фирмалар уз рақибларини, енгиш уларни бозордан сиқиб чиқариш учун нархни узгартириб турадилар.

5. Социал химоя вазифасини бажаради. Бунда аҳволнинг ночор ва қамбағал қатламларига товарлар арзонлаштирилган нархларда сотилади. Бу нархлар социал дотацияланган (модадлашган) нархлар булиб, уни молиявий жихатидан давлат бюджети ёки турлича хайрия маблағлари таъминлайди. Арзонлаштирилган нархда аҳолига озик-овқат қийим-кечаклаш сотилади ёки уларга пул маблағлари берилади. Масалан, Ўзбекистонда 1991 йилдан бошлаб ун, гуруч, қанд шакар, гушт, совун, усимлик мойи, чой, макарон, арок, нон каби товарлар дотацияланган арзон нархларда ва чекланган миқдорда сотила бошлади. Ўзбекистон 1992 йилда бюджетидан нон нархига 29,2 млрд сум, ун нархига 37,0 млрд сум, шакар нархига 31,8 млрд сум гушт нархига 80 млрд сум маблағ берди.

Ижтимоий химоя утиш даврида амалга оширилиши зарур булган чора тадбирдир. Бунини доимий равишда амалда ошириб борса биринчилан, иқтисодий узишни рағбатлантирмайди. Иккинчидан тенг тақсимотга йул қуймайди, учинчидан баҳолар эркинлашмайди, туртинчидан олиб сотарлик чайқовчиликни келтириб чиқаради. Бешинчидан боқимандалик иллатлари пайдо булади.

Ижтимоий меҳнат тақсимоти ишлаб чиқарувчиларни қупайишига, мулкка эғалик қилишларига ва уларни алоқидалашувига асос булиб хизмат қилсада, улар айирбош қилиш жараёнларида бир-бирлари билан учрашадилар, алоқа боғлайдилар, олди-сотди қиладилар ва нархларни юзагша чиқарадилар. Бозор сотувчи билан харидор уртасидаги иқтисодий муносабатдир. Бу ерда сотувчи ва харидорлар учрашадилар, харидор товар ва хизмат истеъмол қилувчи қилилар, сотувчи бу товарни ва хизматни ишлаб чиқарувчилардир. Иқтисод субъект уртасида товар айирбошлаш натижаси нарх юзага чиқади.

Харидорларга-фуқаролар, ишлаб чиқаришни юритиш учун ресурсларни сотиб олувчи фирмалар ва давлат ташкилотларидир. Сотувчилар тарқибига товар хизмат эгалар, фирмалар, иш кучини сотувчи ишчи ва хизматчилар,

капитал, иморат, иншоат ва ер эгаларидир. Кискаси бу субъектлар ҳам сотувчилар ҳам сотиб олувчилардир. Булар эркин бозорда учрашадилар. Бозор ракобатли бозордир. Ракобатли бозорда нархни ҳеч бир субъект алоҳида урната олмайди. Нарх ракобат жараёнида шаклланади. Харидор сотувчининг узаро алоқасидан бозор нархи вужудга келади, бу нарх мувозанат нархидир. Бозор иқтисодиёти, бозор турларидан катъий назар, харидор ва сотувчиларнинг хошиш истақги канча булмасин, шундай омиллар борки нарх учун объектив асос булади. Шундай омиллардан бири-товар киймати ҳисобланади. Нархни шаклланишида товарни ишлаб чиқаришдан тортиб истеъмолга етгунгача булган меҳнат сарфлари иштирок этади. Бунга ишлаб чиқариш ва тижорат харажатлари киради. Товар кийматига кушимча (КМ) махсулот киймати ҳам киради. У товар сотилгандан ҳам сунг товар эгаларига ва уни сотишни уюштирган фирмаларига фойда шаклида тегади. Нарх шундай даражада булиши керакки товар сотилгач, эл катори ишлаётган корхона уз харажатларини коплаб, бундан ташқари нормал фойда ҳам олиши керак. Нархни шакллантирувчи яна бир омил бу талаб ва таклиф нисбатидир. Бундаги узғариш нархни ҳам узғартиради.

Харидорни даромади (пули, давлати, бойлиги) етарли булса, бозор товарлар билан туйинган булса, харидор энг нафли товарларни танлаб олиши мумкин. Бунда харидорни товарни нархини баланд булиши эмас балки уни етарли даражада нафлилиги, сифати, чиройлилиги, ноёблиги ва бошка хусусиятлари кизиктиради.

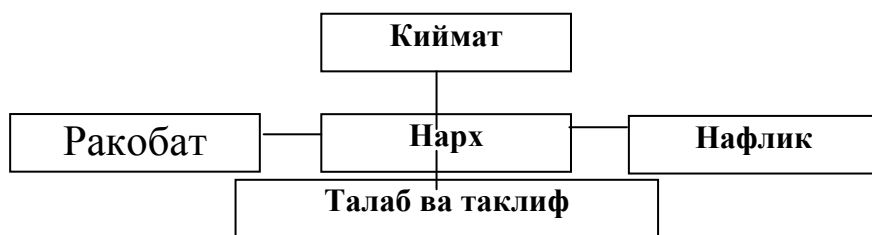
Демак, товарнинг наф келтириш канчалик юкори булса, шунчалик нарх кийматидан юкоридан караб интилади ва хатто унинг киймиатидан узилиши ҳам юз беради. Демак, товарнинг нафлиги канча юкори булса, унинг нархи ҳам шунча баланд булади.

Нархни шаклланишида вақт ҳам фаол иштирок этади. ишлаб чиқарувчилар, харидорлар, бошқарувчиларни, хизмат курсатувчилар, мутахассислар, нафақахур ва уй бекаларини вақт сарфлари ва топадиган даромадлари хар хилдир. Вақтнинг кадри ортиши билан истеъмол учун кулайлик бериш харажатлари купайиб, улар товар нархини шаллантиришида ҳисобга олинади.

Харидорлар куп булса, ракобат вужудга келади ва нарх юкори булиб кетади, агар сотувчилар куп булса, улар ракобатлашса нарх пасаяди, демак ракобат нархни шакллантиради.

Нарх омиллар

1. Киймат
2. Талаб ва таклиф
3. Ракобат
4. Нафлик

Нархни ташкил қилишда турт омил иштирок ҳиссаси турлича булади. Масалан, товарни нархи 120,90,140 ва 80 доллар қуринишида булса; бунда киймат 70; нафлик 20%; талаб ва таклиф 15% ва ракобат 15% ни ташкил этади. $T=70+20+15+15=120$ доллар

Иккинчи ҳолатда киймат 30 нафлик 10, талаб-ва таклиф 20, ракобат 30, нарх даражаси $30+10+20+30=90$

Учинчи ҳолатда киймат 90, нафлик 20, талаб ва таклиф 15, ракобат 15, нарх даражаси $=90+20+15+15=140$

Туртинчи ҳолатда киймати 15, нафлик 30, талаб ва таклиф 30, ракобат 5

$НД=30+30+15+5=80$ булади.

Агар бозорда товар таклифи танҳо бир фирма ёки озчилик фирмалар қулида тупланса ва харидорлар сони купчилик булса, бу монополияни келтириб чиқаради. Харидорни инобатга олиб ракобатлаштирилган нархлар диверсификациялашган нархлар деб аталади. Харидорни харид қурбига караб нарх фарк қилади.

Масалан, ресторанда тушлик овқатдан 1 та таом 50 сум булса, кечқурун 80 сум булади, чунки тушлик қилишда оддий одамлар, кечқурун эса пулдор одамлар келади. Хулоса қилиб айтадиган булсақ, эркин ракобатли бозор ва монополиялашган ёки ракобат чекланган бозорда нархларнинг шаклланиши хар хил даражада юз беради. Демак, нархни шакллантирувчи асосий омиллар: товар кийматининг миқдори; талаб ва таклиф нисбати, товарнинг наф келтириш даражаси; ракобат ҳолат; давлатни нархга аралашуви; фирмаларнинг нарх белгилаш стратегиялари асосида нархлар шаклланади.

Бозор ракобатли товарлар ва хизматлар сотиш майдони булиб, унда куп мулкчиликка асосланган субъектлар иштирок этадилар ва савдо содик жараёни содир булади ва турлича нархлар амал қилади. Барча нарх турлари нархлар тизимини ташкил этади.

Нархлар тизими ва мажмуасини қуйидаги нархлар ташкил этади.

Нархлар мажмуаси. 1. мувозанат нарх; 2. Демпинг нарх; 3. Нуфузли нарх; 4. Миллий нарх; 5. Арзонлаштирилган нарх; 6. Жаҳон нархи; 7. Стандарт нарх; 8. Контракт (шартнома)улгуржи нарх; 9. Узгарувчан нарх; 10. Чакана нарх; 11. Эркин нарх; 12. Лимит нарх; 13. Яширин нарх;

Улгуржи нархлар — ишлаб чиқарувчилар томонидан ката партидаги товарлар бир йули қутарасига сотилса-қутара ёки улгуржи нархлар дейилади. Сотувчи ва харидорнинг розилиги билан белгиладиган шартномавий

нархлар деб аталади. Истеъмолчиларга бевосита товарларни сотилиши чакана нархлар дейилади. Бу нарх таркиби улгуржи нарх, чакана савдо ташкилотлари, тижоратчиларни ҳаракатлари ва улар оладиган фойдаси киради.

Давлат нархларини тартибга солишда кулланидиган фаолияти чегараланган (лимитоанаган) ва дотацияли нархларни ташкил этади. чегараланган нархларда давлат нархларининг юкори ва куйи чегарасини белгилайди, улар шук доирада узгариши мумкин.

Дотацияланган нарх – бу давлат бюджети хисобидан махсус арзонлаштирилган нархлардир.

Бозорда сотувчилар уз мавкеини мустахкамлаш ва ракибларини сикиб чиқариш учун фирмалар махсус нархдан фойдаланадиларки, бу нархни бозорга кириб олиш нархи ёки демпинг нарх деб аталади. Бу нарх ракибни синдиришга қаратилади ва уни фирмалар яширин куллайдилар, давлат учун таъкиклайди. Бу нарх амалдаги жорий нархни бир қисмини кечиб юбориш шаклида кулланилади. Аҳолининг даромадлари юкори булса, улар нафли товарларни нархидан ҳам юкори нархларда сотиб оладилар ва у нуфузли нархларни ташкил қилади. Масалан, янги моделдаги машиналар, охирги нусхадаги кийимлар, ноёб озик-овкатлар нархлари нуфузли булади. Талаб ва таклиф асосида қарор топадиган бозор нархлари эркин бозор нархларидир. Бозор ҳамжи, кулами хисобга олинганда худудий (минтакавий), миллий ва халқаро нархлар амал қилади.

Худудий нарх фақат малъум худудий бозорга хос булиб у шу худуд доирасидаги омиллар таъсиридан хосил булади. Миллий бозор нархи бир мамлакат доирасида амал қилувчи ва уларнинг хусусиятини акс эттирувчи нархлардир. Миллий нарх мамлакат доирасидаги ижтимоий сарф харажатларини миллий бозордаги талаб ва таклифни товар нафлиликни, унинг қанчалик қадрланишни хисобга олади.

Товар ишлаб чиқаришдаги байналминал харажатлар, товарни жаҳон андозасига мос қилиши ҳамда халқаро бозордаги талаб ва таклифни хисобга оладиган нархлар жаҳон нархини ташкил этади. сотувчи учун мулжал, харидор учун билдиргич ёки маълумотнома нархлар прејсткурант нархлар дейилади.

Нархлар фарқининг миқдорий ифодаси нарх диапозони дейилади. Нарх диапозони куйи уртача ва юкори нархлардан ташкил топади. Нархлар даражаси уларнинг улчамидир. Нарх даражаси икки турга булинади-бу нархнинг умумий миқдори булиб, товарнинг қанча туришини курсатади ва у пулнинг қадрига ҳам боғлиқ булади. Нисбий даража-бу нархнинг харид қобилиятига нисбати ёки ундаги хиссасидир. У нарх харид пулнинг неча фоизини харид қилишини билдиради. иқтисодиёт назариясида нарх нисбати тушунчаси булиб, у нарх паритети деб ҳам юритилади. Демак нархлар турларини қуп булиши бозорга хос хусусият булиб, улар узгариб туради. Нархларнинг юкори булиши сотувчи учун қулай булса, нархларни пасайиши харидор учун маъкул булади.

Бозор муносабатлари рақобат булишини талаб қилади, уни учун шарт-шароит бўлиши керак. Бу шароит аста-сёкинлик билан шаклланади. Кејин эркин рақобат мухити қелиб чиқади. Бунга давлат ҳам аралашади. Ўзбекистонда 1992 йил август ойида “Монопол фаолиятни чеклаш тугрисида”ги қонун қабул қилинди ва у қучга кирди.

Республикада монополиялар руйхатига қирган қорхона “тармоқлар”нинг бозордаги мавкеини тартибга солишда давлат бир қатор усулларни куллайди яъни:

1. Монопол мавкеидаги қорхоналар махсулотларига нархларининг энг юкори даражасини ёки рентабелликнинг чегарасини белгилаб қуйиш.
2. Уз монопол мавкеини суистеъмол қилган монополистик бирлашмаларни булиб ташлаш ёки майдалаштириш. Бу усул вазимрлар Махкамасининг

1994 йил 18 июлдаги 366-сонли қарори билан тасдиқланган. Объектларнинг хужалик юритувчи жамиятлар ва ширкатлар таркибидан чиқариш тугрисидаги низом асосида амалга оширилади. 1994-0996 йиллар давомида монопол мавкеидаги акциядорлар жамиятлари, ижара ва бошқа жамоа қорхоналар таркибидан 14972 объект чиқарилиб мустақил қорхоналарга алмаштирилди. Мамлакатда монопол мавкеига эга булган қорхоналарни давлат реестрига қиритиш учун мезонлар белгиланди. Ҳозирги вақтда агар қорхона ишлаб чиқарган муаян махсулотлар бозордаги шу турдаги махсулотларнинг 35 фоизидан ортиқ булса, бу қорхона монополистик қорхона сифатида давлат реестрига қиритилади. Озик-овкаттоварлари гурухи учун бундай мезон даража 20 фоиз қилиб белгиланган.

Нарх сиёсати рақобатчилик меҳнати вужудга келтиради, давлат нархларини эркинлаштириш сиёсатини куллайди. Миллий нархлар жаҳон бозор нархларига яқинлаштирилади.

Нархларнинг эркинлаштиришнинг навбатдаги босқичида (1994 йил октябрь-ноябрь) халқ истеъмолчи моллари асосий турларининг нархлари эркин қуйиб юборлди, транспорт коммунал хизматларнинг таърифлари оширилди. Хулоса қилиб айтадиган булсақ, республика иқтисодиётида ислохатлар утқизининг биринчи босқичида нархларнинг босқичма-босқич (3босқичда) тулик эркинлаштириш амалга оширилди.

Нархларни эркинлаштириш аҳолини ижтимоий химоя қилиш билан бирга олиб борилди. Яъни шу давларда турли компенсациялар учун жамғармалар тузилди, иш хақи, пенсия, стипендиялар, нафақаларни қам миқдорлари оширилб борди. Болалар учун нафақалар белгиланди, мухтож кишиларга ёрдам жорий қилинди.

Асосий таянч тушунчалар:

Рақобат — бозорда субъектлар манфаати ва юкори фойда олиш йулдаги қурашдир.

Рақобат шакллари — рақобат ҳолатига қараб соф (эркин) рақобат, монополистик рақобат, монополия ва олигаполияни уз ичига олади.

Рақобат усуллар — рақобат қурашида нарх воситасида ва нархсиз рақобатлашишдан иборатдир.

Нарх — товарлар ва хизматларнинг ижтимоий қиймати ва ижтимоий нафиллигини пулдаги ифодасидир.

Улгуржи нархлар — ишлаб чиқарувчилар товар эгалари томонидан товарларни қатта қисмини бир қутарасига беришдаги нарх туридир.

Чакана нархлар — товарларни бевосита истеъмолчиларга сотиладиган нархдир.

Дотациялашган нарх – давлат бюджети хисобидан махсус арзонлаштирилган товарлар нархидир.
Демпинг нарх — бозорда уз мавкеини мустахкамлаш ва ракибларни сикиб чиқариш учун фойдаланиб, бозорга кириб олиш нархидир.

Нуфузли нарх — аҳолининг юкори даромад олувчи катлами харид киладиган товарларни сотишдаги нархидир.

Нарх диапозони — нархлар оралигидаги фаркнинг пулдаги ифодасидир.

Эркин нархлар — талаб ва таклиф тугрисида шаклландиган нархлардир.

Асосий адабиётлар:

1. И. А. Каримов. Ўзбекистон бозор муносабатларига утишининг узига хос йули. Т. , Ўзбекистон 1993 йил.
2. И. А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йулида. Т. , Ўзбекистон 1995 йил.
3. И. А. Каримов Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. , Ўзбекистон 1999 йил.
4. А. Улмасов, М. Шарифхужаев. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Меҳнат», 1995 йил. Дарслик.
5. З. Йулдошев, М. Косимов. Микроиқтисодиёт асослари. Т. , Укитувчи. 1994 йил.
6. Камаев В. и колл. авт. Экономическая теория. М. Владос 1998 г.
7. Е. Борисов. Экономическая теория. Учебник. М. , Юрист, 2001 г.
8. Ш. Шодмонов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Молия» 2002 йил. Ўқув кулланма.
9. Д. Тожибоева Иқтисодиёт назарияси. Т. , «Шарк» 2003 йил. Ўқув кулланма.
10. П. Хошимов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. , «Университет» 2003 йил. Ўқув кулланма.

9-мавзу: ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИ ВА УНИНГ ШАКЛЛАРИ.

10-мавзу: ТАДБИРКОРЛИК КАПИТАЛИ ВА УНИНГ АЙЛАНИШИ.

Режа:

1. Тадбиркорлик ва тадбиркорлик тушунчаси.
2. Тадбиркорлик фаолияти шакллари ва вазифалари.
3. Тадбиркорлик капитали ва унинг харакат боскичлари.
4. Тадбиркорлик капиталининг айланиши. Асосий ва айланма капитал.
5. Асосий капитални такрор ишлаб чиқариш ва ундан фойдаланиш самарадорлиги.

Маълумки, бозор иқтисодиёти мулкчиликни турли шаклларида асосланган тизимдан иборат булиб, у ракобатли иқтисодий муносабатлар мажмуасидир. Ракобатда корхона ва фирмалар иштирок этади. худди шунингдек ракобатда тадбиркорлар ҳам иштирок этади. тадбиркорлик фаолияти уз мулки хисобидан даромад олади. Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик фаолияти иқтисодий ресурслар хисобланиб, инсон ресурсларининг таркибий кисмини ташкил килади. Биз ушбу мавзуда тадбиркорлик фаолиятининг мохияти, максади ва унинг турли шаклларида номоён булишини тушунтирамиз, шунинг билан бирга тадбиркорлик капитали ва унинг харакат килиш боскичлари ва ундаги жараёнларни куриб утаимиз.

Тадбиркорлик фаолияти жуда узок даврларни уз ичига олади ва иқтисодий фаолиятнинг таркибий кисмидир. Тадбиркорликнинг асосий тушунчаси XVIII асрда пайдо булган ва “Мулкдор” тушунчасини билдиради.

Гарб адабиётларида тадбиркорлик тушунчасига-фойда олиш, даромад топиш максасида хужалик юритиш санъати, ижодкорлик, ташаббуснинг эркин номоён булиши, новаторлик, хавф-хатарга нисбатан тайёр булиш деб каралади.

“Тадбиркорлик ва тадбиркорлик фаолиятининг кафолатлари тугрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунида таърифланишича, тадбиркорлик (тадбиркорлик фаолияти) юридик ва жисмоний шахслар томонидан мулккий масъулият остида, мавжуд қонунлар доирасида, даромад (фойда) олиш максасида, тахлика билан амалга ошириладиган иқтисодий фаолиятдир.

Тадбиркорлик инсонга хос булган меҳнат булиб, фойда олишга йуналтирилган фаолиятдир.

Тадбиркорлик килиш учун мулк эгаси булиши шарт эмас. Бу дегани қобилияти булган, ақл-заковатли инсон бировларни мулкни ижарага олиб фаолият курастайши мумкин ёки ссуда олиб иш юритиши мумкин.

Тадбиркор иш бошлашдан аввал бозордаги талабни урганади, ишлаб чиқаришда ресурсларни ва ишчи кучини бирлаштиради.

1. Тадбиркор ишлаб чиқариш жараёнида ер, сув, капитал ва меҳнат ресурсларини бирлаштиради, мақсад товар ишлаб чиқариш ва хизмат курсатиш оркали фойда олишдир.
2. Тадбиркор бизнесни юритиш, фойдани кулайтириш максасида қарорлар қабул килади.
3. Тадбиркор-юкори фойда изидан янги ишлаб чиқариш жорий килади.
4. Тадбиркор-бу тахликага борувчи фаолиятдир.

Тадбиркор фаолияти ривожланишининг шарт-шароитлари куйидагилардан иборат булади:

Биринчидан, хужалик юритишнинг бирон-бир турини танлаш, ишлаб чиқаришни амалга ошириш, уни узгаришларга мослаштириш, маблағларни танлаш, ресурс топиш, махсулот сотиш, уларга баҳо белгилаш, фойдани тасарруф килиш буйича маълум ҳуқуқ ва эркинликлар мавжуд булиши керак.

Иккинчидан, тадбиркор ишлаб чиқариш воситаларига, ишлаб чиқарилган махсулот ва олинган даромадга мулкчилик ҳуқуқига эга булиши керак.

Учинчидан, хужалик юритиш йулини эркин танлаш, даромадни инвестициялаш мухитини яратиш лозим.

Туртинчидан, эркин тадбиркорлик, мулкчилик ва узлаштиришнинг турли туман шакллари ва турини тақозо қилади.

Тадбиркор етарли даражада молиявий манбаларга, маълумотга, малакага эга булиши керак, солиқ имтиёзлари берилиши керак.

Тадбиркорликнинг куйидаги шакллари мавжуд: давлат, жамоа, шахсий, хусусий, аралаш ва бошқа шакллари курсатиш мумкин.

Купчилик мамлакатларда яратилаётган миллий даромаднинг 20 фоизидан 50фоизигача давлатлар улушига тугри келади.

Давлат корхоналарини учта гуруҳга булиш мумкин:

- бюджет корхоналари;
- давлат ишлаб чиқариш корхоналари;
- аралаш компаниялар:

Хужалик мустақиллигига эга булмаган корхоналар бюджет корхоналарини ташкил этади. улар давлатнинг маъмурий бошқариш тизимига киради ва бирон-бир вазирлик, маҳкама ёки маҳаллий уз-узини бошқариш органларига бевосита буйсунади, улар олган фойдадан солиқ туламайди. Барча даромад ва харакатлар давлат бюджет орқали утади.

Давлат ишлаб чиқариш корхоналари-улар мол-мулкка эга булиб, хужалик фаолияти билан бирга давлат томонидан белгиланган доирада бошқариш ва тартибга солиш вазибалдарини ҳам бажаради.

Аралаш компаниялар-улар хиссадорлик жамиятлари ва мажбуриятлари чекланган ширкатлар шаклида ташкил қилинади. Акциялари давлатга ва хусусий омонатчиларга таалукли булади.

Кооператив тадбиркорлик-жамоа тадбиркорлигининг алоҳида шаклидир. У жамоа мулкига асосланади. Аъзолар меҳнатига асосланади. Бу куйидаги белгиларга эгадир: Ишгловчиларнинг ишлаб чиқариш воситалари билан бевосита кушилиши (хусусий мулкчиликда кушилишда мулкдор, давлат мулкчилигида эса давлат воситачи хисобланади).

Кооператив аъзоларининг ишлаб чиқариш воситаларидан кенг фойдалана олиши, уларнинг ибтидоий жихатидан тенг ҳуқуқлилиги, жамоанинг уз-узини бошқаришни амалга ошириши; жамоа ва шахсий манфаатларнинг уйғунлиги юзага келиши.

Хусусий тадбиркорлик-алоҳида шахс ёки корхона томонидан ташкил этилади мулк ва ишлаб чиқариш натижалари хусусий шаклларига тегишлидир, ишлаб чиқаришда ёлланма меҳнат кулланилади. Республикада 2001 йилда 63 минг корхоналар хусусий тадбиркорлик билан шугулланадилар. Ялпи ички махсулотнинг 56-60%ини ташкил этди, меҳнат билан банд булган аҳолини 60-70%и шу корхоналарда хизмат қилди.

Хозирча республикада хусусий секторнинг улуши ялпи ички махсулотда 35% ни аҳолининг иш билан таъминлашда эса 30%ини ташкил қилади. (миллий истиклол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т. “Янги аср авлоди” 2001 йил)

Шахсий тадбиркорлик-шахсий мулкка асосланади, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш узи ёки оила аъзолари меҳнат асосида амалга ошириладиган фаолиятидир, даромад солиғи тулайди. Бу фаолият одатда кичик магазин хизмат курсатиш соҳасидаги корхоналар, дехкон хужаликлари ҳамда ҳуқуқшунос ва хоказолар. Тадбиркорликнинг ташкилий-иқтисодий шаклларида куйидагиларни курсатиш мумкин.

Картел-бир тармок тадбиркорлари уртасидаги нархлар махсулот сотиш бозорлари ишлаб чиқариш ҳажмида уларни улушлари буйича узаро келишиб оладилар.

Синдикат-бир тармок тадбиркорлари томонидан ортикча рақобатни бартараф қилиш, барқарор фойда олиш мақсадида махсулот сотишнинг бирлаштирилиши.

Консорциум-тадбиркорларнинг йирик молиявий операцияларини (бартараф қилиш) биргаликда амалга ошириш мақсадида бирлашуви (масалан, йирик ҳажмидаги лойиҳаларни жуда катта микдорда ва узок муддатли кредит бериш ёки инвестициялар куйиш).

Концерн-катнашиш тизими орқали корхоналарни назорат қилувчи куп тармокли хиссадорлик жамиятидир. Тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг музим шаклларида бири хиссадорлик (акционерлик) жамиятларидир.

Бу жамиятда кишилар узларининг меҳнатини, меҳнат қуроллари ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари ҳамда пул ресурсларини (капиталлари) бирлаштирилади.

Акция- бу унинг эгаси хиссадорлик жамияти капиталига узининг малъум хиссасини кушганлигига ва унинг фойдасидан дивидент шаклида даромад олиш ҳуқуқи борлигига гувоҳлик берувчи қимматли қозғондир.

Акция курси. Акциялар маҳсус товар сифатида сотилади ва сотиб олинади. Шу сабабли баҳога эга. Акцияда ифодаланган пул суммаси унинг номинал қиймати дейилади, акция бозорида сотиладиган баҳо акция курси дейилади.

Акция курси куйидагича аниқланади:

$$\text{Акция курси} = \frac{\text{дивидент}}{\text{ссуда} \%} \times 100 \%$$

Демак, акция курси олинандиган дивидент микдорига тугри пропорционал фоиз микдорига эса тесқари пропорционалликда булади.

Ссуда фоизи деганда акция курси тушади. Агар дивидент ссуда фоизига қараганда юқори даражада усса, акция курси қутаралида.

Облигация – унинг эгаси жамиятига қайд қилинадиган фоиз олиш шарти билан пул қуйилганлигини тасдиқлайди.

Таъсисчилик фойдаси-хиссадорлик жамиятининг ташкил топиши таъсисчилик фойдаси каби даромад турининг пайдо булиши билан боғлиқ. Таъсисчилик фойдаси сотилган акциялар суммаси ва хиссадорлик корхонасига хакикатда куйилган маблаг микдори уртасидаги фаркдан иборат.

Дивидент-хиссадорлик корхонасида таъсисчилик фойдаси билан бир каторда дивидент каби даромад тури шаклланди. Дивидент (лотинча dividendys-булишга тегишли)-акция эгаси тулланадиган даромад.

Республикада корхоналарни акционерлаштиришнинг иккита йуналиши таркиб топди. Биринчи йуналишда узининг хукукий макоми узгартирмайдиган, давлат мулки булиб қоладиган корхоналар, иккинчи йуналишда узининг хукукий статусини узгартириб тулик хиссадорлик жамиятига айланган корхоналар акция чиқаради.

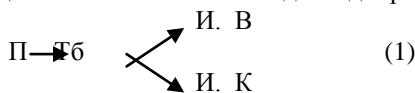
Хиссадорлик жамиятларни ривожлантиришнинг асосий йуналиши давлат мулкчилигидаги йирик ва урта корхоналарни кенг куламда хиссадорликка утказиш улар негизда очик хиссадорлик жамиятларини тузиш лозим.

Биламизки, гарчан тадбиркорлик ишлари билан шугулланиш учун мулк ва мулккий муносабатларга эга булиши шарт булмасда, умумий холда тадбиркор мулкка ва молиявий имкониятларга эга булса иш юритиш учун имконият яратилган булади.

Бу имкониятлар тадбиркор учун иш юритиш, хужаликни ташкил этиш, товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар курсатиш учун зарурдир. Натижада даромад яратилади, фойда олинади. Хуллас, тадбиркор ихтиёридаги барча моддий воситалар, товарлар, молиявий ресурслар, пул маблағларини жамиси тадбиркорлик капитали деб аталади.

Узок йиллар давомида бизнинг иктисодиётимизда бу атамалар ишлаб чиқариш фондлари номи билан аталган эди.

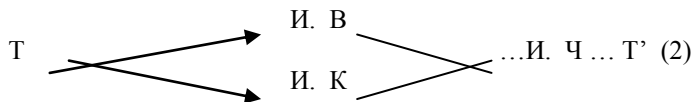
Фондларни капитал тушунчаси билан алмашишига асосий сабаб бозор иктисодиётидир, чунки бозор иктисодиёти куп мулкчиликка асосланган. Барча корхоналар, фирмалар хатто давлатни узи ҳам тадбируорлик фаолияти билан шугулланади. Тадбиркорлик капитали доимо ҳаракатда булади, у ишлаб чиқариш соҳасида хизмат курсатиш соҳасида, муомала жараёнларида булиши мумкин. Бу жараёнларда капитал бир каторда боскичларни босиб утади. Тадбиркор бирон-бир иш бошлаши учун унинг кулида пул капитали булиши лозим. Пулни товар бозоридан товарлар харид килади, яъни пул капитали ишлаб воситаларига, ишчи кучи товарлари сарф қилинади, яъни иктисодий фаолият омилларига айланади. Бу омиллар ишлаб чиқаришда қулланади, ишлаб чиқарилган товарлар сотилади, маблаг дастлабки шаклига қайтади ва доиравий айланишни ташкил этади.

Маълумки, ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун пул зарур, агар пул мавжудбулса, у уз ҳаракатини товарлар сотиб олишдан бошлайди.

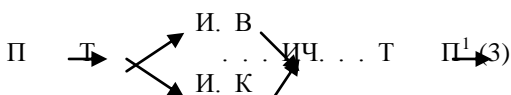
Яъни И. В ва И. К сотиб олишга аванслаиди. Бунда пул муомалага киради ва пул капитали уз ҳаракатининг биринчи боскичида утади. У унумли капиталга айланади ва ишлаб чиқариш жараёнининг потенциал омиллари хисобланади.

Капитал ҳаракатининг иккинчи боскичи ишлаб чиқариш (ИЧ) булиб, унумли капитал (Т) товар шаклини олади.

Бундан кейин учинчи боскич ишлаб чиқарилган товарларни сотиш содир булади. Яъни $\text{Т} \rightarrow \text{П}$ товар пулга айланиб, дастлабки узининг ҳолатига қайтади. Пул дастлабки пулга нисбатан кулайиб келади. $\text{П}^1 = \text{П} + \Delta \text{п}$

Шундай қилиб, тадбиркорлик капитали уз ҳаракатида уз боскични изчил босиб утиб, мунтазам равишда бир шаклдан бошқа бир шаклга айланиб, яна дастлабки шаклига қайтиб келиши унинг доиравий айланиши дейилади ва қуйидагича ёзилади.

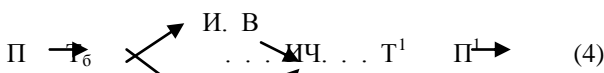

Бунда капитални пул (П) шакли ва унинг ҳаракати иктисодиёт фаолияти учун зарур шарт-шароитларни яратишда жуда ҳам зарур.

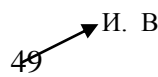
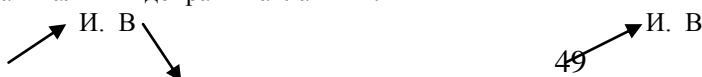
Капитални унумли шакли товарлар ишлаб чиқариш ва худди шу жараёнда қийматнинг усиши содир буладиган ҳаракатдир.

Капитал товар шаклининг ҳаракати орқали ишлаб чиқарилган товарлар қийматининг баҳо шаклида руёбга чиқиши содир булади ва усган қийматнинг пулга айланиши билан тадбиркорнинг фойда олиш мақсади таъминланади.

Тадбируорлик капиталининг хар учала шакли бир вақтда уз доиравий айланишига эга булади. Тадбиркорлик капитали пул шаклининг доиравий айланиши қуйидаги қуринишидан иборат.

Унумли капиталнинг доиравий айланиши.

$$T \rightarrow \dots \text{И. К} \dots \text{ИЧ.} \dots T \rightarrow \dots T \rightarrow \dots \text{И. К} \quad (5)$$

Тадбиркорлик капитали товар шаклининг доиравий айланиши:

$$T \rightarrow \text{П} \rightarrow \begin{cases} \text{И. В} \\ \text{И. К} \end{cases} \rightarrow \dots \text{ИЧ.} \dots T \quad (6)$$

Доиравий айланишнинг уч босқичини узлуксизлиги бозор ишлаб чиқариш бозор орклаи рўёбга чиқиб боради. Тадбиркорлик капитали узлуксиз ҳаракат қилади. Доиравий айланишнинг узлуксиз такрорланиб, янгиланиб туриши тадбиркорлик капиталининг айланиши дейилади.

Капитал узининг айланиш хусусиятига қараб икки қисмга бўлинади. Асосий ва айланма капитал.

Асосий капитал ишлаб чиқариш жараёнида куп марта қатнашиб доиравий ҳаракат қилади ва узининг ва узининг қийматини ишлаб чиқарилаётган товарга махсулотга (хизматга) бўлиб-бўлиб аста-сёкинлик билан утқазиб боради ва ашёвий буюм шаклини узгартирмайди.

Айланма капитал бир доиравий айланиш давомида тулик истеъмол қилинади, узининг қийматини ишлаб чиқариш натижаларига тулик утқазади ва ашёвий буюм шаклини ҳам йукотади.

Асосий капитал куп марта қулланади. Масалан, станок 10 йил, бино 50-100 йил айланма капитал (пахта, жун, металл, ёкилги) ҳар бир доиравий айланишда тулик унумли истеъмол қилинади ва қийматини тулик товарга қучиради.

Тадбиркорлик капитали уз ҳаракатида ишлаб чиқариш ва муомала босқичларини босиб утади. Шу сабабли унинг айланиш вақти (Ав) ишлаб чиқариш вақти (Ив) ва муомала вақти (Мв) йигиндисидан иборат бўлади.

$$A_v = I_v + M_v \quad (7)$$

Сарфланган маблағларнинг ишлаб чиқариш жараёнида бўлиш вақти, яъни ишлаб чиқариш воситалари сотиб олингандан тайёр товар булган давргача утиш вақти ишлаб чиқариш вақтини муомала жараёнида бўлиш вақтини, яъни ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш ва тайёр товарларни сотиш учун кетган вақт муомала вақтини ташкил этади. Ишлаб чиқариш вақти уч қисмдан иборат бўлади.

1. Бевосита меҳнат жараёни ёки иш даври (Ид)
2. Турли танаффеслар даври (Тд)
3. Ишлаб чиқариш воситаларининг ишлаб чиқариш захираларида бўлиш даври (Зд)

$$I_v = I_d + T_d + Z_d \quad (8)$$

Ишлаб чиқариш воситаларининг захира ва эҳтиётлар сифатида бўлиш вақти бу уларнинг ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш учун зарур булган давридир.

Транспорт шахобчаларини ривожлантириш, хужалик алоқаларининг самарали таъминлашни белгилаш, ишлаб чиқариш воситалари бозорни шакллантириш эҳтиётларини пухта ҳисобга олиш, муомала вақтини қисқартириш учун муҳим аҳамиятга эга.

Капиталнинг айланиш тезлиги улардан фойдаланиш самарадорлигига таъсир қилади. Ақланиш тезлиги муаян давр ичида (А) қилинган айланишлар сони (п) ёки бир айланишнинг узун қисқалиги (а) билан белгиланади.

$$n = A/a; a = A/n \text{ дан иборат}$$

Агар капитал айланиш узунлиги уч ойни (90 кунни) ташкил этса, у вақтда $n = 12/3 = 4$; $a = 360/4 = 90$ кун бўлади.

Тадбиркорлик капитали таркибида асосий капитал энг муҳимдир. Асосий капитални миқдор ва сифат жиҳатидан қўлайтириш ишлаб чиқаришни техника билан таъминлаш даражасини таъминлайди ва унинг самарадорлигини ошириб бораверади. Асосий капитални устириш унга сарфланадиган инвестицияларга бевосита боғлиқдир. Республикада бунга эътибор қўлайтирилиб бормоқда. Масалан, 2000 йилда асосий капиталга қўйилган инвестициялар ҳажми 696,3 млрд. сумни ташкил қилиб, унинг 386,5 млрд суми ёки, 55,5% ишлаб чиқариш объектларини қўриш, кенгайтириш, реконструкция қилиш ва техникавий қуроллантириш ишларига сарфланган (макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги депортамаенти маълумотлари) инвестиция манбалари: давлат бюджети маблағларидан 210,9 млрд ёки 30,3% банк кредитлари ва бошқа қарз маблағлар 5,2 млрд ёки 7,5%, чет эл инвестициялари (кредитлар билан бирга) 151,1 млрд ёки 21,7% Бошқа маблағлар 9,7 млрд ёки 1,4% ни ташкил қилади.

Капиталнинг самарадорлик даражаси турли омилларининг таъсири остида шаклланади. Яъни асосий капиталнинг таркиби (тармоқ таркиби, турлар буйича таркиби), асосий капиталдан фойдаланиш ва тақсимлаш самарадорлиги; эскирган меҳнат воситаларини янгилари билан алмаштириш муҳим омилдир.

Асосий капиталнинг айрим турлари ишлаб чиқаришда иштирок этишига қараб ҳал вазифани бажаради. Мисол: Бино ишлаб чиқариш жараёнининг бир меъёрга боришини таъминлаб меҳнатнинг умумий шароитини ташкил этади, ишлаб чиқариш самарадорлигига бевосита таъсир қурсатса, меҳнат қуроллари (иш машиналари усқуналар ва бошқалар) ишлаб чиқариш жараёнида фаол иштирок қатнади ва ишлаб чиқариш самарадорлигига бевосита таъсир қурсатади.

Асосий капиталнинг мулк шакллари буйича таркиби, капиталнинг умумий қиймати ҳар бир мулк шаклининг ҳиссаси билан ҳарактерланади. Республикани бозор иқтисодиётига утиш, дала ташкили унинг тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш натижасида асосий капиталнинг мулк таркибида давлат мулкнинг улуши камайиб боради. Республикада мулкчилик шакллари буйича асосий капиталга қўйилган инвестицион маблағлар таркиби қўйидаги маълумотлар билан ҳарактерланади. (9 жадвалда берилган) асосий капитални такрор ишлаб чиқариш узаро боғланган ички жараёнларга боғлиқ. Яъни: асосий капитал эскириши; амортизация жараёни ва амортизация фондидан меҳнат воситаларини жисмоний шаклда тиклаш учун фойдаланишга таянади. Меҳнат воситалари жисмоний эскиришининг икки шакли мавжуд: фойдаланиш жараёнида, ҳаракатсиз туриш натижасида содир бўлади.

Асосий капитал жисмоний эскириши ишлаб чиқариш жараёнида ундан фойдаланиш натижасида эскиради, еёилиб боради, улар техник, ишлаб чиқариш хоссасини ва истеъмол қийматини аста-сёкин йукотиб боради.

Айни вақтда асосий капитал табиий қучларнинг таъсирида жисмоний эскиради.

Асосий капитал ва меҳнат воситаларини маънавий жихатдан эскиради ва икки турда намоён булади.

Меҳнат воситалари ишлаб чиқарилаётган корхоналарда меҳнат унумдорлиги ошиб борса, уларни киймати пасайиб боради. Масалан, биронта станок олдим 100 минг сумга урнатилган булса, кейин уни 70 минг сумга сотиб олиш мумкин булади. 30 минг киймат йуқолади.

Маънавий эскиришнинг 2чи турида анча мукамал, арзон ва унумли машиналар ишлаб чиқарилади ва улар ишлаб чиқаришда кулланиши натижасида олдинги воситаларни ишлатиш мақсадли булмай қолади.

Амортизация асосий капитал эскириб боришига қараб, унинг кийматини аста-сёкин ишлаб чиқарилган маҳсулотга утқизиш, асосий капитални кейинчалик қайта тиклаш мақсадларида маҳсулотнинг амортизация миқдори тенг қисмини жамғариш жараёнидан иборат.

Амортизация нормаси – амортизация ажратмалари йиллик суммасининг шу асосий капитал кийматига нисбатан аниқланади ва фойда ифодланади. Амортизация ажратмаларининг умумий нормаси асосий капитални такрор ишлаб чиқаришнинг узига хос хусусиятларига мувофиқ равишда икки қисмдан иборат булади, бир қисми асосий капитални тула қоплашга (қайта тиклашга), иккинчиси уларни қисман қоплашга (капитал ремонт қилишга) мувофиқланади.

Амалиётда умумий йиллик амортизация меъёрларини (АН) белгиланади: асосий капиталнинг ҳаракат қилиш муддати давомида капитал таъмирлаш учун сарфлар, (Рк) эскирган меҳнат воситаларини тугатишдан олинган маблағ (От) ва шу воситанинг хизмат даври (Хд) ҳисобга олинади.

$$Я_{\text{ни}} \text{ АН} = \frac{Кас + Рк - От}{Хд} \times 100\% \quad (9)$$

Асосий капиталдан фойдаланиш самарадорлиги ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми билан асосий капитал киймати уртасидаги алокани акс эттиради, у узаро боғланган икки курсаткич капиталдан олинган самара, (Кс) ва маҳсулотнинг капитал сигими (Ксиг) курсаткичлари билан ифодланади.

Асосий капиталнинг ҳар бир сумига тугри келадиган ялпимиллий маҳсулотнинг бир суми ҳисобига асосий капитал кийматининг тугри қилишини характерлаб беради.

$$Кс = \frac{Я_{\text{мм}}}{Кас} \quad \text{ёки} \quad Кс = \frac{Мд}{Кас}; \quad (10)$$

$$К_{\text{сиг}} = \frac{Кас}{Я_{\text{мм}}} \quad \text{ёки} \quad К_{\text{сиг}} = \frac{Кас}{Мд} \quad (11)$$

Корхона миқёсида капиталдан олинган самара даражаси асосий капиталнинг бир суми эвазига корхона ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори (м) билан, капитал сигими эса корхонада ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг (м) бир суми ҳисобига қанча асосий капитал киймати тугри қилиши билан ифодланади.

$$К_{\text{самара}} = \frac{М}{Кас}; \quad К_{\text{сиг,кор}} = \frac{Кас}{М} \quad (12)$$

Айланма капитал ҳаракати ва самарадорлиги қуйидагилар билан характерланади. Асосий капитал (фондлар) ҳаракати айланиши капитал ва муомала маблағлари ҳаракати билан узвий боғлиқ.

Айланма капиталдан фойдаланишнинг умумлаштирувчи курсаткичи халқ ҳужалиги миқёсида маҳсулотнинг материал сигими (Мсиг) маҳсулот яратишда истеъмол қилинган айланма капитал кийматининг ялпи миллий маҳсулот (Ямм) ёки миллий даромад (Мд) нисбати сифатида аниқланади.

$$М_{\text{сиг}} = \frac{Ак}{Мд} \quad (13)$$

Корхона миқёсидаги материал сигими (Мсиг,кор) унда истеъмол қилинган айланма капитал кийматининг ишлаб чиқарилаётган маҳсулот кийматига нисбати қуринишида аниқланади.

$$М_{\text{сиг,кор}} = \frac{Ак}{Мд} \quad (14)$$

Амалиётда айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги уларнинг айланиш коэффициенти билан ўлчанади. Бу коэффициент бир йил ичида сотилган маҳсулот кийматининг айланма маблағларининг уртача йиллик суммасига нисбати билан аниқланади. Айланма даври (а) йилдаги пуллар сонининг айланишлар сонига (п) нисбати билан аниқланади.

$$а = \frac{360}{п} \quad (15)$$

Хуллас айланма маблағлар айланишини тезлаштириш учун ишлаб чиқариш вақти ва муомала вақтини қисқартириш лозим.

Асосий таянч тушунчалар:

1. Тадбиркорлик фаолияти-фойда олиш мақсадида тахлика (таваккалчилик) билан иш юритишдир.
2. Хиссадорлик жамияти-купрок фойда олиш мақсадида меҳнат, меҳнат қуроллари ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари ҳамда пул ресурс капиталларини бирлаштирган уюшмадир.
3. Акция-бу унинг эгаси хиссадорлик жамияти капиталига ва унинг фойдасидан дивидент шаклида даромад олиш ҳуқуқи борлигига гувоҳлик берувчи қимматли қозғалди.

4. Акция курси-кимматли коғозлар бозорида акцияларнинг сотиладиган баҳосидир.
5. Облгация-унинг эгаси жамиятига қайд қилинган фойз олиш шароити билан пул қуйилганлигини тасдиқловчи кимматли коғоздир.
6. Таъсисчилик фойдаси-сотилган акциялар ва ҳиссадорлик корхонасига ҳақиқатда қуйилган маблағлар суммаси уртасидаги фарқдан иборат булиб, уни жамиятни таъсис этувчилар узлаштиради.
7. Дивидент-акция эгаси жамият олган фойда ҳисобидан оладиган даромаддир.
8. Тадбиркорлик капитали-тадбиркорлар ихтиёрида булиб, уз фаолиятини амалга ошириш учун зарур булган барча молиявий воситалар, товарлар ва пул маблағларидир.
9. Айланма капитал-бу унумли капиталнинг бир доиравий айланиш давомидаги ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинадиган уз қийматини яратилган маҳсулотга тулик утказадиган ва ашёвий буюм шаклини ҳам йукотадиган қисми.
10. Асосий капитал-ишлаб чиқариш (хизмат курсатиш) жараёнида бир қатор доиравий айланишлар давомида катнашиб, узининг қийматини тайёрланаётган маҳсулотга (хизматга) булиб утказиб боради ва ашёвий буюм шаклини узгартирмайди.
11. Амортизация нормаси-амортизация ажратмалари йиллик суммасининг асосий капитал қийматига нисбатининг фойздаги ифодасидир.

Асосий адабиётлар:

1. «Тадбиркорлик тугрисида» УзР. Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари 2-том. Тошкент, «Адолат», 1991 йил.
2. Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг Ахборотномаси. Т. 1995-1999 йиллар.
3. Ўзбекистон Республикаси Қонун ва Фармонлар туплами. Т. «Ўзбекистон», 1995-1999 йиллар.
4. «Хусусий тадбиркорлик, кичик ва урта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тугрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. Т. , 9 апрел 1998 йил. Меъёрий ҳужжатлар туплами.
5. Ўзбекистон Республикаси «Давлат томонидан кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш борасидаги дастур». Т. , 1995 йил. Меъёрий ҳужжатлар туплами.
6. И. А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. Т. , Ўзбекистон 1995 йил.
7. И. А. Каримов Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. , Ўзбекистон 1999 йил.
8. И. А. Каримов Ўзбекистон XXI аср бусагасида: ҳафсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари. Т. , Ўзбекистон 1999 йил.
9. В. Чжен. Система поддержки предпринимательства в Узбекистане. Т. , Ўзбекистон 1995 год.
10. В. Чжен. Развитие малого и частного бизнеса в Узбекистане. Т. , Ўзбекистон 1996 год.
11. Ш. Шодмонов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Молия» 2002 йил. Ўқув қўлланма.
12. А. Улмасов, М. Шарифхужаев. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Меҳнат», 1995 йил. Дарслик.

11-мавзу: *КОРХОНА (ФИРМА) ХАРАЖАТЛАРИ ВА ФОЙДАСИ.*

Режа:

1. Корхона (Фирма) тушунчаси.
2. Корхона (Фирма) турлари.
3. Фирма фаолияти.
4. Ишлаб чиқариш харажатлари ва унинг таркиби.
5. Ишлаб чиқариш харажатларининг узгариш тамойиллари.
6. Фойда тушунчаси. Фойда нормаси ва массаси.

Маълумки, ишлаб чиқариш жараёнлари ишлаб чиқариш омилларини бирлаштирадиган ва бу омилларга мулкчилик муносабатлари урнатилган корхоналар, ташкилотлари, муассасалар ташкил этади. Қўпмулкчиликка асосланган рақобат йули билан ривожланаётган бозор иқтисодиётида ишлаб чиқариш, хизмат курсатиш соҳаларини узида мужассамлаштирилган иқтисодиётнинг таянч объектлари фирмалар номи билан юритилади.

Бозор иқтисодиёти амал қилиб ҳужалик юритаётган минглаб фирмалар мавжуд, уларда миллионлаб кишилар тадбиркорлик фаолияти билан шугулланадилар, яъни товарлар ишлаб чиқарадилар ва хизматлар курсатадилар. Уларнинг бундай фаолиятларини бирлаштириб бир марказдан бошқаришни иложи йук. Тадбиркорликни фаолиятини иқтисодий механизмлар воситасида тартибга солиб туриш мумкин. Ундай механизмлар автономизм яъни уз-узини бошқариш деб аталади. ёки муниципал-махаллий ҳокимияти доирасида бошқариш дейилади. Бундай бошқаришни иқтисодий федерализм деб аталади.

Бозор иқтисодиётида корхона (фирма) қандай булишидан, қандай турда булмасин улар тавар ишлаб чиқарувчи ёки хизмат курсатувчи объектлар ҳисобланади ва бозор учун ишлайди, корхона (фирма) сотувчи ва харидордир. Корхона ҳам объект ҳам субъект сифатида уз эркинлигига эгадир. У қуйидагилар билан белгиланади:

1. Корхона (фирма) фаолиятини узи танлайди ва меҳнат таксимотида иштирок этади;
2. корхона (фирма) уз мулкига эга булган объект булиб, мулкани узи тасарруф килади;
3. корхона (фирма) илдивидуал кишини мулки булиши ёки гурухий мулк булиши мумкин. Хар кандай холатда хам (якка ёки гурухий-корпаратив) улар узаро бирлашиб манфаатни таъминлайдилар;

Бозор узаро боғланишлар мажмуасидир, унинг таркибий қисмлари корхона (фирма) ишлаб чиқаришнинг бирламчи асосий бугинидир, чунки илдивидуал корхоналар мажмуаси иқтисодиётни ташкил этади, иқтисодиёт жамият манфаати учун хизмат килади. Меҳнат таксимотида кура корхоналар тавар махсулотлари ишлаб чиқаришга ва хизмат курсатишга ихтисослашиб борадиар, улардаги илдивидуал меҳнат жамиятдаги меҳнатнинг бир қисмидир. Шундай экан, корхона (фирма) меҳнат кооперацияси орқали бошка корхоналар билан боғланади, уларга хизмат килади, уларни хизматидан фойдаланади.

Хуллас, бир-бири билан иқтисодий алоқа қилмайдиган корхона (фирма) булмади. Яъни хужалик автарқиясига (узани-узи таъминловчи, уз имконияти билан яшайдиган) корхона булиши мумкин эмас, бозор иқтисодиётида бундай корхона яшайолмайди. Мисол келтирадиган булсак, Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси самалёт чиқариши учун МДХ мамлакатларидаги 12000 корхонадан турли деталлар, қисмлар, ашёлар, асбоб-ускуналар олади.

Корхона (фирма) фаолияти юзасидан саноат, транспорт, қурилиш, алоқа, кишлок хужалиги, даволаш, уқитиш, маданий хизмат сохаларига ихтисослашиб бориши натижасида, шу тармоқлар буйича корхона (фирма)лар шаклланади ва иш бажаади.

Корхона (фирма) хужалик юритувчи субъекти сифатида иқтисодий мустақилликка эга экан, у нимани канча, кандай усулар билан ишлаб чиқариш, уни қимга, қаерга, канчага, қимга ва кандай сотишни узи хал қилмоғи лозимдир. Тавар сотишдан хизмат курсатишдан пул маблағларини узларини мақсадли фаолиятлари йулларида ишлатишлари керак.

Корхона (фирма) бозор билан алоқа қилар экан, у бозордаги ресурслар нархи, узи сотадиган тавар-махсулотларини нархи, қиладиган харажатлари ва оладиган фойдасини такқослайди, шунга қараб иш юритади.

Бозор иқтисодиётига утиш даврида корхона (фирма) лар эркинлиги чекланган булади, корхона (фирма) давлатга қарашли булмасида, давлат назоратида буладилар, фаолият турларини давлат белгилаб беради. Фирма (корхона) давлат буюртмасини бажаради, буюртма аста сёкин қискариб боради, махсулотини бир қисмини бозорга чиқариди, талаб ва тақлиф асосида шаклландиган нархларда сотади.

Корхона (фирма) 3 тоифада булади:

1. Давлат буюртмаси асосида ишлатиладиган корхона;
2. Давлат ва бозор учун ишлайдиган корхона;
3. Бозор учун ишлайдиган корхона. Корхоналарни қуйидаги турлари қуйидагича булиши мумкин:
 1. Хусусий фирмалар; 2. Маъсулияти чекланган жамоа (жамият) фирмалар; 3. Маъсулияти чекланган фирмалар, яъни ширкатлар, давлат корхоналари фирмалари, аралаш корхоналар, корхоналар бирлашмаси (консорциум ва концерн), фирмалар шахобчаси (булинмаси) ва ваколатхонаси.

Фирмалар хужалик фаолиятига қараб, иш юритишлари юзасидан қуйидаги қуринишларда булиш мумкин. 1. Кичик бизнес; 2. Йирик бизнес; 3. Йирик бизнес; булар учун мезон сифатида фирмада ишловчиларни сони, ишлаб чиқариш ва совда-сотик ҳажми қабул қилинади. АКШ ларида уларни сони 5 тоифага булинади.

 1. Урта кичик корхона-бу корхонада 10 киши ишлайди.
 2. Жуда кичик корхона (20 киши).
 3. Кичик корхона (99 киши ишлайди).
 4. Урта корхона (300 кишигача).
 5. Йирик корхона (500 дан зиёд киши).

Энди фирма турларини тушунтирамиз.

Хусусий фирма – Индивидуал (якка тартибда) ёки оилаларга карашли корхона. Бу корхона хусусан кишлок хужалиги ва кичик бизнес соҳасида фаолият курсатади.

Маъсулияти чекланмаган фирма.

Бу жамоа мулки корхонасидир. Мавжуд мулкка шерикчилик киладилар, ҳаммаси фаолият учун маъсулдирлар, улар хусусан кичик бизнес билан фаолият курсатмоқдалар.

Маъсулияти чекланган фирма - жамоа корхонаси, уларни мол-мулки пай (хисса) маблаг асосида шаклланади.

Даромад устав капикапиталидаги хисса пайга караб таксимланади, пай эгалари бу пайни сотишлари ва сотиб олишлари мумкин. Бу корхоналарни аралаш фирмалар акционер жамиятлари шакллари ҳам мавжуд. Аралаш фирмалар коммандит фирмалари деб юритилади.

Улар ахоли кулидаги пул маблагларини йирик ишлаб чиқаришга жалб киладилар. Ширкатга пул куйганлар коммандат деб юритилади. Мажбурияти чекланган фирмаларнинг энг куп таркалган шакли акционер жамиятлари ёки корпорациялар куринишидир. Булар акциядорлик жамиятлари булиб, бу жамиятга уз улушларини кушадилар, пай улушига эга буладилар, бизнес фаолияти учун уз ихтиёрлари билан бирлашиб иш юритадилар. Шу хусусда узларининг жамиятларини ташкил этадилар.

Жамиятга куйган пули хисобидан кимматбаҳо коғоз-акция чиқарилади ва аъзоларга кушган пули миқдорида акция берилади. Корхона (даромадидан фойдасидан) дивидент олади.

Акционер жамияти ёпик ва очик турларга булинади. Ёпик жамият акционерлари шу жамиятда ишлайдиганларга берилади, очик турида хоҳлаган кишиларга берилади.

Давлат корхоналари –бу давлат мулки хисобидан ишлайдиган корхонадир. У марказий ва маҳаллий ҳокимиятга карашли булади. (Мудофаа алоқа ва транспорт сахаларида булиши мумкин)

Аралаш фирмалар- Бу фирмаларда турли мулк эгалари иштирок этадилар. Масалан, улар хусусий, давлат ва жамоа ташкил топади.

Аралаш корхона (фирмалар) миллий ва хорижий капиталга таянади. Улар оладиган фойда капиталини хиссасига караб берилади.

Консорциум –Корхоналарни вақтинча ташкил этилган корхонаси булиб уни иштирокчилари уз мустақиллигини саклаб қолади.

Консорциум молиявий ишлар буйича тузилади. Бу ташкилотга давлат, банклар, молия-инвестиция компаниялари, йирик фирмалар, хар-хил пул фонди муассасалари аъзо булиши мумкин.

Концерн–бу ишлаб чиқариш, инвестиция, молия, техника ва ташки иқтисодий алоқалар буйича иш юритадиган уюшмадир.

Фирмалар –Шоҳобчаси (филиали)-Бу йирик фирмаларнинг таркибий қисми булиб, жойларда иш бажаради.

Субъектларни мулкый муносабатлари ва уларни турли куринишларда булишидан мақсад-манфаатга қаратилган мақсад учун фаолият курсатади. Корхонада жамоа шаклланади ва уч тоифага булади: 1 Корхона эгалари; 2. Менежерлар (бошқарувчилар); 3. Ёлланиб ишловчилар.

Маълумки, корхона эгалари мулкдорлар булиб, ресурслар, барча яратилган товар-махсулотлари, пул маблаглари корхона эгалариникидир. Корхонада иш бажаришда капитал билан бирга меҳнат ҳам қатнашади олинган фойда корхона эгасига ҳам меҳнати билан иштирок этган инсонга тегишли керак.

Ишловчилар корхона фойдасини яратишда бевосита иштирок этадилар, аммо улар ёлланиб ишлаганлари учун иш хақи оладилар.

Манфаатни олиб қарайдиган булсак, у индивидуал-хусусийдир. (Мулк эгаси, тадбиркор, иш қучи манфаати)

Иш хаки, фойда корхона фаолиятининг самараси ва натижасига боғлиқ булган реалликдир. Корхона яхши ишлаши, яхши даромад беради, фойда куп булади, иш хаки ошади ва уз вактида тулаб борилади, уларни узаро бирикмаси, узаро алокаси корпоратив-гурухий манфаатни ташкил этади.

Маълумки хар кандай корхона (фирма) тавар яратади, хизмат курсатади. Мақсад уз фаолиятдан юкори даромад, фойда олишга интилишдир. Бунга эришиши натижасида ресурслар сотиб олади. Демак, маълум микдорда ва сарф харажат килади.

Капитал-пул капитали ва реал капитал куринишида ифодаланади. Пул- капитал сотиб олишга мулжалланган маблаг булса, реал капитал ишлаб чиқаришда катнашадиган моддий воситалардир. «Реал капитал» асбоблар, машиналар ва бошка ишлаб чиқариш ускуналар булиб, улар иқтисодий ресурс деб юритилади. Пул капитал ва молиявий капитал шундай ресурс эмас, лёкин моддий ресурслар пул билан хисобланади ва улар «Ишлаб чиқариш фондлари» деб юритилади. Фирманинг фаолияти доиравий айланишда булади, ишлаб чиқариш учун сотиб олади, кейин сотади яна сотиб олади.

Фирманинг иқтисодий ресурслар сотиб олиш учун килган сарфи ишлаб чиқариш харажатлари деб аталади. Демак товарни ишлаб чиқариш ва уни сотиш учун сарф харажатлар булади.

Демак, ишлаб чиқариш сарф-харажатлари-Бу товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва уларни истеъмолчиларга етказиб беришга килинадиган барча сарфлар йигиндиси тушунилади. Харажатлар таркибига хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёнилги, энергия, асосий капитал амортизацияси, иш хаки, ижтимоий сугуртага ажратмалар, фоиз туловлари ва хокозолар.

Ишлаб чиқаришга килинган барча сарф харажатларнинг пулдаги ифодаси махсулот таннархини ташкил этади.

Ишлаб чиқариш харажатлари иккига булинади:

1. Бевосита ишлаб чиқариш харакати.
2. Муомола харажатлари.

Ишлаб чиқариш харажатлари:

1. Хомашё харажатлари;
2. Ёкилги ва мойлаш материалларига харажатлар;
3. Амортизация харажати;
4. Иш хаки харажати:

Муомола харажатларига:

1. Кушимча муомола харажатлари:
2. саф муомола харажатлари:

Товарларни ураш, кадаклаш, саклаш, транспортга ортиш, ташиш, саклаш харажатлари кушимча муомола харажатларини ташкил этади.

Истеъмолчиларни талабини урганиш (маркетинг), рекламалар, сотувчиларга хак тулаш-саф муомола харажатларини ташкил этади.

Фирма уз кулидаги маблагларини ишлаб чиқаришга сарфламай банкка куйиши, унга акция сотиб олиши, уз ихтиёридаги бино, иншоат, станокларини сотиш ёки ижарага бериши мумкин. Харажатлар ташки ва ички булади.

Ташки харажатларга- иш кучи, хомашё, транспорт, алока хизмати, энергия хаки, банк тижорат хизматлари учун сарф-харажатлар сарфлари киради.

Ички харажатлар фирма ихтиёридаги бино-иншоат амортизациялари, машина ускуна амортизацияси, ижара хаки, карз пул маблаглари ва унинг учун фоизлар, меёридаги фойда ва бошкалар.

Демак, корхонанинг узига тегишли булган ресурслар кийматининг пулдаги ифодаси булиб, улардан фойдаланиши билан боғлиқ харажатлар ички харажатлар дейилади.

Ишлаб чиқариш хажмининг узгаришига боғлиқлик даражасига караб доимий ва узгарувчи харажатлар бир-бирдан фаркланади.

Доимий харажатларига: Корхона тулов мажбуриятлари; солиқлар; амортизация ажратмалари; ижара хаки; куриклаш хизмати харажатлари; бошқарув ходимлари маоши ва бошқалар.

Узгарувчи харажатларига; Хомашё, материал, ёнилги, транспорт хизмати; ишчилар иш хаки харажатларидан иборат булади.

Умумий харажатлар доимий харажатлардан билан узгарувчи харажатлар йигиндисидан иборат булади.

$$C=A+B \quad (1)$$

Корхона учун махсулот бирлигига кетган сарф муҳим булиб, уни уртача харажат деб айтилади.

Уртача харажатларни ($У_x$) микдордан топиш учун умумий харажатлар ($У_x$) махсулот микдорига ($М_м$) булинади.

$$\text{Яъни } У_x = \frac{У_x}{М_м} \quad (2)$$

$$M_x = \frac{\Delta У_x}{\Delta М_м} \quad (3)$$

Бунда M_x –меъёрий харажат,

$\Delta У_x$ -кушимча харажат,

$\Delta М_м$ -кушимча яратилган махсулот бирлигидир.

Ишлаб чиқариш харажатлари киска ва узок муддатли даврларга булинади.

Киска давр оралигида корхонанинг ишлаб чиқариш кувватлари узгаришсиз қолади, ишлаб чиқариш хажми-жонли меҳнат, хомашё ва бошка ресурслар микдорлиги куپайтириш оркали узгариш мумкин.

Узок муддатли давр–бу корхонанинг ишлаб чиқариш кувватларини ва бутун банд булган ресурслари микдорини узгартириш учун етарли булган даврдир.

Корхонанинг фаолиятига бахо берилганда сотилган махсулотлар хажми, уларга сарф килинган харажатлар ва олинган фойда тушунчаларидан фойдаланилади.

Фойда иқтисодий категория булиб, ишлаб чиқариш сарф-харажатларни олинган даромадлар хисобидан коплаш ва отикча хосил килинган маблағлар суммасидир.

Корхонанинг умумий фойдасидан бюджет-солиқ туловлари, банкларга (олинган ссуда учун фоиз) туловлар ва бошка мажбуриятлар чиқариб ташланса корхона соф фойдаси қолади.

Корхона фойдасининг мутлоқ микдори яъни йил давомида олинган фойда хажми унинг массасини ишлаб чиқариш харажатларига нисбати ва унинг фоизда ифодаланиши фойда нормаси дейилади.

Амалиётда фойда нормасини хисобланишнинг икки вариантдан фойдаланилади.

Яъни фойданинг жорий сарфларга-корхона харажатларига ёки авансланган маблағларга (асосий ва айланма капиталга) нисбатидир.

Булар куйидагича аникланади:

$$1. P^1 = \frac{P}{W} \times 100\% \quad (4)$$

Бу ерда P^1 -фойда нормаси P -фойда массаси,
 W -иқтисодий ёки ишлаб чиқариш харажатлари.

$$2. P^1 = \frac{P}{K \text{ аванс}} \times 100\% \quad (5)$$

Бу ерда P^1 -фойда нормаси, P -фойда массаси
 K аванс (асосий капиталдан айланма капитал)

Фойданинг усишига таъсир этувчи икки йул билан эришиш мумкин.

1. Ишлаб чиқариш харажатларни пасайтириш хисобига;

2. Бахони ошириш хисобига эришиш мумкин.

Корхона (фирма)да олинган фойда аввало таксимланади ва кейин фойдаланилади. Фойданинг бир қисми соликка (18%) яъни давлат бюджетига утказилади, унинг бир қисми, корхона эгалари уртасида даромад сифатида, яна бир қисми ишчилар уртасида уларнинг фойдадаги иштироки сифатида хар хил мукофатлар шаклида таксимланади, уни бир қисми инвестицияланади, ишлаб чиқаришни кенгайтиришга сарфланади.

Асосий таянч тушунчалар:

1. Ишлаб чиқариш харажатлари-бу товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга килинадиган барча сарфлардир.
2. Ички харажатлар-корхонанинг узига тегишли булган ресурслардан фойдаланиши хисобидан сарфланган харажатлар.
3. Ташки харажатлар- ташқаридан жалб килинган ресурсларга туловларни амалга оширишга кетган харажатлар.
4. Доимий харажатлар- ишлаб чиқариш хажмига таъсир этмайдиган, у узгарганда, ҳам миқдорини узгармайдиган харажат.
5. Узгарувчан харажат-ишлаб чиқариш хажмининг узгаришига таъсир этадиган харажатлар.
6. Уртача харажатлар-махсулот бирлигига, тугри келадиган харажатлар.
7. Кушилган харажатлар-махсулотнинг нисбатидаги қушимча бирлигини ишлаб чиқаришга килинадиган харажатлар.
8. Тугри харажатлар-махсулот таннархига бевосита қушилиб унинг таркибига кирадиган харажат. (уситама булиб, нархда акс этадиган харажат)
9. Билвосита харажатлар-махсулот таннархига устама булиб, нархда акс этадиган харажатлар.
10. Соф фойда-Корхонанинг яъни пул тушумидан барча харажатлар чиқариб ташлангандан кейин қолган қисми.
11. Фойда нормаси-фойда массасининг ишлаб чиқариш харажатларига булган нисбатининг фоиздаги ифодасидир.

Асосий адабиётлар:

1. «Корхона тугрисида» УзР. Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. Тошкент, «Адолат», 1991 йил.
2. «Хусусий тадбиркорлик, кичик ва урта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тугрисида» Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони. Т. , 9 апрел 1998 йил. Меъёрий ҳужжатлар туплами.
3. Ўзбекистон Республикаси «Давлат томонидан кичик бизнесни қуллаб-қувватлаш борасидаги дастур». Т. , 1995 йил. Меъёрий ҳужжатлар туплами.
4. И. А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йулида. Т. , Ўзбекистон 1995 йил.
5. И. А. Каримов Ўзбекистон XXI аср бусасида: ҳафсизликка тақдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт қафолатлари. Т. , Ўзбекистон 1999 йил.
6. И. А. Каримов Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. , Ўзбекистон 1998 йил.
7. И. А. Каримов Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Т. , Ўзбекистон 1999 йил.
8. А. Улмасов, М. Шарифхужаев. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Меҳнат», 1995 йил. Дарслик.
9. Ш. Шодмонов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Молия» 2002 йил. Ўқув қулланма.

12-мавзу: ИШ ХАКИ ВА МЕҲНАТ МУНОСАБАТЛАРИ.

Режа:

1. Яратилган махсулот ва даромадларнинг таксимланиш тамойиллари.
2. Иш хақининг иқтисодий мазмуни.
3. Иш хақини ташкил этиш шакллари ва итизимлари.
4. Меҳнат муносабатларининг иқтисодий мазмуни ва қасаба уюшмаларининг роли.

Ушбу мавзуни урганиш жараёнида ишчи ва ходимларнинг, кишилар ва инсонларнинг ҳаёт кечиришини асосий шарт-шароитлари ҳисобланган иш хақи, меҳнат хақи ҳисобланар экан, уни манбаи, таксимот шакллари таҳлил қиламиз. Иш хақи ва меҳнат хақи даромадларнинг асосий тури булиб, унга таъсир этувчи омиллар, иш хақи ставкасини табақалаштирилиши ҳақида тушунчалар берамиз. Шундан кейин меҳнат муносабатларининг иқтисодий мазмуни, меҳнат шартномаси тузишда қасаба уюшмасининг иштироки ҳақида фикр ва мулоҳазалар берилади.

Иқтисодий адабиётларда яратилган. Миллий маҳсулот тақсимланишида иш хакининг хиссаси хакида “уч омил” назарияси курсатиб утилган.

Яъни француз олими Ж. Б. Сей “Ишлаб чиқаришнинг уч омили” деган гоёни илгари сурган. Бу назарияга биноан товарларни ишлаб чиқаришда меҳнат, ер ва капитал тенг баб-баробар катнашади, улар ҳамма даромадлар манбаидир ва бинобарин даромадлар ҳам омиллар уртасида тақсимланади деб курсатади. Бу гоё америкалик иқтисодчи олими Ж. Б. Кларкнинг кушилган омил (кейинги кушилган капитал ёки ишчи) унумдорлиги деган гоёсига асос булиб хизмат килади. Ж. Б. Кларк узининг “Бойликларнинг тақсимланиши” номли асарига яратилган бойлик учала омил уртасида уларнинг хар бири яратилган маҳсулот миқдорига (яъни унумдорлигига) караб тақсимланади деб курсатган. Ж. Б. Сей ва Ж. Б. Кларк таълимотининг ижобий томонлари куйидагилардан иборат.

А) Капитал, ер ва ишчи кучи (жонли меҳнат)нинг хар учаласи товар ёки хизматнинг нафлигини яратишда катнашиши курсатилади;

Б) Яратилган нафлилик миқдори билан бу учала олмилнинг миқдори ва унумдорлиги уртасида боғлиқлик мавжудлиги, агар бу учала омил бир-бирига мос равишда миқдор ва сифат жихатидан ошса, товарлар ва хизматлар хажми ҳам купаиши асослаб берилган.

Бу гоёларнинг камчилиги ҳам мавжуд булиб, улар Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитига тугри келмайди;

1. Ж. Б. Сей ва Ж. Б. Кларк товар ва хизматларда гавдаланган меҳнатнинг икки ёклама хусусиятини ва ундан келиб чикувчи таварнинг ҳам икки хил хусусиятини тушунмаганликлари туфайли капитал ва ер-товар нафлигини яратишда катнашса-да киймат яратмасликларини улар фақат эскиришига тенг яъни амортизация ажаратмаларига тенг кийматини янги таварга жонли меҳнат таъсирида утказишини, янги киймат эса фақат жонли меҳнат томонидан яратилишини курсатиб бераолмаган.

2. Сей ва Кларк томонидан яратилган кушилган меҳнат унумдорлигининг камайиб бориш қонуни турли омилларининг бир-бирига мослиги таъминланмаган, кур-курона харажатлар ошириб борилган ҳамда илмий техника тараққиёти мутлақо тухтаб қолган даврга мос келиб Ҳозирги замон ривожланган бозор иқтисодиёти шароитига тугри келмайди.

3. Сей ва Кларк айтганларидек Ҳозирги даврда яратилган бойлик, тугрироғи маҳсулотнинг ҳаммаси бу учала омилнинг миқдори ва унумдорлигига караб тақсимланмайди, балки унинг амортизация ажаратмалари, марказлашган фондлар ташкил қилингандан қолган қисми шу омилларга караб унинг эгалари уртасида тақсимланади.

Ундан ташқари Лассольчилар оқимини куйидаги гоёлари ҳам бор. Яъни, биринчидан, улар харқандай бойликнинг манбаи меҳнат деб қарайдилар, лекин бойлик яратишда меҳнат билан бирга капитал ва ер (табиат) ҳам катнашади, иккинчидан, яратилган маҳсулотни ҳамма жамият аъзолари уртасида тенг тақсимлаш керак деб курсатадилар, бу мутлақо мумкин эмас.

Яратилган маҳсулотни тақсимлашда куйидаги фикрларни билдирамыз.

1. Капиталга мулкчиликнинг турли шакллари мавжуд булса, ер давлатга қарашли булса, яратилган миллий маҳсулот мулк эгалари давлат, жамоа, хусусий, шахсий ва ишчи кучининг эгаси булган ишчи-хизматчилар уртасида турлича тақсимланади, яъни бирхилда тенг тақсимлаш мумкин эмас.

2. Яратилган миллий маҳсулотдан дастлабки шу маҳсулотни яратишда катнашган ишлаб чиқариш воситалари киймати, амортизация суммаси ажратиб олинади, бу сумма ҳисобидан асосий ишлаб чиқариш воситаларини (асосий капитал) қайта ишланади.

3. Табиий офат ва бошқа турли хил (сугурта ажратмаси) хил тасодифий ходисаларнинг таъсирини бартараф қилиш, ишлаб чиқаришсиз олиб боришни қафолатлаш учун захира фондлари, қариялар, болалар, ногиронлар ва турли бошқа кам таъминланган оилаларни химоя қилиш учун нафақа ҳамда ижтимоий химоя фондларига ажратилади.

4. Давлатни бошқариш мамлакат муҳофафасини мустаҳкамлаш, аҳолининг тинч ҳаётини ва меҳнатини сақлаш, куриқлаш, мамлакат миқёсида фан маданиятни таълим тизимини, соғлиқни сақлашни ривожлантириш учун фондлар яратилади. Яъни солиқлар туфайли амалга оширади.

5. Миллий маҳсулотнинг қолган қисмидан капитал, ер эгалари ва ишчи кучи эгалари уртасида тақсимланади ва жамият аъзолари ихтиёрига утади. Бу тақсимот иш хаки, фоиз, рента ва фойда шаклдаги даромад турларини қуринишида булади,

Мамлакатда ишлаб чиқарилган, яратилган ички миллий маҳсулотни, шуни яратишда иштирок этган ходимларнинг сарф қилган меҳнатнинг миқдори ва сифатига караб ва меҳнат унумдорлигининг узишига караб тақсимланадиган қисми иш хаки фонди деб юритилади.

Иш хаки мазмунини аниқлашда турли хил фикрлар билдирилган.

Масалан, “Яшаш учун восита минимуми” (Д. Рикардо ва Т. Мальтусларнинг) концепциясида иш хакини яшаш учун зарур воситаларнинг физиологик минимуми билан бир хил деб ҳисобланади. Лекин бу тугри фикр эмас, бу минимум уз ичига ишчи кучи шаклланадиган иқтисодий, ижтимоий ва маданий шарт шароитлар тугдирган эҳтиёжларни ҳам олади.

Кийматнинг меҳнат назарияси (Англия классик сиёсий иқтисодий мактаби, марксистик йуналишидаги иқтисодчилар) ишчи кучини алоҳида узиға хос товар деб ҳисоблаганлар.

Шу сабабли бу назария иш хакига товар булган ишчи кучи кийматининг узгарган шакли, яъни пулдаги ифодаси сифатида таъриф берилган ва уни ишчи кучини тақрор ишлаб чиқариш учун зарур булган тирикчилик воситалари киймати деб юритилади.

Иш хакини мазмуни хакидаги турлича таърифларни умумлаштириб, куйидаги ҳулосаларни чиқариш мумкин.

1. Иш хаки тугрисидаги назарияларда унга тулик маъно берилмаган, мураккаб қур киррали иқтисодий жараён эканлиги қурпроқ ёритилмаган, лекин ижобий мазмун мавжуд.

2. Иш хакининг динамикаси хар бир мамлакатдаги иқтисодиётнинг эришган даражасига, яъни умумий меҳнат унумдорлиги, миллий маҳсулот хажми, унинг аҳоли жон бошига тугри келадиган миқдорига боғлиқ булади.

3. Иш хакини миқдори ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришга, ишчининг узини, оила аъзоларини боқишга етадиган даражада бўлиши керак.

4. Иш хакининг миқдори ва даражаси ишчи кучининг малакаси, унинг меҳнат унумдорлиги билан боғлиқ бўлади.

5. Иш хакининг даражаси ҳар бир фирма ёки корхона ишлаб чиқаришнинг эришган даражаси билан боғлиқ бўлади.

Демак, иш хаки-ишчи ва хизматчилар меҳнатининг миқдори, сифати ва унумдорлигига қараб, миллий маҳсулотдан бериладиган улушининг пулдаги ифодасидир.

Иш учун қандай шаклда ва қанча миқдорда иш хаки олиш эмас, балки унга қанча миқдорда товарлар ва хизматлар сотиб олиши мумкинлиги муҳимдир. Шунга қура иш хаки номинал ва реал иш хаки шаклида бўлади.

Номинал иш хаки бу маълум вақт давомида олинган пул суммаси ёки пул шаклидаги иш хаки. Реал иш хаки-бу номинал иш хакига сотиб олиш мумкин бўлган товарлар ва хизматлар миқдори. Бошқа айтилганда, реал иш хаки-бу номинал иш хакининг, “Харид этиш” лаёқатидир.

Буни формулада курсатиш мумкин.

$$V_r = \frac{V_n}{P} \quad (1)$$

Бунда V_r -реал иш хаки; V_n -номинал иш хаки; P -истеъмол буюмлари ва хизматларга баҳо даражаси.

Хуллас, номинал иш хаки ишлаб чиқариш топилган пул даромади даражасининг, реал иш хакида эса, ходимларнинг истеъмоли ва фаровонлик даражасини билдиради.

Республикада номинал иш хакининг уртача даражаси 2000 йил 1999 йилга нисбатан 148.7 фоизга (8405.8 сумга) қупайган эди.

Биринчи даражанинг тариф коэффициентлари ҳамма вақт бир тенг бўлади.

Республикада ҳам тариф тизими орқали иш хаки табақалаштириб, турли қасблар ва иш турлари учун иш хаки тулашнинг ягона разрядлари аниқланган. Нархлар ўсиши билан минимал иш хаки даражаси (1-разряд) ҳамда барча разрядлар улар уртасидаги нисбат сақланган ҳолда ошириб борилади. Ҳозирги иш хакини минимал миқдори 544 сумни ташкил қилади. (2002 йил 1 апрелда 3945 сум эди). 2005 йилда бу курсаткич 6530 сумга қупайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида субъектлар (ишчилар ходимларни ишга қабул қилиш-ёллаш меҳнат шартномаси ёрдамида амалга оширилади). Бунда иш хаки ставкаси, меъёридан ортикча бажарилган ишлар учун ставка, дам олиш кунлари ва танафуслар, пенсия фондлари ва соғлиқни сақлашга ажратмалар ҳамда баҳоларнинг ўзгаришини ҳисобга олиб, истеъмолчилик савати (потребительская карзинка) қийматини тартибга солиш каби пакетларни ўз ичига олади. Шартнома асосан уч йилга тузилади.

Ишсизликни ижтимоий қамқоғув ишчиларни шароитини яхшилаш ва иш хакини ошириш имкониятларини яратиш. Ҳар бир давлатнинг ижтимоий иқтисодий сиёсатини мажмуасини ташкил этади. Қўлчилар меҳнат бозорида ишчилар уларнинг иш кучини қасба уюшмалари орқали жамоа бўлиб “сотади”.

Қасба уюшмалари бу мақсадга турли хил йўллар билан эришиш мумкин.

Ишчи кучига бўлган талабни ошириш, ишчи кучига талабни ошириб бориши уларга туланадиган иш хакини оширишга сабаб бўлади.

Маълумки ишлаб чиқариш жараёнларидаги техник ва технологик жараёнлари ўзгариб мураккаблашиб бориши туфайли уни ҳар қандай келтирувчи ишчилар билими ва малакасини ўзгариб боришини талаб қилади. Бу ўзгаришлар натижасида иш хаки шакли ва тизимлари ҳам ўзгаришига сабаб бўлади. Иш хакини ташкил этилишида вақтбайт ва ишбай шаклларида фойдаланилади.

Вақтбайт иш хаки ходимнинг малакаси, меҳнатининг сифати ва ишлаган вақтига қараб туланадиган иш хакидир. Меҳнатнинг натижаларини аниқ ҳисоблаб бўлмайдиган ишларда бу шакл қўлланилади. Масалан муҳандис техник ходимлар ва хизматчилар, сўзловчилар, электромонтёрлар ва ҳақозолар.

Ишбай иш хаки ишчининг миқдори ёки бажарган ишининг ҳажмига қараб бериладиган иш хакидир. Маҳсулот бирлиги учун иш хаки миқдори, тариф ставкасидаги ҳақни ишлаб чиқариш меъёрига тақсимлаш йўли билан аниқланади.

Иш хакининг тизимларига қуйидагилар қиради.

1. Туппадан-туғри ишбай иш хаки;
2. Ишбай мукофот тизими;
3. Ишбайт прогрессив тизим;
4. Аккорд тизими (ишни қутарага бериш)

1. Тариф тизими (тариф малака маълумотномаларини ва иш хакига ҳар хил коэффициентларини ўз ичига олади.

Тариф сеткасида разрядлардан ташқари тариф коэффициентлари ҳам бўлиб, улар биринчи разрядли ишчилар меҳнатига ҳақ тулашнинг ўзаро нисбатини курсатади.

Бунга эриши: Биринчидан, ишлаб чиқариладиган маҳсулот ёки курсатиладиган хизматга талабни ошириш; иккинчидан, меҳнат унумдорлигини ошириш; учинчидан, иш кучи билан биргаликда фойдаланиладиган бошқа ишлаб чиқариш омиллари баҳоларини ўзгартириш.

2. Ишчи кучи таклифларини қисқартириш қасба уюшмалари ишчи кучи таклифини қамқоғув йўли билан уларга туланадиган иш хаки ставкасини ошириши мумкин. Бунга қуйидаги йўллар билан эришади. Биринчидан, иммиграцияни чеклаш, иккинчидан болалар меҳнатини қисқартириш, учинчидан пенсияга муддатдан чиқишини қўллаб қувватлаш, туртинчидан иш ҳафтасини қисқартиришга ёрдам бериш. Қасба уюшмалари ўз аъзолари сонини қисқартириш сиёсати орқали (масалан узок муддатли уқитиш, янги аъзоларни ишга қабул қилишни чеклаш ёки таъқиқлаш) ишчи кучи таклифини сунъий равишда қисқартирилади. Шу орқали иш хаки ставкасини оширишга эришилади.

3. Касбни малакали лицензиялаш бу маълум меҳнат таклифини чеклаш воситаси ҳисобланади. Ишчининг таълим даражаси, мутахассилик буйича иш стажы имтихон натижаси ва шахсий тавсияларидан иборат берилади.

4. Касаба уюшмалари жамоа шартномалари тузишда монопол ҳолатга эга булган тадбиркорларга қаршилик курсатиши йули билан ҳам иш хаки ставкасини оширишга эришиш мумкин.

Иш хаки (кушимча тушунчалар)

Иш хаки ёлланма ходим даромадларининг бир қисми (элементи), унга тегишли ишчи кучига булган мулкчилик ҳуқуқини иқтисодий жихатдан руёбга чиқариш шаклидир.

Шу билан бирга иш берувчи учун ёлланма ходимлар меҳнатига юкланадиган ҳақ ишлаб чиқариш харажатларининг элементларидан бири ҳисобланади, иш берувчи меҳнат ресурсларидан ишлаб чиқариш омиларидан бири сифатида фойдаланиш учун уни харид қилади.

Иш хакининг асосий элементи-унинг ставкасидир. Иш хакини тузилишидаги яна бир элемент-меҳнат фаолиятининг алоҳида натижаларидаги фарқлар (мукофотларни устама ҳакни, ишбай кушимча ҳакни ва шу қабиларни) акс эттирувчи узгарувчан қисмидан иборат. Бундан ташқари даромадларнинг ҳар хил турлари мавжуд булиб, уларни ходим мазкур ташкилотда ишлаётганлиги учун олиш мумкин (моддий ёрдам, овқат хаки, йулланмалар ва даволаниш хаки, қимматбаҳо совгалар, кушимча тиббий ва пенсия сугуртаси ва шу қаблар).

Иш хакининг функциялари қуйидагилардан иборат.

1. Такрор ҳосил қилиш функцияси.
2. Рағбатлантирувчи функция.
3. Улчов-таксимлаш функцияси.
4. Жойлаштириш функцияси.
5. Аҳолининг туловга қодир талабини шакллантириш функцияси.

Бу функцияларни амалга ошириш учун қуйидаги энг муҳим тамойиларга риоя қилиш зарур.

1. Ишлаб чиқариш ва меҳнат самарадолигини ортиб борган сари реал иш хакининг ортиб бориши.

2. Меҳнат унумдорлиги усишининг уртача иш хакининг усиш суръатларидан илгарилувчи суратларини таъминлаш.

3. Ходимнинг қорхона фаолияти натижаларига қушган меҳнат ҳиссасига, менат мазмуни ва сифатларига, қорхона жойлашган минтақага, унинг қайси тармоқда мансублигига қараб иш хакини табақалаштириш;

4. Тенг меҳнатга тенг ҳақдир;
5. Меҳнатга ҳақ тулашни давлат йули билан бошқариш;
6. Меҳнат бозорининг таъсирини ҳисобга олиш.

7. меҳнатга ҳақ тулаш шакллари ва тизимларининг оддийлиги мантқиқийлиги ва қулайлиги меҳнатга ҳақ тулаш тизимларининг моҳияти ҳақида кенг хабарлар булишини таъминлайди.

Қорхоналарда меҳнатга ҳақ тулашни ташкил этишнинг асосий элементлари меҳнатни нормалаш, тариф тизими, иш хакининг шакллари ва тизимларидир.

Меҳнатни нормалаш-бу илмий асосланган меҳнат харажатларини ва унинг натижаларини вақт нормалари, сони хизмат курсатишнинг бошқарилиши, маҳсулот ишлаб чиқариш нормаланган топшириклари нормаларини аниқлашдир.

Булар булмаса, меҳнат миқдорини, ҳар бир ходимнинг умумий натижаларга қушган алоҳида ҳиссасини ҳисобга олиб булмайди.

Тариф сеткаси-рязрядлар шкласидан иборат булиб, уларнинг ҳар бирига уз тариф коэффиценти берилган ва ҳар қандай раҳряднинг тариф сеткасида ишнинг мураккаблигига қараб биринчи разрядга нисбатан ишнинг неча марта мураккаблигини курсатиб туради. Биринчи разряд коэффиценти бирга тенг булади.

Тариф ставкаси-иш вақти бирлиги ҳисобига меҳнатига ҳақ тулашнинг пул билан ифодаланган мутлак миқдоридир.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлигининг 8 январь 1993 йил 1-сонли хайъат қарорига асосан ишчи ва хизматчиларга иш хакини ташкил қилишда фойдаланиш учун тавсия этилган. Ягона тариф сеткаси бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиқиб, барча турдаги қорхоналар учун фойдаланишни ва унда талаб ва таклиф асос булишини тақазо этади.

Ягона тариф ставкаси ишларнинг тариф ставкаларини табақалаштириш учун тариф ставкаларини ишлаб чиқиш тамойили буйича тузилган.

У ишчиларга ҳам, барча тоифадаги хизматчиларга ҳам ҳақ тулашнинг разрядли тизимидан иборат булиб, разряд доирасида қайта қилинган тариф ставкалари ва ловозим маошларини белгилашни уз ичига олади. Сетканинг дастлабки вариантыда 28 ва Ҳозирги (01. 09. 96 й.) вариантыда 22 та разряд мавжуд.

Ўзбекистонда иш хакининг ягона тариф сеткаси.

01. 01. 93 йилда бошлаб киритилган ягона тариф ставкаси.		01. 09. 96 йилдан бошлаб киритилган ягона тариф ставкаси	
Иш хаки разрядлари	Иш хаки коэффиценти	Иш хаки разрядлари	Тариф коэффицентлари
0	1	0	1. 000
1	1,11	1	1. 450
2	1,23	2	1. 596
3	1,17	3	1. 755
4	1,52	4	1. 930

5	1,69	5	2. 115
6	1,88	6	2. 308
7	2,09	7	2. 510
8	2,32	8	2. 716
9	2,54	9	2. 929
10	2,78	10	3. 140
11	3,04	11	3. 358
12	3,33	12	3. 581
13	3,65	13	3. 808
14	4,0	14	4. 038
15	4,38	15	4. 271
16	4,80	16	4. 508
17	5,26	17	4. 748
18	5,76	18	4. 991
19	6,31	19	5. 238
20	6,91	20	5. 488
21	7,57	21	5. 741
22	8,29	22	5. 998
23	9,08	-	-
24	9,94	-	-
25	10,88	-	-
26	11,91	-	-
27	13,04	-	-
28	14,28	-	-

Республикада иш хакининг ягона тариф сеткаси 1993 йилда қабул қилинган эди ва унда 28 разрядли белгилаб берилган эди. Разрядлар ва шунга мос коэффициентлар 1996 йилда 22 та разрядга туширилди.

Демак иш хаки иқтисодий категория бўлиб, иш кучининг меҳнат бозоридаги талаб ва таклифга мос келтирилган кийматнинг баҳосидир. Бу баҳо пулда ва маҳсулотда уз ифодасини топади.

Иш кучининг олди-соттисида ёки шартнома асосида ёлланишида меҳнат биржалари воситачилик қилади. У 3 турда бўлиши мумкин.

1. Меҳнат шартномалари;
2. Жамоа шартномалари;
3. Бош шартномалари;

Меҳнат шартномаси буйича ишга олувчилар ва ишга қирувчилар уртасида яқка тартибда битим тузилади. Жамоа битимлари буйича ишчи-хизматчи ва ходимлар билан иш берувчи фирмалар уртасида шартнома тузилади.

Демак, иқтисодиёт назарияси иш хакига меҳнат баҳоси деб қарайди ва унга қуйидаги омиллар таъсир этади деб қурсатади.

1. Ишчи кучининг такрор ишлаб чиқаришнинг ижтимоий омиллари.
2. Бозор омиллари.

Биринчи омилга моддий ва номодий неъматлар нархи таъсир қилади.

Иш хакини юқори ёки паст даражада бўлиши қуйидагиларга боғлиқ бўлади;

1. Меҳнат унумдорлиги;
2. Ходимнинг касб-малака маҳорати;
3. Меҳнатнинг турлари (огир-енгил);
4. Меҳнат бозоридаги рақобати;
5. Ишлаш ва яшаш шароитлари;
6. Иш кучининг ҳаракати (доимий ёки кучиб юриши).

Асосий таянч тушунчалар:

1. Меҳнат муносабатлари-меҳнат қобилиятини ишга солиш ва ундан фойдаланиш жараёнларидаги алоқалар меҳнат муносабатлари дейилади.

2. Иш хаки-бу ишчи ходимнинг маълум муддатда ишлаб чиқариш маҳсулотлари ва курсатган хизматлари эвазига туланидиган нархни билдиради.

3. Вактбай иш хаки- ишчининг малакаси, меҳнатининг сифатига ва ишлаган вақтига қараб белгиланади.

4. Меҳнат шартномаси-Бу ходимни ишчини ишга ёллаш тугрисидаги ҳужжатдир. Бунда товар бўлган иш кучи уз қобилиятини маълум муддатга, ҳақ тулаш эвазига иш берувчига ёлланади.

5. Ишбай иш хаки- ходим, ишчи ва тадбиркор томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлари ва бажарган ишига қараб туланидиган ҳақдан иборатдир.

6. Вактбай иш хаки-ходим ва ишчининг ишлаган вақтига қараб туланидиган ҳақдир. (Бу вақт-кун ҳафта, ойлардан иборат).

7. Номинал иш хаки-ходимга ишлаб чиқарган ва бажарган ишларига туланидиган пулдаги ифодасиди.

8. Реал иш хаки-Барча чикимлардан кейин ходимни қулига оладиган пул шаклидир.

Асосий адабиётлар:

1. Каримов. И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотлари чуқурлаштириш йулида. Т. 1995 й.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бусагасида хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёти кафолатлари «Ўзбекистон» Т. 1997 й.
3. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда «Ўзбекистон» Т. 1999 й.
4. Меҳнатни муҳофаза қилиш тугрисида Ўзбекистон Республикаси Қонуни. Ўзбекистон Республикасининг янги қонунлари 8-том Т. «Адолат»-1994 й.
5. А. Улмасов, М. Шарифхужаев. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Меҳнат», 1995 йил. Дарслик.
6. Ш. Шодмонов ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Молия» 2002 йил. Ўқув қулланма.
7. Д. Тожибоева Иқтисодиёт назарияси. Т. , «Шарк» 2003 йил. Ўқув қулланма.

13-мавзу: АГРАР МУНОСАБАТЛАР ВА АГРО-БИЗНЕС.

Режа:

1. Аграр муносабатларнинг моҳияти ва унинг бозор тизмидаги урни.
2. Ер ренти хақида тушунча.
3. Рента турлари. Дифференциал рента I ва дифференциал рента II.
4. Агробизнес ва унинг турлари.

Халқ хужалигининг энг муҳим соҳаларидан бири қишлоқ хужалигидир, у иқтисодиётининг муҳим бўғинидир. Қишлоқ хужалигида:

1. Озик-овкат маҳсулотлари;
2. Саноат тармоқларига хом ашё;
3. Шаҳар аҳолисига қишлоқ хужалик маҳсулотлари;
4. Қишлоқ аҳолисига озик - овкат, сабзавот-полиз маҳсулотлари етиштирилади.

Республикада саноатнинг қўлсига тармоқларини, пахта тозалаш, туқимачилик, қимё саноатини, қишлоқ хужалиги машинасозлигини ривожлантириш истиқболлари қишлоқ хужалигига боғлиқдир. Қишлоқ хужалигини ривож ер билан бевосита боғлиқдир. Ерга эғалик қилиш, тасарруф этиш ва ундан унумли фойдаланиш билан боғлиқ бўлган муносабатлар аграр муносабатлар дейилади.

Аграр муносабатларда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, мулкчиликни янги шакилларини вужудга келиши, муҳим масаладир.

Қишлоқ хужалигида ислохотлар давом этиб, у борган сари чуқурлаштирилмоқда. Аграр муносабатларни янги турини барпо этилиши объектив заруриятга айланиб бормоқда.

Қишлоқ хужалигини эски усули билан бозор муносабатларини қуриш мумкин эмас. 1995 йил Ялпи ички маҳсулотнинг 24 фоизи аграр секторда яратилган эди. Халқ хужалигида банд бўлганларининг 37 фоизи аграр секторда ишлаган эди. Ҳозирги вақтда 3 млн киши ишламоқда. Аҳолини ярмиси қишлоқда яшайди. Миллий даромадни 45-48 фоизини беради.

Саноатни ривожланиши шу соҳасига бевосита боғлиқ (Пахта тозалаш, туқимачилик, енгил саноат, озик-овкат, қимё саноати, қишлоқ машинасозлиги).

Қишлоқ хужалик маҳсулоти, айниқса пахта Республика ҳаёти учун энг муҳим хом ашёдир. Шу ҳисобдан озик-овкат, дори- дармон, техника ва технологиялар сотиб олинади.

Аграр секторда ислох қилиш –ерга бўлган муносабатларини тубдан, узгартиришдир, чунки ер бебаҳо бойлик манбаи ҳисобланади:

1. Ер асосий ишлаб чиқариш воситаси;

2. Ер хом ашё манбаидир;
3. Ер хужалик объектидир.

Кишлокда ҳам ислохотни давлат утказади, шу туфайли кишлок хужалик корхоналарини кайтадан ташкил этилмокда, яъни дехкон (фермер) хужаликлари ташкил этилмокда. Кишлокда давлатга карашли булмаган сектор мулкчиликни янги тури ривожланмокда. Бутун аграр сиёсатининг мухим масаласи- негизи- ерга мулкчилик масаласидир.

«Ер тугрисида»ги қонун 1998 йилда қабул қилинди. Конституцияда ер хусусий мулк қилиб сотилиши мумкин эмаслиги, балки уни узок муддатда (30-50 йил) ижара шартлари билан топшириши мумкинлиги ёзиб қуйилди.

Кишлокда бозор муносабатларнинг ривожланишига, дехконнинг хужайинлик хисини қайта тиклашга ерни мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланиш учун бериб қуйиш орқали эришилади.

Ўзбекистонда 4,2 млн. гектар сугориладиган ер булиб, шуларнинг 50 фоизидан сал купроги яхши мелиоратив ҳолатда, қолганларини ҳолати яхши эмас. Кишлокдаги давлат хужаликларини жамоа хужалиқларига айлантирилди ва у давом этмокда.

Кишлокда бошқарув тузилмаларини қайта ташкил этиш жараёнида бирламчи кишлок хужалиги бугини-фермер хужаликлари булиши керак деб лозим топилди. Фермер хужаликларини бирлаштирадиган ва уларга хизмат қиладиган, йул-йурик курсатадиган ва моддий –техникавий таъминот, техника, агрокимё хизмати курсатиш масалларида ёрдам берадиган кооператив булиш керак.

Фермер хужаликлари кишлок хужалик ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг асоси сифатида фаолият курсатмокда. Фермерларни ривожланиши учун яхши хизмат курсатувчи-агро фермерлар, машина-трактор парклари, таъмирлаш. Ўзбекистонда 4,2 млн. га сугориладиган ер мавжуд булиб, 1995 йилда 2,5 млн. сумлик кишлок хужалик муносабатлари ишлаб чиқарилди.

1992 йилдан бошлаб 1137 давлат хужалигидан 1066 таси мулкчиликнинг акциядорлик, жамоа, ижара шаклидаги корхоналарга айлантирилди. Уларни негизда 530 жамоа хужалиги, 350 кооператив, 100 дан ортик ижара корхоналари шаклланган эди.

1994 йилда 2,7 млн. тонна, 1991 йилга нисбатан 44 фоиз купрок етиштирилди. 1995 йилда барча хужалиқларда 4,4 млн тоннадан ортиқрок, шу жумладан 3,5 млн тоннадан ортик бошоқли дон етиштирадиган булса, 2003 йилда 5 млн. 100 минг тонна етиштирилди.

Бозор иқтисодиёти халқ хужалигининг барча тармоқларини қамраб олади. Жумладан кишлок хужалиги ҳам бозор иқтисодиётини таркибида мухим урин эгаллайди.

Кишлок хужалиги халқ хужалигининг энг йирик соҳаларидан бири булиб, етиштираётган ялпи ижтимоий маҳсулотнинг 30 фоизини ишлаб чиқармокда, барча миллий даромаднинг 45, 3 фоизини кишлок хужалигининг хиссасига тугри келади. Бу тармокда 1991 йилда 971 жамоа хужалги ва 1137 давлат хужалиги фаолият курсатиб, улар халқ хужалигида банд булганларнинг 41,5 фоизини узларида бирлаштирган эди. Мамлакат умумий аҳолисининг 60 фоизи кишлокда яшайди, халқ хужалигида мавжуд барча ишлаб чиқариш асосий фойдаларнинг 21,1 фоизи кишлок хужалиги ихтиёрига тугри келади.

Барча экин майдонлари 4 млн. 300 гектарни ташкил этади, шундан 1 млн. 80 минг гектарига галла (ҳозир 1 млн. 352 минг гектар), ёки 25,7 %, 1 млн 761 минг гектарига техника экинлари (41,9%), 294,3 минг гектарига картошка ва полиз-сабзавот (7,6%), барча техника экинлари майдонининг 97,7 % ни пахта эгаллайди, чорва-озука 25 % ни ташкил этади.

Кишлок хужалиги бозор иқтисоди учун мухим соҳадир, чунки озик- овқат маҳсулотлари, саноат учун хом- ашё шу соҳада етиштирилади. Кишлок хужалигини ривожлантириш асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланган ер билан бевосита боғлиқдир, чунки инсон уз меҳнатини, меҳнат қуроллари орқали ерга йуналтиради.

Ер билан боғлиқ булган иктисодий алокалар, аграр муносабатлар дейилади.

Бу муносабатларнинг объекти ер булса, унинг субъектлари ер эгалари, ерда хужалик юритувчилар, ерга меҳнат сарфловчи кишилар хисобланади. (Ижарачилар, ширкатлар, пайчилар, фермерлар, тармокчилар булиши мумкин).

Аграр муносабатлар 4 сохани уз ичига олади.

1. Эгалик килиш;
2. Фойдаланиш;
3. Тасарруф этиш;
4. Узлаштириш.

Аграр муносабатлар 4 сохани узида ифода этади:

Биринчи соха - Кишлок хужалигига ишлаб чиқариш воситалари етказиб берадиган саноат тармоклари, техника хизмати курсатадиган тармоклар;

Иккинчи соха – Кишлок хужалигида таркибига кирадиган фирмалар, корхоналар ва турли шаклдаги ишлаб чиқарувчилар;

Учинчи соха – Кишлок хужалигида ишлаб чиқарилган махсулот ларини истеъмолчиларга етказиб, беришни таъминлайдиган тармоклар (тайёрлаш, саклаш, ташиб бериш, кайта ишлаш ва сотиш)

Туртинчи соха - Инфраструктура тармоклари, бунга ишлаб чиқаришнинг ва кишилар фаолиятининг шарт-шароитларини таъминлаб борадиган хужалик тармоклари (йул-транспорт хужалиги, алока, моддий булмаган ишлаб чиқариш тармоклари): Инфраструктурани узи 2 қисмга булинади:

1. Ишлаб чиқариш инфраструктураси;
2. Ижтимоий (социал) инфраструктура-турар жой, маданий-маиший хизмат тармоклари, савдо, умумий оқватланиш сохалари ва бошқалар. Бозор иктисодиёти шароитида аграр муносабатларнинг таркиби ва тузилиши узгаради ва харакати узига хос хусусиятларга эга булади:

Ер товарга айланади, ерга хилма-хил мулкчилик қарор топади, ер ишбилармон ва тадбиркорлик объектига айланади, ер гаровга қуйилади, агробизнеснинг махсус фаолият турига айланади, ер учун пул шаклида режа ундирилади, буларни ҳаммаси бозор иктисодиётини талабидан келиб чиқади. Аграр муносабатларда ер махсус ресурс булгани учун ҳам иктисодий алокаларда унинг бетакрор урни бор ва узига хос хусусиятларга эгадир. Масалан, кишлок хужалиги юртилади, саноат, қурилиш корхоналари жойлашади, ер устидан ва остидан йуллар утади, урмон хужаликлари юритилади, турар-жой ва маданий-маиший бинолар қурилади.

Маълумки, кишлок хужалигидаги ишлаб чиқариш икки ёқлама характерга эга, бериладиган, иктисодий жараён булса, инсон меҳнати жараёнида юз берса, уларга эгалик килиш муносабти (монополия) жихатидан икки хил булади:

1. Мулк монополияси;
2. Хужалик юритиш объекти сифатида эгаллаб олинади. Ерлар эгалик булади, унда турли хужаликлар ташкил топади, эгасининг розилиги билан бошка бировга вақтинчалик ёки доимий ишлатиш мақсадида – тадбиркорга ёки ижарачига берилиши мумкин.

Ердан ҳақ тулаш шарти билан маълум муддатда, фойдаланиш юзасидан ташкил топадиган узаро иктисодий алокаларга ижара муносабатлари дейилади.

Бунда ер эгаси ижарага берувчи, ерни ишлатувчи эса ижарага олувчи булиб, улар уртасидаги иктисодий алока ижара битими билан расмийлаштирилади. Бу жараёнда ижарачи хужалик юритишда мустақил хисобланади, аммо у мулк эгаси булаолмайди, ер эгасига ижара хақини тулаб туради. Ижара хақи рента қуринишида юзага чиқади. Ердан фойдаланганлиги учун унинг эгасига бериладиган қисмидир. Агарда ерни уз эгаси ишлатса, у қушимча махсулот ярата олса, бу қушимча махсулот реализация қилингандан кейин фойда қуринишида вужудга

келади, лёкин у рентага кирмайди. Бу фойда ер эгаси булиши тадбиркорники булади. Агар ер ижарага берилса, кушимча махсулот хисобидан ер эгасига рента-даромадини тулайди. Рента кушимча махсулотнинг уртача фойдадан ортик кисмидир. Яъни, $P^1 = \frac{P}{k}$ х 100 % билан аникланади. Бундан P^1 –уртача фойда нормаси, P –олинган фойда, K –ишлаб чиқаришга солинган капитални умумий суммаси веки ишлаб чиқариш харажатлари деб аталади.

Хар бир ижарачи субъект уз ихтиёрига олинган ердан нормал фойда олиши ва рента тулаши лозим.

Олинадиган фойданинг микдори ва массаси ер участкасининг табиий хосилдорлигига ва иқтисодий хосилдорлигига, сарфланадиган харажатларга бевостиа боғлиқ булади.

Ерга талаб ошиб, бориши билан уни таклифи купаймайди, аммо рента туловлари ошиб бориши мумкин, чунки ернинг микдори чекланган. Масалан, 1 гектарга туланадиган рента тулови 200 минг сумдан 500 минг сумгача ошгани билан ерни микдори узгармайди. Рентани шакилланиши билан боғлиқ булган жараёнларни, рента турлари оркали ифодалаш мумкин.

Ер мулк сифатида кимгадир тегишли булади. Ер эгаси уз манфаати учун ерни турли хил шаклларида ишлатиш мумкин. Масалан, дехкончилик килади, корхона ёки турар жой биноларини куради, сотади, гаровга куяди, ижара хаки олади. Демак, ерни ишлатиб пул топиш усуллари турли-тумандир. Бозор иқтисодиёти тизмида ерни ишлатишдаги кенг таркалган усул уни ижарага бериш ва ундан рента тулови олиш максадга мувофик.

Хозирги кунда рентанинг куйдаги турлари мавжуд.

1. Дифферинцаил рента.
2. Монопол рента.
3. Абсолют (мутлак) рента
4. Курилиш участкаларидан ва ундирма саноатида олинадиган рента.

Рента абсолют рента ер участкаларининг сифатига боғлиқ булмаган туловдир, чунки ер эгалари кандай ерга эгалик килмасин, у ер ижарага берилган булса, албатта рента талаб килади. Рента ҳамма ердан олинади, лёкин микдоран ёмон ва хатто энг ёмон ерлардан олинган рентага тенг булади.

Масалан, хар бири 10 гектардан иборат булаан ер участкаси ижарага берилган булса, булардан энг яхшиси «А» участка, уртачаси «В» участка, ёмонни «С» участка деб белгиланган. «С» дан 500 минг доллар рента олинади. «А» участкадан 800 минг доллар рента олинади. Ундан 300 минг доллар ерни сифати учун колган 500 минг доллари ер учун, «В» участкадан 700 минг доллар булиб, 200 минг доллари ер сифати учун 500 минг доллар микдори барча участкалар учун абсолют рента деб аталади.

Ернинг сифатига караб олинадиган ва рентанинг абсолют рентадан ортикча кисми дифференциал (табакалашган) рента деб аталади.

Ернинг хосилдорлиги икки хил булади:

1. Таббий хосилдорлик
2. Иқтисодий хосилдорлик

Тупорокнинг тузилиши хар хил булгани учун сарф килинган бир хил микдордаги харажат хисобидан хосилдорлик –натижа хар хил булади.

Масалан, микдори тенг булган икки участкага бир хил моддий ва меҳнат ресурслари сарфида бирида хосилдорлик 25 центнер, иккинчисида 20 центнер ташкил этади.

Ерга кушимча ресурс сарфлаш, ишлов бериш оркали, унинг холатини узгартириш, унумдорлиги ошиши йули иқтисодий хосилдорлик деб аталади. Дифференциал рента икки турдан иборат булади. Дифференциал рента I ва дифференциал рента II. Дифференциал рента –I тупорокнинг табиий хосилдорлигига ва ер участкасининг жойлашувига караб олинади.

Ер участкалари ута яхши, яхши, уртача, ёмон ва ута ёмон ерларга булинганлиги учун, ёмон ва ута ёмон ерлар экилганда улардан олинадиган махсулотларга кетган ишлаб чиқариш харажатлари нарх учун асос булади, бу харажатлар бозор нархи орқали копланеди, бундан ташқари нархга абсолют рента ҳам киради. Кишлоқ хужалиги махсулотларининг бозор нархи бир хил, лекин уртача харажатлар эса ерга караб хар хил булганлиги сабабли, бозор нархига асос булган ёмон ердаги харажатлар билан бошқа сифатлироқ ердаги харажатлар эса ерга караб хар хил булганлиги сабабли, бозор нархига асос булаг ёмон ердаги харажатлар билан бошқа сифатлироқ ердаги харажатлар уртасида фарк мавжуд булади. Ана шу фарк дифференуляция рента I ни асосини ташкил этади.

Кишлоқ хужалигида махсулотлар ишлаб чиқарадилар экан, уларни ишлаб чиқариш маълум микдорда сарфларни талаб қилади. Бу сарфлар-харажатлар номи билан аталади ва унга моддий, меҳнат сарфлари ҳамда ер рентаси ер эканланганлиги иқтисодий жиҳатдан амалга ошириш (реализация қилиш) нинг шаклидир. Ер рентасисининг бир канча қуринишлари бор.

1. Баршчина (ишлаб бериш);
2. Оборк (натурал солиқ);
3. Пул солиги. Бу феодализмдаги рентадир.

Абсолют рента; Дифференциал (табақалашган) рента I ва II, Монопол рента; мутлоқ рента, қазилма бойликлар, қурилиш жойлашган ерлардан олинадиган рента.

Ер участкаларининг унумдорлиги ва жойлашган жойидаги фарқлар натижасида вужудга келадиган қушимча даромаднинг (қийматининг) бир қисми рента шаклини олади ҳамда у дифференциал рента деб аталади.

Ижара ҳақи, ердан фойдалангани учун рента ерга илгари сарфланган капитал учун фоиз, иншоотлар учун Амортизациядан иборат булади.

$$И. X=R+r+A \quad (1)$$

Ернинг баҳоси қуйдагича аниқланади.

$$R$$

$$E. B = \frac{R}{r} * 100 \% \quad (2)$$

ч

$$B = \frac{R}{r} * 100\% \quad (3) \text{ B-ер баҳоси; R-рента ч}^1 \text{ ссуда}$$

фоизи нормаси.

Ернинг нархи иккита микдорга боғлиқ;

1. Ер участкаси эгаси олиши мумкин булган ер рентаси микдорга
2. Ссуда фоиз меъёрига.

Нормал фойда ва рента киради. Агар махсулот сарф қилинган харажатлар негизидаги нархларда сотилганида сифатли ерларда рента вужудга келади. Қуйдаги жадвал-1 да рентани ҳосил булиши Дифференциал рента II нинг ҳосил булиши. Дифференциал рента I.

№	Ер сифати	ер микдор ига	Ялпи ҳосил центнер	Жами харажатлар минг сум	Уртача харажатлар ҳисобида 1 ц. ҳисобида	1. ц махсулот -нинг бозор нархи минг сум	1 ц. учун ҳисобланган дифрента минг сум	1 га ерга ҳисобланган диф. рента минг сум
1	Ута ёмон	1,0	15	120,0	8,0	8,0	0	0
2	Ёмон	1,0	18,0	120,0	6,67	8,0	1,33	23,94
3	Уртача	1,0	20,0	120,0	6,0	8,0	2,0	40,0
4	Яхши	1,0	22,0	120,0	5,45	8,0	2,55	56,1
5	Ута яхши	1,0	25	120	4,8	8,0	3,2	80,0

Хулоса килиб айтишимиз мумкинки, дифференциал рента I- ернинг табиий унумдорлигига боғлиқ булиши билан бир каторда ер участкаларини бозорга нисбатан жойлашган масофасига ҳам, транспорт воситалари билан боғланишига, уларни хизмат хакларига ҳам бевосита боғлиқ булади.

Дифференциал рента II тупрокнинг иктисодий хосилдорлигига эриштириш йули билан хосил булади. Яъни ерга кушимча ресурслар, маблаглар сарфлаш оркали рента хосил килинади.

Дифференциал рента II- нинг хосил булиши.

	Сифати бир хил ер участкалар	Ер микдорига	ерга килинг ан дастлабки сарфлар минг сум	ерга килинг ан кушимча сарф млн. сум	Хосилдорлик га/ц	Ялпи хосил ц.	жами харажатлар млн сум	бир ц. хосил харажатлари минг сум	бир ц. махсулот нархи минг сум	жами дефрента 2 минг сум	1 га учун хисобланган дефрента	минг сум
A		8,0	800,0	-	20,0	160,0	800,0	5,0	5,0	0	0	
B		6,0	600,0	200,0	30,0	180,0	800,0	4,4	5,0	108,0	18,0	
C		5,0	500,0	350,0	40,0	200,0	800,0	4,0	5,0	200,0	40,0	

Рента яна бир турни монопол рентадир. У алоҳида иклимга, табиий шароитга эга булган ерларда етиштирадиган уша ноёб махсулотлар келтирадиган даромад хисобидан туланидиган рентадир. Масалан, чой, кофе, цитрус усимликлар мандалин, хурма, апельсин, махсус ёғоч кизил ёғоч ва бошқа усимликлар киради. Уларга талаб катта булса ҳам таклиф кам булади, чунки ҳамма жойда уни етиштириб булмайди. Шунинг учун ҳам улар монопол нархда сотилади.

Улардан ташкари ер бойлик манбаи, мулк булганлиги учун ундирма саноатда, курилиш участкаларида ҳам рента хосил булади. Рента туловчилар учун харажат хисобланади, ер эгалари учун эса даромад булади, у пул шаклида ва натурал- махсулот тарзида ҳам тулаши мумкин.

Рентани махсулот шакли 20 аснинг бошларида Ўзбекистонда амалга килган, дехконлар ерни хосилбай ижарага олганлар ижара шартига караб, рентани ялпи хосилнинг 4,1, 3,1 ёки тенг ярми микдорда ер эгалари олишган. Бундай дехконларни Фаргона водийсида чорикор, Хоразм воҳасида яримча деб атаганлар. Рента тулови ижара хакига киради, лекин у микдор жихатдан ижара хакига тенг эмас. Рентадан ташкари ерга аввалдан солинган капитал хисобидан процент ва воситалардан фойдаланганлиги учун амортизация ҳам туланади. Ер кийматига эга эмас лекин бозор муносабатлари шароитида ер сотилади, унинг нархи мавжуд.

Р

$$E_n = \frac{P}{P} * 100 \%$$

П

Бунда E_n – ер нархи, P – рента, P – ссуда фоизи.

Масалан, 1 гектар ер учун 12 минг доллар рента туланади, шу маблаг банкка куйилганда йилига 10% усади.

$$E_n = 12000 : 10 * 100 = 12000 \text{ доллар булади.}$$

Бозор иктисодиёти шароитида «Бизнес» деган механизм ишлатилади. «Бизнес» инглиз тилидан олинган булиб, сохибкорлик тижорат ишлари билан шугулланиш пул топиш мақсадида бирор иш билан банд булиш деган маънони билдиради.

Агробизнесни фаолиятида аҳолини озик-овқат махсулоти билан саноатни эса хом ашё билан таъминлаш мақсадида у горизантал ва вертикал интеграция билан алокалар урнатади. Ўзбекистонда ҳам бизнес фаолият курсатмоқда, униг бирламчи бугини фермер (дехкон) хужалиги хисобланади, у кичик бизнес таркибига киради, оилавий фермер хужаликлари ҳам бор.

Фермер хужаликлари афзал усул булиб, у куйидаги афзалликларга эгадир.

1. Мулк ва меҳнат бевосита кушилади, ёлланма меҳнатдан фойдаланиш мақсадли эмас. Фермер узи учун ишлайди.

2. Фермер мустақил булади, унинг фаолиятини бозор қонунлари бошқаради.

3. Фермер хужалигида тадбиркорлик ва меҳнат функциялари узвий кушилади.

4. Фермер хужалигида кам фойда билан ҳам кун кечириш мумкин, давлат ҳам ёрдам бериб туради.

5. Фермер учун уйи, оиласи истикомат қиладиган жой, даромади ишонган таянчи ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг агробизнес комплексида 1990 йилда барча ишловчиларнинг 45 % банд бўлган, асосий фондларининг 40 % ялпи маҳсулотни 50% миллий даромаднинг 35 % яратилди. АКШ 1987 йилда фермер хужалигида 2млн 636 минг киши ишлаган. Шундан 888 минг киши 35% ёлланма ишчилар қолган 66, 5% фермернинг узи ва оила аъзолларини ташкил этган.

Ўзбекистонда Ҳозирги кунда 101 мингта, Қашқадарё вилоятида 15265 та фермер хужалиги мавжуд. Фермерчилик борган сари қупайиб боради ва давлатга қарашли ерда фаолият қурсатади.

Агробизнесни яна бир тури агро фирма булиб, у ишлаб чиқариш ҳамда қайта ишлаш билан шугулланади ва тайёр товар яратади, масалан чорвачилиқда сутни етиштириш ва уни қайта ишлаш орқали истеъмолга тайёр товар шаклида етказиб беради. Унинг яна бир тури агро саноат бирлашмаларидир. Бу бирлашмалар бир нечта хужалик ва қорхоналар фаолиятини интеграциялаш туради. Бунда ишлаб чиқаришнинг бир неча узаро боғланган турлари, уларга хизмат қурсатувчи ва тижорат иши билан шугулланувчи қорхоналар қиради. Масалан, мевачилик ва сабзавотчилик билан шугулланувчи хужалиқлар улар маҳсулотини қайта ишловчи заводлар, цехлар, тайёр маҳсулотларни сотувчи, магазинлар уларни ҳамасига ресурслар етказиб берувчи булинмалар бирлашмани ташкил этади.

Бунда хусусий мулк эгалари жамоа кооператив мулк эгалари, фермерлар ассоциацияси (уюшмаси) ҳамда иттифоклари қиради.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсақ, агробизнес юқори меҳнат унумдорлигини вужудга келтиради. Фермерлар сони қисқариб борган тақдирда ҳам маҳсулотлар ишлаб чиқариш, етиштириш қупайиб боради.

Бирорта мисол келтирадиган бўлсақ, ривожланган мамлакатда ишловчиларни сони 40 % дан 2 % гача қамаяди десак, маҳсулот ишлаб чиқариш қамаймайди, битта ишловчи ҳисобидан 4-6 кишини боқиб имқонияти яратилади. Албатта фермер хужаликлари юқори техника ва технологияга асосланса, ходимлар сонини қамайтириш мумкин ва маҳсулот ишлаб чиқаришни қупайтириш мумкин булади.

AGRAR ISLOHOTLARNI CHUQURLASHTIRISH SANDATIDA DEHKON HAJALIKLARINI RIVOJLANTIRISH

Агросаноат тизимида ва унинг олдидан энг муҳим муаммолардан бири мамлакат аҳолисини озик-овқат маҳсулотлари билан таъминлашда муҳим уринни эгаллаётган дехкон хужалиқларининг эришган ютуқларини таҳлил қилиш ва уларнинг ривожланишига тусиқ бўлаётган ҳолатларини аниқлаш ва уларнинг ечимини топишдан иборатдир.

Маълумки хужалик юритишнинг бу шакли аввалги шахсий томорқа эгалари негизида ташкил бўлди ва уларнинг мақоми 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «Дехкон хужаликлари тугрисида»ги қонун билан белгилаб берилди. Қишлоқ хужалигида ислохотлар туфайли мулкчилик шакллари узгаради, хусусан дехкон хужаликлари ривожланиши қишлоқ хужалигида салмоқли урин эгалламоқда. Мамлакатда етиштирилаётган озик-овқат маҳсулотларининг 66 % шу жумладан дехкончилик маҳсулотларининг 43,4 % ни ва чорвачилик маҳсулотларининг 89 % ни ишлаб чиқармоқда. 2000 йил уларга 394,4 минг гектар ер берилган бўлса, 2002 йилда, 550 минг гектарни ташкил этди.

Натижада, дехкон хужаликларининг ер майдонлари иморат ва ховли сатхини ҳам кушиб хисоблаганда у сугориладиган ерларда 0,35 гектарни, сугормайдиган (лалмикор) ерларда эса 0,5 гектарни ва чул ҳамда чул олди худудларида бир гектарни ташкил килмокда.

Шундан 0,06 гектар микдордаги томорка участкасини умрбод фойдаланиш ва мерос килиб колдириш хукуки билан берилди. Бугунги кунда мамлакатда 3,5 млн га якин дехкон хужаликлари фаоляит курсатмокда. Агар уртача оила коэффицентини 4,5 деб оладиган булсак, 15 млн. киши дехкон хужалиги махсулотидан бевосита фойдаланади. Ҳозирги кунда дехкон хужалигида 8 млн. ишга ярокли киши иш билан банд килинган.

Дехкон хужалиги ривожланишига куйидаги омиллар оркали таъсир курсатиш мумкин.

1. 3,5 млн ортик оила 15 млн дан ортик аҳолининг турмуш тарзи, уларнинг асосий ва кушимча даромад манбаидир.

2. 8 млн. киши иш жойлари билан банд килиш;

3. Мамлакат аҳолисига зарур булган озик-овкат махсулотларининг 66 фоизини етказиб бериш;

4. Шу жумладан, сабзавотнинг 91 фоизи;

5. Картошканинг 89 фоизи;

6. Чорва махсулотларининг 89 фоизи;

7. Кишлоқда ишсизликни камайтириш ва ва кушимча иш жойлари ташкил килиш;

8. Махсулотни саклаш ва кайта ишлаш хисобига йил давомида аҳоли таъминотини яхшилаш;

9. Кишлоқда кичик ва урта бизнесни ривожлантириш базаси;

10. Кишлоқ ижтимоий ҳаётини яхшилаш;

Мамлакат аҳолисини чорвачилик махсулотлари билан таъминлашда ҳам дехкон хужаликлари муҳим роль уйнамокда. Шахсий томорка ҳам дехкон хужалигини таркибига киради.

Ҳозирги кунда дехкон хужалик каромогида 3,226 минг йирик шохли қора моллар бор. Улар томонидан мамлакатда ишлаб чиқарилаётган сутни 90 фоизи ва гуштнинг 91 фоизини етиштириб бермокда.

Ҳар 10 та дехкон хужалигига 13 та мол боқиш, шу4 жумладан, 6 бош йирик шохли мол ва 17 бош майда шохли мол ва 17 бош майда шохли моллар тугри келади.

Ҳар 100 сигирдан олинаётган бузоклар сони 54 бошни, ҳар бир сигирдан йилига соғиб олинаётган сут 1603 литрни ташкил этмокда.

Мамлакат буйича 35 фоиз дехкон хужаликларида бирорта ҳам мол боқилмокда. Бу эса 1 млн дехкон хужаликларида чорва моллари йуқлигини курсатади. Бу хужаликлар уртача бир бошдан мол сакласа, умумий мол бош сони 1 млнга купайтириш мумкин.

Халқ хужалиги бир-бири билан узвий боғланган тармоқлар ва соҳалар мажмуасидан иборат. Бу мажмуа таркибига микро ва макроиқтисодиёт киради ва улар уртасидаги боғланиш Мезоиқтисод (юнон. mesos-оралик) алоқаларини ташкил этади. Кишлоқ хужалиги тармоқларида 3 млн киши ишлайди, Республика аҳолисининг 63 фоизи кишлоқ жойларида истикомат килмокда, Республика миллий даромадини 47 фоизи кишлоқ хужалигида яратилади, валюта тушумини 50 фоизи аграр сектордан олинади. Кишлоқ хужалик махсулотларини 100 фоизи нодавлат тармоқларида ишлаб чиқарилмокда, Ҳозирги кунда кишлоқ хужалигини ялпи ички махсулотларидаги хиссаси 30 фоизни ташкил этади. Келтирилган статистик маълумотлар кишлоқ хужалини иқтисодиётда тутган урни ниҳоят бёкиёс ва унга хос Агросаноат интеграцияси –кишлоқ хужалиги билан унга хизмат килувчи ва махсулотларни истеъмолчиларга етказиб берувчи туташ тармоқлар уртасида ишлаб чиқариш алоқаларининг узвий бирикиш жараёнидир .

Агросаноат мажмуаси (АСМ)-бу кишлоқ хужалик махсулотлари етиштириш, уни саклаш, кайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан шугулланувчи халқ хужалик тармоқларидир.

1. Кишлоқ хужалигига ишлаб чиқариш воситалари етказиб берадиган саноат тармоқлари;

2. Кишлоқ хужалигига ишлаб чиқариш техника хизмати курсатиш билан банд булган тармоқлар;
3. Кишлоқ хужалигини узи;
4. Кишлоқ хужалиги махсулотларини истеъмолчига етказиб беришни таъминлайдиган тармоқлар (тайёрлаш, кайта ишлаш, саклаш, ташиш, сотиш)

Аҳолининг кундалик истеъмол киладиган махсулотларининг асосий қисми кишлоқ хужалиги ва уни кайта ишлашдан олинган махсулотлар ташкил қилади. Кишлоқ хужалигидаги фаолият ер билан бевосита боғлиқ. Ер шари 510 млн кв км ни ташкил этади, уни 13 фоизи ишлов бериладиган ерлардан иборат.

Ерга эгаллик қилиш ва ундан фойдаланиш хусусиятларига кура таркиб топган иқтисодий алоқалар (боғланишлар) аграр муносабатлар деб юритилади.

Республикада кишлоқ хужалигида фойдаланадиган ерлар, 146,7 минг га утлоқлар, 14. 138,6 минг га яйловлардан иборат. Сугориладиган ерлар 3. 450 минг гектарни ташкил қилади.

Кишлоқ хужалигида меҳнат, саноатдан фарқ қилади. Саноатда тупланган энергия сарф қилинади. Кишлоқ хужалигида уни туплаш керак. Кишлоқ хужалигида меҳнат иқтисодий жараёнга айланади.

Кишлоқ хужалигида меҳнат, экилган экиннинг нормал узиши, яхши ҳосил беришига қаратилган булади.

Аграр секторда бир қатор муаммолар мавжуд. Қиска муддатли муаммолар-кишлоқ хужалиги махсулотларига талаб ва таклифнинг ноэластиклиги, кишлоқ хужалигида ишлаб чиқариш ҳажмининг узгариб туриши, турли омиллар таъсирида келиб чиқади.

1. Кишлоқ хужалик махсулотларига талаб даромадга нисбатан ҳам, нархга нисбатан ҳам ноэластик.

Гарб иқтисодчиларини ҳисоб-китобига кура, талаб эластиклиги коэффиценти 0,20 дан 0,25 гача ҳолос. Кишлоқ хужалик махсулотларига булган талаб, 2 фоиз ортиши учун аҳоли даромадлари 10 фоизга қупайиши керак экан. Кишлоқ хужалик махсулотларига булган талабни 10 фоизга ортиши учун нархлар 40-50 фоизга тушиши керак. Кишлоқ хужалигида таклиф ҳам ноэластик. Бунда нафақат ер таклифи ноэластик булиб қолмай, кишлоқ хужалик махсулотлари таклифи ҳам ноэластикдир.

2. Ишлаб чиқариш ҳажмини узгариши уларнинг нархлари ва даромадни анчагина узгаришига олиб келади. Масалан, сел, кургокчилик, қутилмаган аёз ва бошқа фалокатлар ҳам ҳосилни йукотишга сабаб булиши мумкин ва аксинча кишлоқ хужалик махсулотлари бозори эркин, муқамал рақобатга асосланган. Бозорда ишлаб чиқариш ҳажмини ҳамда, нархларини назорат қиладиган хужалик юритувчилар йук. Ишалаб чиқарувчилар сони жуда қуп, улар махсулотларни турларини ишлаб чиқариш буйича келиша олишлари қийин. Шу сабабли гох махсулотлар турлари қуп, гох махсулотлар кам булиши табиийдир. Кишлоқ хужалик махсулотларини қуп турларини узок муддат саклаб булмайди. масалан, Ўзбекистонда 5 млн. 500 минг тонна мевалар етиштирилса-да хар йили уни бир млн. тоннаси исроф булиб қетмоқда. Кишлоқ хужалиги махсулотларга булган талабни ноэластиклиги бу тармоқда баҳо ва даромадларни бекарорлигини келтириб чиқаради.

3. Ички талабнинг тебраниши қатор муаммоларини келтириб чиқаради.

1. Фан –техника таракқиети билан кишлоқ хужалик махсулотлари таклифининг кескин қупайиши, банд булганлар сонининг қайсарлишига олиб келади. Мисол келтирадиган булсак, АКШ да 1820 йили кишлоқ хужалигида банд булган бир киши 4 одамни боқиш ва қийинтиришга имкон берган, 1947 йилга келиб 14 киши, 1994 йилдан бошлаб 125 кишини таъминлаш даражасига етган.

2. Кишлоқ хужалик махсулотларига талаб нисбатан секин усади сабаби, кишлоқ хужалик махсулотларига талаб фақат нархга нисбатан эмас, балки даромадга нисбатан ҳам эмас, балки даромадга нисбатан ҳам ноэластик жамият таракқий қилган сари инсонлар даромадларининг қуп қисмини кишлоқ хужалик махсулотларига эмас, балки бошқа нарсаларга қупроқ сарфланади. Албатта, аҳоли бор даромадини энг биринчи кундалик эҳтиёжларига, асосий қисмини озик-овқатга сарфловчи кам таракқий этган мамлакатларда аҳолининг узиш суръатлари юкори.

3. Барча мамлакатларда аграр секторда банд булганлар даромади, бошқа тармоқларда банд булганлар даромаднинг 60-80 % ини ташкил этади. Бу курсатқич Республикада 58 % га тенгдир.

Кишлоқ хужалигида меҳнат унумдорлиги энг юкори булган АКШ да ҳам 73 % фермер, йилига 100 минг долларгача махсулот ишлаб чиқаради. 48 % фермер хужаликлари, 5 минг долларгача махсулот ишлаб чиқариш хажмини атиги 3,6 % ини ташкил этади. АКШ да оиланинг уртача даромади 30 ёки 31 минг доллар булса, фермерлар шунча даромадни топиши учун 100 минг доллар атрофида махсулот ишлаб чиқариш зарур. Кишлоқ хужалигида банд булганлар бошка тамокларга кучиши кучаяди.

Кишлоқ хужалигидаги иқтисодий ислохотлар ва уни чуқурлаштириш муамолари.

Мамлакатда утказилиши лозим ва муқаррар булган иқтисодий ислохотлар, авваломбор, Ўзбекистоннинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллигини ва унинг мустақкам моддий негизини таъминлашга қаратилди. Бунинг учун авваломбор, стратегик мақсадлар белгилаб олинган яъни:

1. Ижтимоий йуналтирилган бозор иқтисодиётини босқичма босқич шакллантириш, кудратли ва тинимсиз ривожланиб борадиган миллий бойлик ортиришни кишилар ҳаёти ва фаолияти учун зарур шарт-шароитлар таъминлайдиган иқтисодий тизимни барпо этиш.

2. Қуп укладли иқтисодиётни яратиш, инсонни мулкдан махрум булишига барҳам бериш, ташаббускорлик ва уддабуронликни бутун чоралар билан ривожлантириш негизи булган хусусий мулкнинг давлат томонидан химоя қилинишини таъминлаш;

3. Корхоналар ва фуқароларга кенг иқтисодий эркинликлар бериш уларни хужалик фаолиятига давлатнинг бевосита аралашувида воз кечиш, иқтисодиётни бошқаришнинг маъмурий буйруқбузлик усулларини баргараф этиш иқтисодий омиллар ва рағбатлантириш воситаларидан кенг фойдаланиш;

4. Иқтисодиётда моддий ва табиий меҳнат ресурслардан самарали фойдаланиш таъминлайдиган чуқур структуравий (таркибий) узгаришлар қилиш. Рағбатбардош махсулотларни ишлаб чиқариш жаҳон иқтисодий тизимига қушилиб бориш;

5. Кишиларда янгича иқтисодий фикрлашни шакллантириш ва уларнинг дунёқарашини узгартириш. Хар бир кишига уз меҳнатини сарфлаш соҳаси ва шакллари мустақил белгилаш имконини бериш.

Асосий таянч тушунчалар:

1. Агар муносабатлар ерга эғалик қилиш ва ундан фойдаланиш буйича буладиган иқтисодий муносабатлардир.

2. Рента аграр соҳада вужудга келтириладиган қушимча махсулотнинг ер эғасига қолдирадиган қисмидир.

3. Абсолют рента ер майдонларининг тузилиши ва сифатидан қатъий назар ер ижарага берилганлиги сабабли ижарачилар оладиган даромад (рента).

4. Ижара муносабатлари ерда маълум муддатдан фойдаланиш учун туланадиган ҳақ юзасидан қелиб чиқадиган иқтисодий алоқалардир.

5. Дефференциал рента I- тупрокнинг табиий ҳосилдорлиги ва ер участкасининг истеъмол бозорлари ва бошка инфратузилмаларга жойлашуви буйича олинадиган рентадир.

6. Дефференциал рента II-ерга қушимча маблаг сарфлаб иқтисодий ҳосилдорлигини ошириш натижасида олинадиган рентадир.

7. Монополия рента табиий иқлим шароитида яхши булган ерларда ноёб махсулотлар етиштириш, ишлаб чиқариш натижасига ер эғасига туланадиган рентадир.

8. Агросаноат игнтеграцияси кишлоқ хужалик меҳнатини саноат асосида ташкил этилишидир.

9. Дефференциал саноатни кишлоқ хужалигидан ажралишини билдиради.

10. Агробизнес кишлоқ хужалиги тамокларидаги тадбиркорлик, ишбилармонлик, сохибкорлик маъноларини билдиради.

11. Агрофеормалар-бу кишлоқ хужалигидаги турли мулкчилдикка асосланган корхоналарда ишлаб чиқарилган етиштирилган махсулотларни саноат усулида қайта ишлашни билдиради.

12. Агро саноат бирлашмалари – бу аграр соhada етиштирилган махсулотлар тайёрлаш, саклаш, кайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан шугулланувчи ва узаро боғлиқ булган халк хужалик тармоклари мажмуасидир.

Асосий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон бозор муносабатларига утишнинг узига хос йули. Т «Ўзбекистон» 1993 й.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида Т « Ўзбекистон» 1995 й.
3. Каримов И. А. Дехкончилик тараккиёти –фаровонлик манбаи Т. «Ўзбекистон» 1996 й.
4. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмокда. Т. «Ўзбекистон». 1999 й.
5. Улмасов А. , Шарифхужаев М. , Иқтисодиёт назарияси дарслик. Т «Меҳнат» 1995 й.
6. Шодмонов Ш. , Р. Алимов, Т. Жураев. Иқтисодиёт назарияси ўқув кулланма. Т. «Молия» 2002 й.
7. Узоков И, Тураев А ва бошқалар Ижарачи нималарни билиши керак? Кулланма. «Меҳнат» 1991 й.
8. Мамлкат ижтимоий-иқтисодий тараккиётининг 2004 йил якунлари «Халк сузи» 19 феврал 2005 йил.

III -булим. МИЛЛИЙ ИҚТОСИДИЁТНИНГ (МАКРОИҚТИ-СОДНИНГ) АМАЛ КИЛИШ ВА РИВОЖЛА-НИШ ҚОНУНИЯТЛАРИ.

14-мавзу: МИЛЛИЙ ИҚТОСИДИЁТ ВА УНИНГ МАКРОИҚТИСОДИЙ УЛЧАМЛАРИ. ЯЛПИ МИЛЛИЙ МАХСУЛОТ, ЯЛПИ ИЧКИ МАХСУЛОТ ВА УНИНГ ХАРАКАТ ШАКЛЛАРИ.

Режа:

- Кириш.
1. Макроиқтисодиёт курсаткичлари миллий хисоблар тизими.
 2. ЯИМ ва ЯММ ни хисоблаш усуллари реал (ЯИМ) ялпи ички махсулот, (ЯММ) ялпи миллий махсулот.
 3. Соф махсулот, миллий даромад ва шахс ихтиёридаги даромад.

Маълумки, биз урганаётган иқтисодиёт назарияси 4 булимдан иборат булиб, биринчи булимда иқтисодий тараккиётнинг умумий асослари, иккинчи булимда Бозор иқтисодиёти назарияси, учинчи булимда миллий иқтисодиёт (макроиқтисод)нинг амал килиш ва ривожланиш қонуниятлари, 4 булимда жaxon хужалиги билан боғлиқ булган иқтисодий жараёнлар ва иқтисодий қонуниятлар ва муаммолар уриганилади.

Иқтисодий жараёнлар ва вазиятлар микро микёсда урганилиши билан чегараланиб колмайди, мамлакат иқтисодиёти ҳам урганилади. Макроиқтисод (Юнон. Makros катта) курсаткичлар деган маънони билдиради. Бозор иқтисодиётда мулкчиликни турли шакллари амал килганлиги сабабли, макроиқтисодиётга нисбатан купрок миллий иқтисодиёт атамаси ишлатилади.

Миллий иқтисодиёт ижтимоий меҳнат таксимотига асосланган холда халк хужалигини барча бугинларини узаро боғлайди, у мураккаб тизим булиб, иқтисодий вазиятга бахо беради, тегишли хулосалар чиқаради.

Кишиларни истеъмоли узлуксиз булгани сабабли, ишлаб чиқариш ва хизмат курсатиш ҳам доимо такрорланиб туриши лозим, яъни такрорий булмоги керак. Шу нуктаи назардан карайдиган булсак, такрор ишлаб чиқариш 2 турга булинади:

1. Оддий такрор ишлаб чиқариш;
2. Кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш.

Бу хажм жихатдан булинишидир. Микёси жихатдан ёндошсак, микромикёс (фирма, корхона, уй хужалигиби), мезомикёс (сохалар, тармоклар), Макромикёс (мамлакат) Мегамикёс (жaxon мамлакатларидаги) такрор ишлаб чиқариш урганиш, тахлил килиш мумкин.

Моддий неъматлар ва хизматлар хажмини улчаш ва хисоблаш зарур. Бунга турлича ёндашувлар ва усуллар мавжуд. Масалан, кадим замонлардаги дастлабки назарий чизмалар Ф. Кенэ ва А. Смитлар яратганлар.

Миллий ҳисоб усулини асосчиси, француз иқтисодчиси, физиократ Ф. Кенэни ҳисобланади. Кенэ ижтимоий тақрор ишлаб чиқаришни натурал ва маҳсулот қиймати уртасида балаис, пропорциялар урнатиш жараёнини таҳлил қилган. Ундан кейин миллий ҳисоблар тизими билан Ж. Кейнс, А. Боули, Ж. Кларн, С. Кузнец, Р. Стодн лар ҳам шугулланганлар. Биринчи ҳисоб тизими 1936 йилда Фаластин учун тузилган эди.

Миллий ҳисоб тизимини иқтисодиётда ялпи ишлаб чиқаришни улчашда қандай аҳамияти бор?

Масалан, уй хужалигида қача даромад олиними ва уни нималарга сарифланиши қанчалик зарур бўлса, мамлакат миқёсида ҳам у шунчалик зарурдир. Бу ҳисоб-китобни бухгалтерия бажаради. Олдинги даврларда (АҚШ) Миллий даромад ҳақида ҳеч қандай статистик маълумотлар тупланмас эди. Кейинчалик таникли Америкалик Олим Пол Самуэлсон, 30 йилларда буюк депрессия пайтида ҳар ой хужалик аҳволи ҳақида таҳлил қилишга мажбур эдик деб ёзади.

Миллий ҳисобчиликнинг назарий асосини Ж. Кейнс, А. Боули, Ж. Кларк, С. Кузнец, Р. Стодн лар яратилган.

Биринчи ҳисоб тизими 1936 йилда Фаластин учун тузилган. МХТ инти тузишдаги дастлабки ҳаракатлар буюк Британия, АҚШ да 1946-47 йиллардан бошланган.

Кейинчалик Миллий маҳсулот миллий даромад тугрисида статистик ахборотнинг нақадар муҳимлиги, унинг зарурлигини давлатлар. Ҳозирги пайтда БМТ ҳам ҳамма мамлакатларни Ялпи миллий маҳсулот, Ялпи ички маҳсулот, миллий даромад ва бошқа макроиқтисодий курсаткичлар буйича маълумот туплашга ундайди.

Мамлакатни иқтисодий ҳолатини курсатувчи асосий курсаткичларга қуйидагилар қиради.

1. Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ)
2. Ялпи ички маҳсулот (ЯММ) ёки ички миллий маҳсулот (ИММ);
3. Соф миллий маҳсулот (СММ);
4. Миллий даромад (МД)
5. Аҳоли жон бошига тугри келадиган ЯММ, ички миллий маҳсулот, миллий даромад
6. Аҳоли даромадлари;
7. Ишчи қучи бандлиги;
8. Давлат бюджети тақчиллиги;
9. Инфляциянинг усиш даражаси;
10. Нархлар индекси;
11. Ялпи ички инвестиция;
12. Ялпи миллий маҳсулот усиш суръатлари;
13. Қишлоқ хужалиги; саноат, хизмат курсатиш усиш суръатлари;
14. Ишсизлик даражаси, ишсизлар сони, аҳолининг иш билан бандлиги даражаси;
15. Аҳолининг турли неъматлар ва хизматлар истеъмолчи, ҳажми, иш ҳақининг минимал миқдори;
16. Тулов баланси ҳолати, импорт, экспорт, савдо абороти;
17. Миллий бойлик ва бошқалардан иборат булади.

Ҳақиятнинг иқтисодий тараққиёти даражаси, аҳоли фаровонлигини ифодаловчи курсаткичлар таркибида йил давомида ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар ҳажми – ялпи миллий маҳсулот, ялпи ички маҳсулот билан белгиланади;

Бу икки маҳсулот ҳам пировард (товар ва хизматлар)нинг бозор нархларида ифодаланади.

Пировард маҳсулот деганда сотиш ва қайта ишлов бериш учун эмас, балки пировард истеъмол қилиш учун сотиб олинган маҳсулот (товарлар ва хизматлар) тушунилади.

Ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) мамлакатнинг ресурслари (ер, иш қучи капитал, тадбиркорлик) қаерда жойлаштирилишидан қатъий назар, улар эвазига яратилган пировард маҳсулот (олинган даромад)дан иборатдир.

Ёки ЯММ–миллий хужалиқларда бир йил давомида вужудга келтирилган ва бевосита истеъмолчиларга бориб тушиши мумкин бўлган тайёр пировард маҳсулот ва хизматларнинг бозор баҳосидаги қийматидан иборат булади.

Ялпи ички маҳсулот (ЯММ) деб, ресурслар (ҳисобидан) манбаидан қатъий назар мамлакат ҳудудида йил давомида яратилган пировард маҳсулотга айтилади. Масалан, УзДЭУ ишлаб чиқараётган маҳсулотлари – автомашиналар, эҳтиёж қисмлар Республиканинг ялпи ички маҳсулотидир.

Мамлакатнинг ресурсларни чет элда жойлаштиришдан олинган даромад билан чет эллик инвесторларнинг омилларига олган даромадлари уртасидаги фарқни қушсақ ЯММни оламиз.

Собик иттифокда, Ўзбекистонда узок йиллар давомида Халк хужалиги баланси ҳисобланган ҳозир МХТ га утиш амалга оширилмоқда. Халк хужалиги баланси ҳамда МХТ куйидаги жихатлари билан фаркланади.

1. Халк хужалиги балансида махсулот ва миллий даромад факат моддий ишлаб чиқариш соҳаларида яратилади деб олинса, МХТда нафақат ишлаб чиқаришда, балки турли хизматлар соҳасида ҳам яратилади деб қаралмоқда.

2. Халк хужалиги балансида кийматни, уз навбатида фойданинг манбаи факат меҳнат деб қаралса, МХТ да фойда товар ишлаб чиқариш ва хизмат курсатишда ҳамма ишлаб чиқариш омиллари (махсулот, капитал, тадбиркорлик) эвазига олинади деган қоидага амал қилинади.

МХТ иқтисодий баланслар жадвали туплами булиб, бир томондан, хужалик фаолияти юритувчи субъектларнинг харажатлари, иккинчи томондан, уларни хужалик фаолият натижалари, даромадларини ифодалайди.

Умуман олганда, МХТ асосида иқтисодий ривожланиш даражаси аниқланади. Иқтисодий моделлар (андазалар) ишлаб чиқилади, стратегик мақсадлар белгиланади ва лойихалаштирилади келажак истикболлари, эришиш мумкин булган тахминий курсаткичлар ишлаб чиқилади.

Ялпи ички ва миллий махсулот унинг барча босқичлардаги харакати буйича маълумот МХТ орқали олинади. Миллий ҳисоб стандарт тизими БМТ статистика комиссияси томонидан ишлаб чиқилган. У 1953 йилдан бошлаб қулланилади.

ЯММ га баҳо беришда номинал ва реал миллий махсулот ҳисобга олинади. Жорий баҳоларда ҳисобланган миллий махсулот номинал миллий махсулот, узгармас баҳоларда ҳисобланган миллий махсулот реал миллий махсулот деб юритилади.

Нарх даражаси иқтисодиётда инфляция (наrx даражасининг усиши) ёки дефляция (наrx даражасининг камайтиши) урин тутганлигини ва унинг микёси қандайлигини билиш имконини беради.

Нарх даражаси индекс шаклида ифодаланади.

Нарх индекси жарий йилдаги маълум гуруҳ таворлар ва хизматлар туплами нархлари суммасини худди шундай таворлар ва хизматларнинг микдорини баъзидаврдаги нархлар суммасига такқослаш орқали ҳисобланади яъни:

Нарх индексини жорий йилдаги истеъмолчилик таворлари нарҳини базис йилдаги истеъмолчилик таворлари нарҳига булиб 100 фоизга қупайтириб топилади.

Реал ЯММни топиш учун, Номинал ЯММни нархлар индексига булиш лозим.

ЯММ курсаткичига соф экспорт (экспорт ва импорт уртасидаги фарқ) қиради.

Миллий иқтисодиёт ривожланиш даражасини такқослаш учун ички миллий махсулот (ИММ) курсаткичидан фойдаланилади.

ИММ маълум вақт давомида (бир йилда) мамлакат худудида ишлаб чиқарилган ва истеъмол қилишга тайёр пировард махсулот ва хизматларнинг бозор баҳоларидаги қийматидир.

У барча ишлаб чиқарувчилар қушилган қийматлар йигиндиси сифатида чиқади.

Қушилган қиймат – бу қорхона томонидан ишлаб чиқарилган махсулот қийматидан етқазиб берувчилардан сотиб олинган ва истеъмол қилинган хомашё ва материаллар қиймати чиқариб ташлангандан кейин қолган қисмининг бозор қиймати.

ЯММдан жорий йилда ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинган асосий капитал қиймати ёки йиллик амортизация суммаси айириб ташланса соф миллий махсулот (СММ) курсаткичи ҳосил булади.

ЯММ – амортизация йиллик суммасининг смм Сммдан эгри солиқлар чиқариб ташланса миллий даромад (МД) ҳосил булади.

СММ-бизнесга эгри солиқнинг = миллий даромад (МД). МД – истеъмол ва жамғариш фондига ажратилади. Истеъмол фонди – бу миллий даромаднинг жамият аъзоларининг моддий ва маданий эҳтиёжларини ҳамда бутун жамият эҳтиёжларини (таълим муҳофаа ва х. к) қондиришни таъминлашга қетадиган қисми жамғариш фонди – бу МД нинг ишлаб чиқаришни ривожлантиришни таъминлайдиган қисмидан иборат булади.

Миллий даромад (МД) – ижтимоий сугурта ажратмаси – қорхона фойдасига солиқлар – қорхонанинг тақсимланмайдиган фойдасидан ижтимоий туловларнинг шахсий даромад.

Демак, ички миллий махсулот – амортизациянинг СММ;

СММ – эгри солиқларнинг МД;

МД – ижтимоий сугурта ажратмалари - қорхона фойдасига солиқлар - қорхонанинг тақсимланмайдиган фойдаси + ижтимоий туловлар - шахсий даромад.

Шахсий даромад = солиқлар тулангандан кейинги қолган қисмидир.

Миллий махсулотни ҳисоблашда МХТ тизимидан фойдаланилади.

Миллий ҳисоблар – бу ЯММ ва миллий даромадни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ҳамда улардан фойдаланишни тавсифлайдиган узаро боғлиқ макроиктисодий курсаткичлар тизимидир. Бундай ҳисоблар 1953 йилдан бошлаб куллана бошланган, дунёнинг 100 дан ортиқ мамлакатларида кулланмоқда.

Миллий ҳисоблар асосини йиғма баланслар ташкил қилади. Бунда даромад ва харажатлар баланси киради. Даромадлар хужалик бирликлари ва аҳоли умумий даромадлари (иш хақи, фойда, даромадларнинг бошқа турлари, амортизация) суммасини акс эттиради харажатлар 4 гуруҳдан иборат булади.

1. Истеъмол; 2. инвестициялар; 3. давлат хариди; 4. соф экспорт.

ЯММ (ИММ) уч хил усул билан ҳисобланади.

Биринчи усул – бу ЯММни ҳисоблашга қушилган қийматлар буйича ёндашув.

Бунда миллий иқтисодиётнинг барча тармоқлари буйича яратилган қушилган қийматлар қушиб чиқилади.

Мисол: 2000 йилда миллий иқтисодиёт тармоқлари буйича ЯММ улуши қуйидагича булган.

1. кишлок хужалиги	- 972,5 млрд сум 30,4%
2. саноат	-440,5 млрд сум 13,8%
3. Хизматлар	-1. 173,9 млрд сум 36,8%
4. Курилиш	-194,4 млрд сум 6,1 %
5. савдо ва умумий овқатланиш	-303,5 млрд сум 9,5 %
6. транспорт ва алоқа	-258,0 млрд сум 8,1 %
7. бошқа хизматлар	-612,4 млрд сум 19,2%
8. Соф солиқлар	-406,4 млрд сум 12,7%
9. ЯММ	-3. 194,5 млрд сум 100%

Иккинчи усул – бу ЯММни ҳисоблашга сарф-харажатлар буйича ёндашув. Миллий иқтисодиётда ишлаб чиқарилган пировард махсулотларни мамлакат ичида хужаликнинг учта субъекти – уй хужаликлари, давлат, тадбиркорлар ҳамда ташқаридан чет эллик истеъмолчилар сотиб олиши мумкин.

Уй хужаликларининг истеъмолчилик сарфлари – бу кундалик товарларга, хизматларга, узок – муддат фойдаланиладиган истеъмол буюмларига ва бошқаларга қилинадиган сарфлар.

Инвестицион сарфлар – тадбиркорлик секторининг асосий капитални ялпи жамғаришга қиладиган сарфлардир. У уч қисмдан иборат булади. а) тадбиркорлар машина, ускуна ва станокларнинг барча хариди; б) барча қурилишлар; в) Захираларнинг узғариши.

Давлат сарфлари – бу махсулотларни ва хизматларни сотиб олишга давлатнинг (бошқарувнинг қуёи ва маҳаллий органлари билан бирга) қилган барча сарфларини уз ичига олади.

Чет элликларнинг миллий иқтисодиёт товарларига сарфлари. ЯММ ни сарфлар буйича ҳисоблашда товар ва хизматларга чет элликларнинг сарфлари яъни экспорт қиймати ҳам қушилади.

Бошқа томондан, истеъмолчилик ва инвестицион сарфлар ҳамда давлат маблағларининг бир қисми импорт қилинган, яъни чет элда ишлаб чиқарилган товарларга сарфланади.

Ўзбекистонда ЯИМ 2000 йилда 3. 194,5 млрд сумни ташкил қилган булиб унинг 2. 665,0 млрд сум (83,4%) истеъмол сарфлар, ялпи жамғаришга – 529,5 млрд сум (16,6%) ажратилган эди.

Учинчи усул – бу ЯММ (ЯИМ)ни даромадлар буйича ҳисоблаш муайян даврда ишлаб чиқарилган махсулот ҳажмидан олинган барча даромадлар уй жой хужаликлари ихтиёрига иш хақи рента туловлари, фоиз ва фойда шаклида қелиб тушади. Шу сабабли бу усулда ЯММ (ЯИМ) пировард махсулот ҳисобидан олинган ана шу барча даромадларни қушиб қикиш орқали аниқланади.

Агар ЯММ ни ҳисоблашнинг охириги икки усулини оддий тенглик шаклида тасвирласак:

Мазкур йилда чиқарилган ЯММ ни сотиб олишга сарфлар ҳажмининг мазкур йилда ишлаб чиқарилган ЯММдан олинган пул даромадлари суммасидан иборат булади.

ЯММ (ЯИМ)ни ҳисоблашда унинг таркибига қирган даромадлар ва даромад билан боғлиқ булмаган сарфлар (амортизация ва эгри солиқлар)нинг алоҳида турларини қараб қикамиз.

ЯММ (ЯММ)ни ҳисоблашга сарфлар ва даромадлар буйича ёндашув.

Миллий махсулот ҳажмини сарфлар суммаси буйича ҳисоблаш.

1. уй хужаликларининг истеъмолчилик сарфлари. +
2. тадбиркорларнинг инвестицион сарфлари. +

3. товар ва хизматларни давлат харид килиш. +
4. чет элликлар сарфи. +
5. нотижорат муассасалари сарфи. +
6. моддий айланма воситалар захирасидаги узгаришлар.

ЯММ (ЯИМ)

Миллий махсулот хажмини даромадлар суммаси буйича ҳисоблаш:

1. Даромад билан боғлиқ булмаган сарф ва туловлар
 - а) амортизация: + б) эгри солиқлар. +
2. иш хаки. +
3. Рента туловлари. +
4. Фоиз +
5. фойда. ЯММ (ЯИМ)

Асосий капиталнинг йил давомида ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол килинган ва яратилаётган махсулотга курган киймати амортизация ажратмаси дейилади.

Мисол: Бир станокни киймати 10 млн сум булиб, 5 йил ишлаб чиқаришда ишлатилса, йиллик амортизация ажратмаси $10:5=2$ млн сумни ташкил этади. У ЯММ киймат таркибига ишлаб чиқариш харажатлари сифатида киради ва махсулот сотилиши билан шаклида қайтиб келади. Амортизация фонди курунишда тупланиб боради. Бунда асосий капитални қайта тиклаш, янги инвестицион товарлар сотиб олиш, ишлаб турганларини таъмирлаш, капитал созлаш учун фойдаланилади. Шунинг билан бирга, ундан ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва кредит ресурсларининг манбаи ҳам ҳисобланади.

Эгри солиқлар ҳам корхоналар учун ишлаб чиқариш харажатлари сифатида чиқади ва махсулот нархига кушилади. Бундай солиқларга акциз туловлари, сотишдан олинандиган солиқлар, мулк солиғи, лицензия ва божхона туловлари киради.

Даромадларнинг муҳим тури иш хаки тадбиркорлар ва давлат томонидан ишчи кучини тақдим қилганларга туланади. У иш хакига куплаб кушимчалар, ижтимоий сугурта туловлари ва нафақат таъминотининг хар хил хусусий фондлари, ишсизлик нафақалари ва бошқа хар хил мукофат ҳамда имтиёзларни уз ичига олади.

Рента туловлари иқтисодиётни ресурслар (капитал, ер) билан таъминловчи уй хужалиқларининг оладиган даромади булиб, корхона харажатлари таркибига киради.

Фоиз пул капитали эгаларига пул даромади туловларидан иборат.

Мулкдан олинандиган даромадлар икки турга булинади бир қисми мулкка даромад ва бошқа қисми эса корпорациялар фойдаси дейилади.

Аҳоли жон бошига ЯММ ишлаб чиқариш (жаҳоннинг 10 мамлакати буйича, 1999 й)

№	Энг бой мамлакатлар	Доллар	Энг камбағал мамлакатлар	Доллар
1	Швейцария	38350	Руанда	250
2	Норвегия	32880	Мали	240
3	Япония	32230	Мозамбик	230
4	Дания	32230	Непал	220
5	АҚШ	32030 30600	Чад	200
6	Сингапур	29610	Эришрая Эритрея	200
7	Австрия	25970	малави	190
8	Германия	25350	Нигер	190
9	Шврция	25040	Серра-Леоне	130
10	Белгия	24510	Бурунди Эфиопия	120 100

1. Макроиктисодиёт – моддий ва номоддий ишлаб чиқариш соҳаларини бирлашмасидан иборат булган миллий иқтисодиёт ва жаҳон ҳужалиги даражасидаги иқтисодиётдир.
2. Миллий ҳисоблар тизими – ЯММ (ЯИМ) ва Миллий даромадни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ҳамда улардан фойдаланишни тавсифлайдиган узаро боғлиқ қусаткичлар тизими.
3. ЯММ(ЯИМ) – миллий иқтисодиётда бир йил давомида вужудга келтирилган ва бевосита истемольчиларга бориб тушадиган бориб тушадиган праварт маҳсулот ва хизматларнинг бозор баҳоларидаги суммаси.
4. Кушилган киймат – ишлаб чиқриладиган маҳсулот кийматидан сотиб олинган ва умумий истеъмол килинган хомашё ва материаллар киймати чиқариб ташлангандан кейин қолган кийматининг бозор киймати.
5. Ялпи ички маҳсулоти (ЯИМ) йил давомида мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган праворд маҳсулот ва хизматларнинг бозор баҳоларидаги киймати.
6. Соф миллий маҳсулот (смм) – йил давомида янгидан яратилган маҳсулот булиб, ямм дан амаритизация ажратималари суммаси айириб ишлаш йули билан аниклананади, у тақибан миллий даромат ва эгри солиқлардан иборат булади.
7. Миллий даромад (МД) янгидан вужудга келтирилган киймат булиб СММ дан эгри солиқларни чиқариб ташлаш йули билан аникланади.
8. Шахсий даромаддан ижтимоий сугурта ажратмалари, корхона фойдасидан олинадиган солиқлар ва корхонанинг тақсимланмайдиган фойдасини чиқариб ташлаш ҳамда аҳоли қулига келиб тушадиган ижтимоий туловлар суммасини қушиши йули билан аникланади.
9. Номинал ЯММ – жорий баҳоларда ҳисобланган ЯММ.
10. Реал ЯММ – баҳоларнинг узгаришини ҳисобга олиб, доимий баҳоларда ҳисобланган ЯММ.
11. Оралик маҳсулот – ишлов бериш, қайта ишлаш ва қайта сотиш мақсадларида сотиб олинган маҳсулотлар.
12. Пировард маҳсулот – ишлаб чиқариш жараёни янгиланган шахсий ва умумли истеъмол қилишга тайёр булган маҳсулотлар.
13. Хуфёна иқтисодиёт – ЯММ ни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва ундан фойдаланишнинг расмий ҳисоб – китоблардан яширин қисми.
14. Шахсий даромад – бу миллий даромаддан ижтимоий сугурта ажратмалари, корхона фойдасидан олинадиган солқлар ва корхонанинг тақсимланмайдиган фойдасини чиқариб ташлаш ҳамда аҳоли қулига келиб тушадиганижтимоий туловлар суммаси қушиш йули билан аникланади ЯММ ни ишлаб чиқариш, тақсимлашнинг расмий иқтисодиётдан яширин қисми.
15. Хуфёна иқтисодиёт ЯММни ишлаб чиқариш, тақсимлашнинг расмий иқтисодиётдан яширин қисми.

Асосий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йулида. Т. «Ўзбекистон», 1995 йил.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. «Ўзбекистон», 1998 йил.
3. Улмасов А., Шарифхужаев. Иқтисодиёт назарияси Т. «Меҳнат» 1995 йил.
4. Хошимов П. ва бошқалар иқтисодиёт назарияси «университет» нашриёти-2003 йил.
5. Шодмонов Ш, Р. Алимов, Т. Жураев. иқтисодиёт назарияси Т. «Молия» 2002 йил.
6. Тожибоева Д. иқтисодиёт назарияси. Т. «Уқитувчи» 2002 йил.

15-маъзу. ЯЛПИ ТАЛАБ ВА ЯЛПИ ТАКЛИФ.

Режа:

1. Ялпи талаб ва ялпи таклиф тушунчаси.
2. Ялпи талаб ва ялпи таклиф ҳажмига таъсир қилувчи омиллар.
3. Ялпи талаб ва таклиф уртасидаги мувозанатлик ҳамда унинг узгариши.
4. Ялпи талаб ва ялпи таклифнинг Кейнсча модели.

Талаб билан таклифга бевосита боғлиқ, булган ва уни узгаришини келтириб чиқарувчи сабаблардан бири нарх иқтисодиётда кулланиладиган механизмлардан биридир. Нархлар узгариши жараёнида шундай саволни тугилиши табиийдир. Нима сабабдан маълум вақт мобайнида нисбатан нархларнинг умумий даражаси деярли узгармагани холда айрим товарлар нархи кескин кутарилиб, бошқалариники тушиб кетади? Нима сабабдан баъзи вақтларда ЯИМ, ЯММ реал хажми камайиб кетади, айрим пайтларда аксинча усади? Ички бозорда товарларнинг мувозанати микдорини, яъни миллий ишилаб чиқаришнинг реал хажмини нима белгилайди? Бу саволларга жавоб топиш учун иқтисодиётни яхлит олган холда тахлил қилинади, мамлакатдаги минглаб бозорлар уларда сотиладиган, харид қилинадиган товарлар ва хизматлар яхлит олиниб урганилади ва тегишли хулосалар чиқарилади. Шундан келиб чиқиб, турли хилдаги нархлар бир нарх тарзида ижтимоий товар ва хизматни ЯММ тарзида ифодалашга агрегатлаш (кушиш, йириклаштириш, умумий курсаткичга келтириш) дейилади.

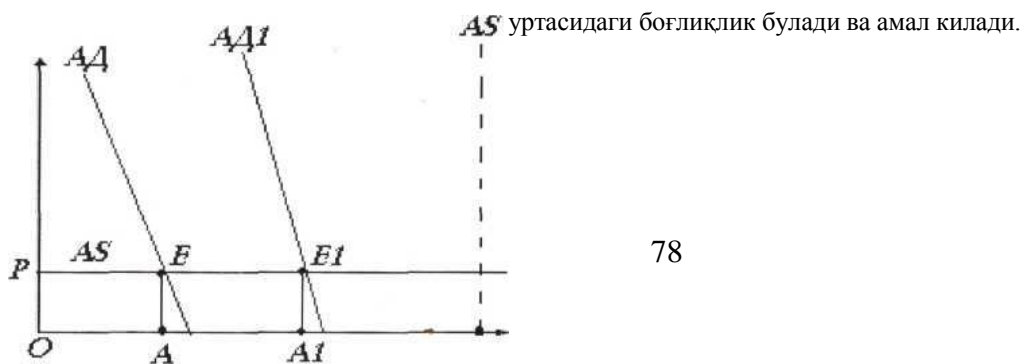
ЯММ нинг узи жамият томонидан яратилган турли туман неъматлар булиб, у жамиятнинг таклифи – яъни, ялпи таклиф сифатида намоён булади. Иккинчи томондан эса жамият эришган даромадлардан иборат булиб, жамиятнинг талаби -яъни ялпи талаб сифатида юзага чиқади. Ушбу мавзуда макроиқтисодий мувозанат ва унга эришиш йуллари - ялпи талаб ва ялпи таклиф муаммосини урганиш билан аниқланади.

Маълумки, жамиятдаги бозорлардаги вазият ва ҳолатлар талаб ва таклифга, уларни хажмини узгаришига боғлиқ булади. Талаб билан таклиф уртасидаги нисбат нархларни узгаришига нархларни узгариши эса талаб ва таклиф хажмига бевосита таъсир қилади.

1. Ялпи талаб - уй хужалиги, корхоналар, ҳукумат ҳамда хорижий харидорларнинг товар ва хизматларига булган эҳтиёжлари мажмуи булиб, миллий иқтисодиётдаги пул даромадлари хажмидан иборат дейиш мумкин.

Бу боғлиқлик ва нисбатлар ҳамда улар уртасидаги мувозанатлик нарх ва нархлар даражаси билан белгиланади.

Нархлар даражаси - турли хил товар ва хизматларнинг алоҳида нархларини умумлаштирувчи жами нарх тушунилади. Жами талаб ва таклиф (ялпи талаб ва таклиф) ҳамда нархлар даражаси барча макроиқтисодий моделлар тузилишининг асоси ҳисобланади. Бу курсаткичларни узаро бир-бирига боғлиқлигини график ёрдамида ақс эттириш мумкин. Жами талаб, жами таклиф ва нархлар даражаси

Жами таклиф ва нарх даражасида эса нарх канча юкори булса таклиф шунча куп булади. Ялпи талабга таъсир этувчи омиллар куйидагилардан иборатдир:

1. Нарх ва нархлар даражаси.
2. (1) Истеъмолчилик сарфларидаги узгаришлар. Нархлар даражасига боғлиқ булмаган холда нархдан ташкари бир ёки бир нечта омиллар таъсирида истеъмолчилар хариди хажмида узгариш руй бериши мумкин. Булар, истеъмолчи фаровонлигини, истеъмолчининг кутиши, истеъмолчининг карзлари ва соликларнинг узгариши ва хакозалар.
3. Истеъмолчининг фаровонлиги – пул даромадлари, молиявий активлари, акция, облигациялари ва ерга эгалик килишлари.
4. Истеъмолчининг кутиши-истеъмолчининг нархлар ва даромадлар даражасидаги келажакдаги узгаришларни олдиндан билишга боғлиқ.
5. Истеъмолчи карзлари - куп булганда, улар жорий даромадларини карзларга тулаб, узларининг бугунги сарфларини кискартирадilar.
6. Солик- даромад солик ставкасини камайиши нархларни амалдаги даражасида истеъмолчилик сарфларини купайтиради ва аксинча.
7. (2) Инвестицион сарфлар - ишлаб чиқариш воситаларини харид килиш, ялпи талабнинг нархдан ташкари мухим омилидир.
8. Фоиз ставкалари - ошиши, инвестицион сарфларнинг камайишига ва ялпи талабнинг кискаришига олиб келади.
9. Инвестициялардан кутиладиган фонда – келиши мумкин булса, инвестицион товарларга талабни оширади ва аксинча.
10. Соликлар - олинадиган соликларнинг купайиши капитал куйилмалардан олинадиган фойданинг камайишига инвестицион сарфлар ва ялпи талабнинг кискариб кетишига олиб келади.
11. Технология - инвестицион сарфларни ва шу оркали ялпи талабни рағбатлантириш тамойилига эга килади.
12. Ортикча кувватлар фойдаланмайдиган асосий капиталнинг купайиши, инвестицион товарларга талабни камайтиради.
13. (3) Давлат сарфлари - миллий махсулотда давлат харидининг купайиши ялпи талабнинг усишига олиб келади.
14. (4) соф экспортдаги узгариш экспортни купайиши ялпи талабни ҳам купайтиради.
15. Валюта курслари - миллий пул курсини узгариши соф экспортга ва ялпи талабга таъсир курсатади масалан, сумнинг доллардаги. нархи усади, доллар сумга нисбатан кадрсизланади.

2. Жами талаб эгри чизиги ва унга таъсир килувчи омиллар.

Нархлар даражаси ва жами талаб уртасида тескари боғлиқлик мавжуд булиб нархлар усиши билан талаб кискариб боради ва аксинчи булади.

Нархлар даражаси ва талаб килинган миллий махсулот хажми уртасидаги боғлиқликни ифода этувчи чизик, жами талаб эгри чизиги дейилади.

Жами талаб эгри чизигига куйидаги нарх омиллари таъсир крсатади.

1. фоиз ставкаси самараси.
2. Бойлик самараси.
3. Импорт товарларни харид этиш самараси.

Ялпи таклиф тушунчаси. Ялпи таклиф таркиби ва унга таъсир килувчи омиллар.

Ялпи таклиф - мавжуд нарх даражасида сотиш мумкин булган, сотишга чиқарилган ва тайёрланган турли - туман товарлар ва хизматларнинг умумий хажмидир, нархлар ва миллий ишлаб чиқариш хажми уртасида тугридан - тугри ёки бевосита боғлиқлик мавжуд булади. Бу боғлиқлик таклиф эгри чизигида аниқ, акс этади. Ялпи таклиф эгри чизиги учта кесмалардан иборат булади.

I Ётик кесма - бу кесма иқтисодиёт чуқур таназзул ёки депрессия холатда эканлигидан гувоҳлик беради. Ётик кесма миллий ишлаб чиқариш хажми узгарганда ҳам даражаси доимий қолишини курсатади.

II Q ва Q_t нукта уртасидаги оралик кесма миллий ишлаб чиқариш реал хажмининг купайиши, нарх даражасининг усиши билан бирга боришини курсатади.

III. Тик кесма иқтисодиёт узининг тулик, ёки табиий даражасига эришганлигини курсатади.

Ялпи таклиф хажмига нархдан ташкари таъсир килувчи омиллар:

I. Ресурслар нархининг узгариши - ресурслар нархи -тайёр махсулот нархидан фарк килади, ресурслар нархини ошиши махсулот бирлигига харажатларни оширади ва аксинча унга таъсир киладиган омиллар ҳам бор ресурслар таклифининг купайиши улар нархини пасайтиради натижада махсулотлар бирлигига харажатлар камаяди ва аксинча булади.

Ер ресурслари - янги ерларни очилиши, сугориш, янги техник такомиллашувлар туфайли купаяди.

Ишчи кучи ресурслари-корхона харажатларининг асосий қисми ишчи ва хизматчиларга иш хақи тулаш учун кетадиган харажатлар ҳисобланади.

Капитал - жамият - давлат асосий капитал захирасини устириб борса, ялпи таклиф усиш томон боради.

Тадбиркорлик лаёқати - тадбиркорлар сони усиб боради, у ялпи таклифга таъсир курсатади.

Импорт ресурслар нархлари - бу иқтисодиётда ялпи таклифнинг купайишига олиб келади, нарх пасайса ялпи таклифни оширади. Бозордаги ҳукмронлик - ишлаб чиқариш ва хизмат курсатувчиларга зарур

булган турли хилдаги ресурсларни бозор оркали етказиб бериш даражаси нархларни ва ялпи талабни динамикасига таъсирини утказди

П. Унумдорлик - бу ҳаракат бирлигига ишлаб чиқаришнинг уртача ҳажми ёки ишлаб чиқариш реал ҳажми курсатгичидир. Унумдорликнинг ишлаб чиқаришнинг реал ҳажми. Харажатлар (ресурслар).

III. Ҳукукий меъёрларининг узгариши корхоналар уз ишида кулланиладиган ҳукукий нормаларнинг ухгариши маҳсулот бирлигига тугри келадиган харажатларни ва ялпи таклифни узгартириши мумкин унинг 2 тури мавжуд.

а) Солик ва субсидларнинг узгариши;

б) Давлат томонидан тартибга солиш хусусияти ва усулларининг узгариши.

Ялпи талаб детерминантлари.

Ялпи таклифга ҳам - ялпи талабга ухшаб таъсир килиб таклиф эгри чизигини силжишига олиб келувчи омиллар -детерминантлар мавжуд. Бу детерминантлар умумий бир хусусиятга эга, улар узгарганда, маҳсулот бирлигига тугри келган ишлаб чиқариш харажатлари узгаради. Агарда таклиф эгри чизиги унг томонга силжиса ялпи таклиф купайганини билдиради.

Ялпи таклиф детерминантлари куйидагилардан иборат.

1. Ресурслар нархини узгариши;

а) Ички ресурсларнинг мавжудлиги; ер меҳнат капитал, тадбиркорлик қобилияти;

б) Импорт килинадиган ресурслар нархи;

в) Бозорда ҳукмронлик килиш (монополиялар мавжудлиги ёки йуклиги).

1. Меҳнат унумдорлигини узгариши;

2. Ҳукукий нормаларни узгариш;

а) Корхона, фирмаларга солик, ва субсидиялар ажратиш;

б) Давлатнинг тартибга солиш даражаси.

Ялпи талаб эгри чизиги ва ялпи таклиф эгри чизиги кесишган нукта миллий ишлаб чиқаришнинг мувозанатли реал ҳажмини курсатади.

Ишлаб чиқарилган ва сотиб олинган маҳсулотнинг реал ҳажми тенг булганда, иқтисодиётда мувозанатликка эришилади.

Ўзбекистонда 2000 йил ялпи талаб ва ялпи таклифнинг улчамлари куйидаги маҳсулотлар билан тавсифланган эди, (макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги статистика департаменти маълумотлари асосида ҳисобланган).

Ялпи таклиф; ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар жами. млрд. сум - 2788,1 фоиз ҳисобида - 87,3.

Шу жумладан товарлар млрд. сум - 1614, 2 фоиз ҳисобида - 50,5 хизматлар млрд. сум-1173,9. фоиз ҳисобида-36,8.

Ялпи талаб:

Шу жумладан. Пировард истеъмол учун сарфлар млрд. сум - 2665,0 фоиз ҳисобида - 83, 4.

Улардан уй хужаликлари сарфлари млрд. сум - 1173,9 фоиз ҳисобида 36,8.

Давлат бошқаруви органлари сарфлари млрд. сум - 629,0 фоиз ҳисобида -19,7.

Уй хужаликларига хизмат килувчи ноижорат корхоналар сарфлари млрд. сум - 26, 3 фоиз ҳисобида -0,8

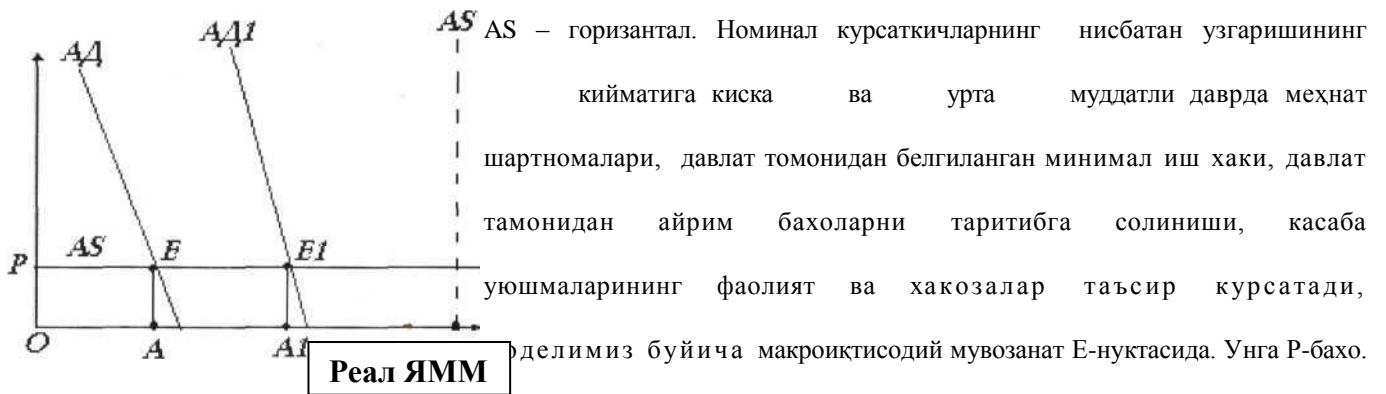
Ялпи жамгарма млрд. сум - 529,5 фоиз ҳисобида- 16,6.

Демак, 2000 йилда иқтисодиётдаги барча пул даромадларининг 5295 млрд. сум (16,6) фоизи ялпи талабга айланмаган, яъни жамгарилганлиги келтирилган маълумотлардан ёққол курилди.

Ялпи талаб ва ялпи таклифнинг кейнсча модели.

Кейнсчилик назарияси куйидагилардан келиб чиқади:

1. Баҳо, номинал иш хаки ва бошқа номинал микдорлар нисбати узгармас, бозор тебранишларига жуда секинлик билан мослашади.
2. Реал микдорлар (ишлаб чиқариш ҳажми, бандлик, реал иш хаки каби) аксинча тез мослашувчан бозор тебранишларига нисбатан тез жавоб беради.

А-микдоридаги миллий ишлаб чиқариш ҳажми тугри келади. Потенциал даражага эришиш учун давлат ёрдамида ялпи талабни қупайтириш керак. Ялпи талабни қупайтириш учун давлат субсидия, дотацияларни қупайтириши керак процент ставкасини, тушириш, пул таклифини ва айланишини қупайтириш соликларни камайитириш керак.

Ҳозирги замон умумий мувозанат моделлари ичида иқтисодчилар томонидан тармоқлараро баланс модели алоҳида ажратиб курсатилади. Гарбда уни «харажатлар маҳсулот»нинг шахмат жадвали деб аталади.

Унинг асосчиларидан В.Леонтьев тармоқлараро баланс иқтисодий жараёнларни илмий тахмин килиш (прогноزلаш)да катта имкониятларга эга деб курсатади. Хуллас, жамият томонидан яратилган ЯММ бир томондан ялпи таклиф, иккинчи томондан жамият аъзолари даромадларидан иборат ялпи талаб сифатида юзага чиқали.

Асосий тушунчалар ва таянч иборалар.

1. Ялпи талаб (жами талаб) барча истеъмолчилар, уй хужалиги, корхоналар, аҳоли, корхоналар ва давлат нархларининг, хорижий харидорларнинг товар ва хизматларга эҳтиёжидир.
2. Нархлар даражаси - турли хил товар ва хизматларнинг алоҳида нархларини умумлаштирувчи жами нархдир.
3. Ялпи таклиф - мавжуд амалдаги нарх даражасида сотиш мумкин булган, сотишга чиқарилган ва тайёрланган турли - туман товарлар ва хизматларнинг ҳажмидир.
 4. Жами талаб эгри чизиги - нархлар даражаси ва талаб килинган миллий маҳсулот ҳажми уртасидаги боғлиқликни ифода этувчи чизикдир.
 5. Жами таклиф - ишлаб чиқарилиши ва муайян нарх даражасида бозордан сотиб олиниши мумкин булган барча товар ва хизматларнинг реал ҳажмидир.
6. Унумдорлик - миллий ишлаб чиқариш реал ҳажмининг фойдаланилган ресурслар микдорига ёки харажат бирлигига тугри келадиган нисбий микдорга айтилади.

Адабиётлар.

1. Каримов И.А. Ўзбекистон бозор иқтисодиётига утишнинг узига хос нули Т. «Ўзбекистон», 1993 й.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йулида Тошкент «Ўзбекистон».
3. Улмасов А, Шарифхужаев М. Иқтисодиёт назарияси Т.«Меҳнат» 1995 й.
4. Чжен В.А. Бозор қонунлари асослари. 3- том. 1996 й.
5. Чжен В.А. Бозор ва очик иқтисодиёт. 4 том. Т. 1996 й.

6. Хошимов П. ва бошқалар иқтисодиёт назарияси «Университет» нашриёти-2003 йил.
7. Шадмонов Ш, Р.Алимов, Т.Жураев. Иқтисодиёт назарияси Т. «Молия» 2002 й.

16-мавзу: **ИСТЕЪМОЛ, ЖАМГАРМА ВА ИНВЕСТИЦИЯЛАР.**

Режа:

1. Истеъмол ва жамгарманинг иқтисодий мазмуни ҳамда уларнинг узаро боғлиқлиги.
2. Жамгаришнинг мохияти, омиллари ва самарадорлиги.
3. Инвестициялар ва унинг даражасини белгиловчи омиллар.
4. Ўзбекистонда инвестицион фаолиятни куллаб кувватлаш.

Ушбу мавзуда жамиятда яратилган ЯММ ва ЯИМ таркибидаги МД-ни тақсимланиши, унда истеъмол (шахсий)га ва ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун жамгармага ажратиш уларнинг иқтисодий мазмуни ва мохияти қараб чиқилади.

Маълумки, истеъмол узлуксиз жараён бўлиб у шахсий истеъмолга ва ишлаб чиқаришдаги истеъмолдаги иборат бўлади. ҳар йили мамлакат микёсида моддий ва номоддий соҳаларда яратилган янги қиймат, миллий даромад (МД) истеъмолга ва жамгармага ажратилади. Истеъмол кенг маънодаги тушунча бўлиб, у шахсий ва жамият микёсидаги истеъмолни ташкил этади. Истеъмолни кондиритиш учун мамлакатда яратилган товарлар ва хизматлардан фойдаланилади. Улардан харид қилиш, тўқин ва имтиёзли фойдаланиш йўли билан истеъмол кондиритилиб борилади.

Истеъмол шихсий ва унумли бўлиши мумкин.

Унумли истеъмол – бевосита ишлаб чиқаришга тегишли бўлиб, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва юритиши учун ишлаб чиқариш воситалари ва инсон ишчи кучи истеъмол қилинади. Шахсий истеъмол – кишилар ихтиёжи учун зарур бўлган товар маҳсулотлари – истеъмол буюмлар бир-биридан фаркланади. Алоҳида оила ёки жамият аъзоларининг ихтиёрида бўлган моддий неъматларни истеъмол қилиш индивидуал истеъмолга қиради. Жамият аъзоларининг гуруҳлари моддий неъмат ва хизматлардан фойдаланиши жамоа улиб истеъмол қилишга қиради. Истеъмол фонди шахсий даромадлар ҳисобидан шаклланади ва истеъмолчилик сарфларига ишлатилади. Истеъмолчилик сарфлари кишилар узларининг йигилган жорий даромадлари сотиб олиш ва хизматлардан фойдаланишларига сарфланади.

Жамгарма – бу аҳоли, Корхона (фирма) ва давлат жорий даромадларининг истеъмолларидан ортган қисмини келажакдаги эҳтиёжлари учун ва ундан фойзли даромад олишлари мақсадида йигилиб борилади.

Истеъмол фонди қанчалик юқори бўлса, жамгариш ҳажми кам бўлади ва аксинча. Истеъмол ва жамгарма даражаси миллий даромад билан белгиланади. Миллий даромаддан бир қисми аҳолининг истеъмолчилик сарфларига ва шахсий жамгармаларини ташкил этади. Аҳоли даромадининг асосий қисми истеъмолга сарфланади, қолган қисми жамгармага ажратилади. Истеъмол ҳам жамгарма ҳам даромадлар даражасига боғлиқ бўлади. аҳоли даромадларининг истеъмолга кетадиган унумли истеъмолга уртача мойиллик дейилади.

истеъмол

$$\text{Яъни ИУМ} = \frac{\text{истеъмол}}{\text{даромад}} \times 100 \% \quad (1)$$

даромад

Аҳоли даромадининг жамгармага кетадиган умрни эса жамгармага уртача мойиллик (Ж. У. М) дейилади яъни

жамгарма

$$\text{ЖУМ} = \frac{\text{жамгарма}}{\text{даромад}} \times 100 \%$$

даромад

Шундай қилиб, ИУМ+Ж. УМ=1,0 ёки 100 фоиз бўлади. даромад узишининг истеъмол қилинадиган қисми ёки ҳиссаси истеъмолга қуйилган мойиллик дейилади.

истеъмолдаги узгариш

$$\text{И. КМ} = \frac{\text{истеъмолдаги узгариш}}{\text{Даромаддаги узгариш}}$$

Даромаддаги узгариш

Даромадни хар кандай усишининг жамгармага кетадиган хиссаси, жамгармага кушилган мойиллик дейилади. (Ж. К. М). Яъни Ж. К. М=жамгармадаги узгариш / даромаддаги узгаришга булинади. Шахсий даромаддан ташкари истеъмол ва жамгарма уртасидаги узаро боғлиқликка таъсир этувчи бир неча олимлар мавжуд. Яъни:

$$\text{Ж. К. М} = \frac{\text{Жамгармадаги узгариш}}{\text{Даромаддаги узгариш}};$$

1. Уй хужаликлари жамгарган бойлик даражаси;
2. Нархлар даражаси
3. Нархлар, даромадлар ва товарлар узгаришининг куйилиши;
4. Истеъмолчи карзлари;
5. Солик ставкаларини узгариши.

Жамгариш деб, миллий даромад (МД) нинг кушимча махсулот (КМ) кисмидан асосий капитал ва айланма капитални ҳамда эхтиёт захираларини кунгайтириш учун килинган сарфлардир.

Амалиётда бу мақсадлар учун жамгармани капитал сарфлар ёки инвестицион сарфлар деб аталади. «Жамгариш» ва «Капитал» сарфлар ёки «Инвестицион» сарфлар тушунчалари бир хил мазмунга эга эмас. Яъни: Капитал сарфлар ёки инвестицияларни чегаралари жамгариш фондига караганда кенгрок булади.

Амортизация фондининг бир кисмидан капитал сарфига инвестицияга ишлатилади, чунки реновацияга (яъни эскирган объектларни батамом алмаштиришга), яъни янгидан тиклашга сарфланади.

Ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳалардаги жамгаришлар ҳам фаркланади. Ишлаб чиқаришда асосий капитал ва айланма кисми ишлаб чиқариш соҳасидаги жамгариш фондини ташкил килади.

Ижтимоий – маданий соҳасидаги жамгариш (ишлаб чиқариш жамгариши) уй-жой фондини, касалхоналар, ўқув муассасалари, маданият, соғлиқни сақлаш, спорт муассасалари, яъни номоддий ишлаб чиқариш тармоқларини кенгайтириш, реконструкциялаш, янгилашга сарфланади.

Жамгариш нормаси бевосита жамгариш фондининг бугунги миллий даромад ҳажмига нисбати билан аниқланади.

ЖФ

$$\text{Ж. Н} = \frac{\text{ЖФ}}{\text{МД}} \times 100\% \quad (4);$$

МД

Бунда Ж. Н-жамгариш нормаси, Ж. Ф-жамгариш фойдаси, М. Д-миллий даромадни билдиради.

Жамгариш нормаси чегарали булиши маъқул, ақс холда иқтисодий жихатдан самарасиз булиб, салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Инвестициялар – асосий ва айланма капитални қайта тиклаш ва кунгайтиришга, ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтиришга қилинадиган сарф – харажатларнинг пул шаклидаги қуринишидир. Унинг манбаи : пул маблағлари, банк кредитлари, акция ва бошқа қимматли қозғалардан иборат булади.

Инвестицияларни амалга оширувчи шахс – инвестор дейлади.

Инвестиция фаолияти.

1. Инвесторларнинг уз молиявий ресурслари (фойда, амортизация ажратмалари, тупланган пул жамгармалари ва ҳақоза).
2. Карз олинган молиявий маблағлар (облигация заёмлари, банк кредитлари).
3. Жалб қилинган молиявий маблағлар (акцияларни сотишдан олинган маблағлар, жисмоний ва ҳуқуқий шахсларининг пай ва бошқа туловлари).

4. Бюджетдан инвестицияларни молиялаштириш.

5. Чет элликлар маблағлари.

Мисол тарикасида 2000 йилдаги республикада инвестицияларни молиялаштириш манбаларини курсатиш мумкин.

Бюджет маблағи – 30,3 фоиз.

Корхоналарни уз маблағлари – 26,4 фоиз.

Банк кредитлари – 7,5 фоиз.

Чет эл инвестициялари ва кредитлари – 21,7 фоиз.

Ахоли маблаглари – 12,7 фоиз.

Инвестицияларга сарфлар даражасини иккита асосий амил белгилаб беради:

- 1) Тадбиркорлар инвестицияларга сарфлардан олиш кузда тутилган кутилаётган саф фойда нормаси.
- 2) Фоиз ставкаси.

Булардан ташқари. 1. Машина ва ускуналарни харид қилиш, ишлатиш ва уларга хизмат курсатиш харажатлари; 2. тадбиркорлардан олинadиган солиқ миқдори; 3. технологик узгаришлар.

Инвестиция макроиктисодиётнинг ривожланишига таъсир этувчи асосий омиллардан биридир. Инвестиция ёрдамида янги саноат корхоналари қурилади, мавжудлари таъмирланади, янги машина ва ускуналар сотиб олинади ва ҳақоза ЯММ нинг узгариши купрок инвестицияга боғлиқ.

Инвестиция (капитал қуйилмалар) бу ҳали буюмлашмаган, лекин ишлаб чиқариш воситаларига қуйилган капитал узининг молиявий шаклига қара улар фойда олиш мақсадида ҳужалиқ фаолиятига қуйилган активлар ҳисобланади. Иқтисодий хусусиятига қара инвестиция сарфини 3 турга ажратиш мумкин.

1. Корхонанинг асосий фондларига инвестициялаш. Бу корхона томонидан узининг ишлаб чиқариш фаолияти учун сотиб олинadиган бино, иншоот ва ускуналардир.

2. Уй – жой қурилишига инвестициялаш. У яшаш учун сотиб олишга ҳамда уй эгалари томонидан сотиб олиниб, кейинчалик уни ижарага топшириладиган уйларга қилинган сарфни уз ичига олади.

3. Захираларга инвестициялаш. У уз ичига хомашё ва материални ҳамда тугалланмаган ишлаб чиқаришни ва тайёр буюмни ташкил этади.

Инвестиция 2 хил булади: а) Ялпи инвестиция; б) соф инвестиция.

Ялпи инвестиция – умуман ишлаб чиқариш соҳасида истеъмол этиш учун ажратилган маҳсулот ва хизматлар йиғиндисидир улар биринчидан, ишлаб чиқаришда истеъмол этилган моддий ресурсларни урнини коплаши, яъни амортизацияни урнини коплаши ва иккинчидан мавжуд ресурсларни қупайтириш учун сарфланади.

Соф инвестиция – ялпи инвестициянинг моддий ресурсларни қупайтириш учун, уларни жамғариш учун ишлатилadиган қисмидир иқтисодиёт аҳоли иқтисодиётининг ҳолатидан келиб чиқади. Агар ялпи инвестиция суммаси ишлатилган меҳнат воситалари амортизациясидан қуп булса, соф инвестиция (жамғариш) юз беради.

Бу ишлаб чиқаришга қушимча моддий ресурс келиб тушганини билдиради, бинобарин иқтисодий узишни таъминлайди.

Ялпи инвестициялар ва амортизация уртасидаги нисбатга қараб иқтисодиётнинг аҳоли қандай эканлигини, яъни юксаклаш турғунлик ёки пасайиш даврини бошидан кечираётганлигининг аниқлаш мумкин.

Агарда, ялпи инвестициялар амортизациядан ортик булса, иқтисодиёт юксалишда булади, чунки унинг ишлаб чиқариш қувватлари усади.

Ялпи инвестиция ва амортизация бир-бирига тенг булган чоғда иқтисодиёт турғунлик ҳолатида булади. бу вазиятда соф инвестиция нулга баробар ва иқтисод шу йилда қанча капитал истеъмол қилган булса, уни коплаш учун шунча ишлаб чиқаради.

Ишчан фаоллик амсайиб бораётган иқтисодиёт учун ялпи инвестициялар амортизациядан қам булган ҳолдаги вазияти ҳосдир бундай ҳолатда соф инвестициялар ишораси манфий булиб, унинг мутлок қисқаришини билдиради. Натижада йил охирида капитал ҳажми йил бошидагига қараганда қам булади.

Ислохатларнинг дастлабки босқичида иқтисодиётнинг стагнация ҳолати деярли барча ҳамдустлик мамлакатларида қузатилди. Корхоналарнинг ички – инвестициялаш имкониятларини пасайиши билан бир вақтда марказлашган капитал, қуйилмаларнинг қисқариш, ишлаб чиқаришни пасайишига, миллий маҳсулотни ҳажмини мутлок қамайишига олиб қелди. Масалан, макроиктисодий вазияти, МДХ мамлакатларига қараганда бир мунча яхшироқ булган Ўзбекистонда ҳам, 1995 йилда 1994 йилга нисбатан ЯММ 98,8 фоизни ташкил этди.

Инвестиция лотинча суз булиб –қийинтирмоқ маъносини билдиради. Инвестиция ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадида мамлакат ичида ёки чет элларда иқтисодиётнинг турли тармоқларига узок муддатли капитал қиритишдир.

Инвестициянинг молиявий ва реал турлари мавжуд.

1. молиявий инвестиция – акция, облигация аккеридит чет, банкнота ва бошқа қиммат баҳо қозғаларни сотиб олишда қулланилади.

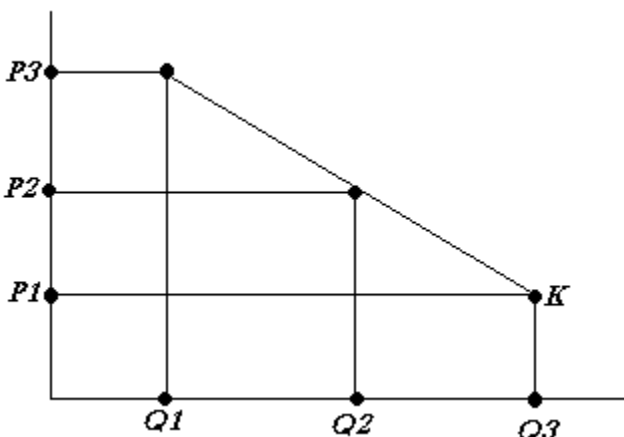
2. Реал инвестиция – мамлакат ичкарасида ва чет элларда ишлаб чиқаришга капитал қуйиши ёки ёш суверен давлатларга қарз бериш ва субсидия шаклларида амалга оширилади.

Инвестицияни давлат, банклар ёки хусусий сохибкорлар бериши мумкин. Давлат инвестицияси соликлар, заёмлар давлат даромадлари орқали молиялаштирилади.

Инвестициялар, асосан, халқ хужалигини узок ва киска муддатли кредитлар билан таъминловчи банклар томонидан олиб борилади. 1991 йилда Ўзбекистон олий кенгаши «Ўзбекистон Республикасида чет эл инвестициялари тугрисида» қонун қабул қилди. Қонунда хорижий мамлакатларнинг ишбилармонларига Ўзбекистондан шериклар топиб, ҳамкорлик қилишлари учун ҳуқуқий, иқтисодий нормалар яратилди.

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига утиши даврида инвестицияларни самарали равишда бошқариш ва тартибга солиш жуда ҳам зарурдир. Бунинг учун макроқуламда инвестиция, жамгарма, банк (%) фоиз ставкаси, товарлар мувозанатини таъминлаш механизмларини билиш зарур.

Бу механизмларни урганишимиз учун банк фоиз ставкаси ва инвестицияга булган талабларни узаро боғлиқлигини қуриб чиқамиз. 1 триллион 400 млрд 2002 йилда 650 млн АКШ

расмда P-банкларни фоиз ставкасини, Q эса тадбиркорлар, фирмалар, корхоналарнинг инвестицияга булган талабини курсади.

Расмдан қурииб турибдики банкларнинг фоиз ставкалари қурайиб бориши билан тадбиркорнинг инвестицияга булган талаби қамайиб боради. Банкларнинг фоиз ставкаси P_1 дан P_3 гача қурайса, U холда инвестицияга булган талаб Q_3 дан Q_1 гача қамайди. Бу ерда – узаро тесқари боғлиқлик мавжуд.

Бундай боғлиқлик аҳоли даромадлари ва жамгармалари уртасида ҳам мавжуддир фирмалар, корпорациялар ва тадбиркорларнинг даромадлари қурайиб бориши, билан уларнинг жамгармалари ҳам қурайиб боради инвестицияга

булган талаб ва жамгармага булган таклиф бир – бири билан мувозанатлашади. Яъни 150 млн сум жамгарма булгандагина 150 млн сумгача булган лойиҳа ёки ишлаб чиқаришни инвестиция билан таъминлаш мумкин. умумий холда инвестиция ва жамгармаларнинг ялпи миллий маҳсулот билан боғлиқлиги шуни курсатадики, банкларнинг фоиз ставкаларини пасайтириб бориш билан ялпи миллий маҳсулот ҳажми ҳам қурайиб боради бунинг сабаби шуки, миллий иқтисодиёт молиявий «кислородни» қупрок олиши натижасида ЯММ ишлаб чиқариши ҳам қурайиб боради. Ушбу назарияни атоқли иқтисодчи Хейк таҳлил қилганлиги учун унинг номи билан юритилади ва Хейк эгри чизиги дейилади.

Макроқуламдаги ресурсларнинг чегараланганлиги миллий иқтисодиётнинг ривожланишида маълум муаммоларни келтириб чиқаради.

Бу айниқса, инвестициялар мисолида илмий техника таракқиёти тез ривожланаётган шароитда долзарб муаммодир. Амалиётда жамгарма 25 млн сум булсаю, инвестицияга булган талаб 30 млн сум булса, (30 млн-25млн сум) – 5 млн сум инвестиция танқислигини келтириб чиқаради. Бунинг оқибатида ишлаб чиқариш ва бошқа соҳалар зарур булган молиявий «кислородни» ололмайди. Натижада зарур булган ҳажмида макроқуламдаги товар ва хизматлар ишлаб чиқарилмайди. (Мисолимизда 5 млн) миллий иқтисодиётда камрок товар ва хизматлар ишлаб чиқаришга олиб келади, нисбатан камрок миллий даромад яратилади, аҳолини турмуши дароажасини юксалтириш мумкин булган миқдорига эпришилмайди. Инвестициялар қанчалик танқис булиб борар экан, унинг салбий оқибатлари қурайиб, қурайиб боради. Жумладан, ишлаб чиқариш пасайиб, инфляция эса қурайиб боради. Ўзбекистонни бозор иқтисодиётига утиш давридаги иқтисодиётдаги салбий оқибатларни тугаши, иқтисодиётни барқарорлаштириш ва ривожлантириш қуп жихатдан чет эл инвестициясига боғлиқ. Ўзбекистондаги бой турли – туман Хомашёлар, арзон ишчи қучи, нисбатан мавжуд булган сиёсий барқарорлик чет эл инвестициясига боғлиқ ва бу сиёсий барқарорлик инвестицияларни қириб қелишини жонлантириб юборди. Бунинг далили Асақадаги – Жанубий қорея – Ўзбекистон автомобилсозлик қушма қорхонасини, Бухорадаги нефтни қайта ишлаш заводини, Шуртандаги химия- комплексини курсайтишу мумкин.

Инвестиция даражасига таъсир этувчи омиллар асосида 2 та:

- 1) Қутилаётлан соф фойда нормаси.
- 2) Фоиз ставкаси.

Фойданинг нормаси тадбиркорларни маълум даражада инвестиция харажатларини сарф қилишга мажбур қилади. Тадбиркорлар агар улар сотиб оладиган воситалари фойда берадиган булсагина харид қиладилар.

Мисол учун кичик тикувчилик корхонасининг эгаси 1550 долларга янги тикув машинаси сотиб олмокчи булди. Уни ишлатиш муддати бир йилга тенг дейлик. Кичик корхона эгасининг янги тикув машинасини сотиб олишдан максади даромат олишни купайтиришдир. Янги машинани куллашдан кичик кохона 1150 доллар кутилаётган соф даромад олади, десак тадбиркор тикувчилик машинаси харажатини (1000 долларни) колган ва 100 доллар даромат олган булади. Бу мисолимиздаги янги тикув машинасини куллашдан кутилаётган соф фойда нормаси куйидагича аникланади.

$$F_n = \frac{100}{1000} \times 100\% = 10\%.$$

Ишлаб чиқаришга инвестиция харажатлари куланиши учун хакикий фойза ставкаси таъсир этади.

Фойза ставкаси деб, тадбиркорларнинг хакикий капитални карзга фойдаланишга олиш хисобига туланадиган бахосига айтилади.

Агар кутилаётган соф фойда нормаси (100%), банклар фойза ставкаси (7%) нисбатан куп (юкори) булса, инвестиция қилиш иши тадбиркор учун фойдали булади.

Агар банкларнинг фойза ставкаси (масалан 12%), кутилаётган соф фойда нормасидан (100%) юкори булса, тадбиркорнинг ишлаб чиқаришни инвестициялаши нокулай булади, чунки ундан зарар куради.

Шуни таъкидлаш керакки, инвестициялаш карорини кабул қилишда номинал фойза ставкаси, балки реал фойза ставкаси халқилувчи аҳамиятга эгадир. Номинал фойза ставкаси жорий бахоларда, реал фойза ставкаси эса доимий ёки инфляция хисобга олинган аниқлаштирилган бахоларда хисобланади бошқача қилиб айтганда реал фойза ставкаси – бу номинал фойза ставкасидан инфляция чегириб ташлаб топилган фойза ставкасидир.

Реал фойза ставкаси (Р. Ф. С)г номинал фойза ставкаси (НФС) – инфляция даражаси фойза 100 %.

$$\text{Демак, } PFC = NFC - ID\%.$$

Юкоридаги мисолимизда бахо узгармас деб олинади. Агар инфляция булса, РФС ва кутилаётган соф фойда нормаси кандай аникланади деган савол тугилади.

Мисол учун 1000 долларли инвестиция 10% хакикий кутилаётган соф фойда келтиради дейлик. Наминал фойза ставкаси эса 15%га тенг булсин.

Агар йиллик инфляция 10% га тенг булса, инвестициянинг молия маблагларини харид қилиш хам 10% камади.

Номинал фойза ставкасини 15% эканлигини хисобга олиб, реал фойза ставкасини аниқлаймиз.

$$PFC = NFC - I.D. \% = 15\% - 10\% = 5\%$$

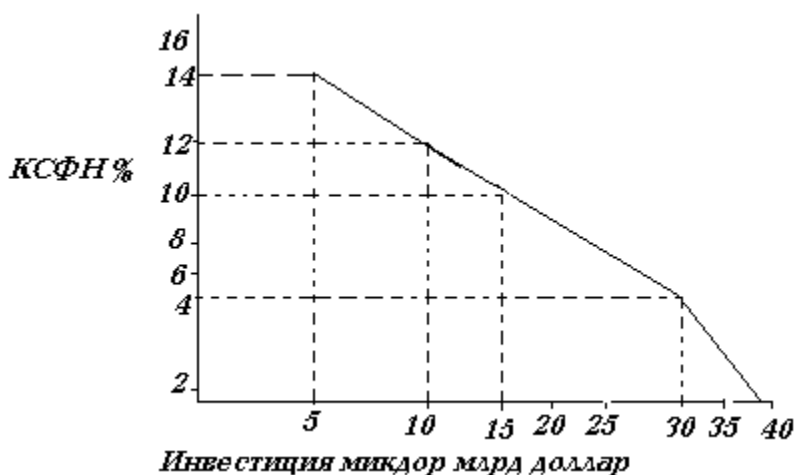
Энди РФС (5%) кутилаётган соф фойда нормаси (10%) билан такосласак, инвестиция олишга карор қилиш мумкинлигини аниқлаймиз

Яъни (10%-5%)=5% соф кутилаётган фойда нормасига эришиш мумкин. Демак, хулоса шуки, кутилаётган соф фойда нормаси канчалик юкори булса, инвестицияга булган ялпи эхитиёж хам шунча куп булади.

Мисол учун кутилаётган соф фойда нормаси (К. С. Ф. Н) билан инвестиция хажми уртасидаги узвий богланишни куйидаги шартли маълумотлар асосида аниқлаймиз.

Кутилаётган соф фойда нормаси %	Инвестиция миқдори йилига млрд доллар хисобида
16	0
14	5
12	10
10	15
8	20
6	25
4	35
2	40

Жадавалдан куришиб турибдики, кутилаётган фойда нормаси 16% булганда 5 млрд долларлик инвестиция мавжуд. Бунинг маъноси шуки, кушимча 5 млрд доллар эса 12-14 % оралигдаги кушилаётган соф фойда нормасини келтиради. Яна кушимча 5 млрд доллар эса 10-12% оралигдаги соф фойда нормасини келтиради. Чизмадан куришиб турибдики, агар инвестициянинг микдори 10 млрд долларга тенг булса, фойда нормаси 12% ва ундан куп 14 % гача булади.

Демак, инвестиция олишга қарор қилиш учун асосий шарт шуки, кутилаётган соф фойда нормаси фоиз, ставкасидан юқори булиши зарур, акс холда инвестиция харажатлари копламайди.

Умумий хулоса шундан иборатки, барча инвестицияланадиган лойиҳалар фоиз ставкаси кутилаётган соф фойда нормаси тенг булган нуктагача амалга оширилиши мумкин.

Истеъмол ва жамгарма даражаси млрд сум (шартли маълумотлар)

Жадвал 11.

Йиллар	Даромад даражаси (Д)	Истеъмол (И)	Жамгарма (Ж)	ИУМ	ЖУМ	ИКМ	ЖКМ
1990	1560	1360	200	0,87	0,13	-	-
1995	1860	1560	350	0,83	0,17	0,67	0,33
2000	2250	1700	560	0,77	0,23	0,50	0,50
	1	2	3(1-2)	4(2:1)	5(3:1)	6(2:1)	7(3:1)

$$ИУМ = \frac{истеъмол}{даромад} \times 100\% \quad \text{ва} \quad ЖУМ = \frac{жамгарма}{даромад} \times 100\%$$

Демак, ИУМ+ЖУМ=1,0 ёки 100 % ни ташкил этади.

Жадвал 12 да Республикада инвестицияларининг молиялаштириш манбалари буйича тузилиши. 2000 йилда.

1. Бюджет маблаглари 30%;
2. Корхоналарни уз маблаглари 26,4%;
3. Банк кредитлари 7,5%;
4. Чет эл инвестициялари ва кредитлари 21,7 %;
5. Аҳоли маблаглари. 12,7.

Жамиятда яратилган жами ижтимоий махсулотдан, яъни миллий даромад ҳисобидан истеъмол, жамгарма ва инвестициялар амалга оширилади. Жамият аъзоларини истеъмол қуринишида сарф қилинади ва ялпи харажатлар деб юритилади.

Жамиятнинг ялпи харажатлари.

1. Шахсий истеъмол харажатлари;
 2. Инвестиция истеъмол харажатлари;
 3. Давлаи истеъмоли харажатлари;
 4. Соф экспорт харажатларидан иборат булиши мумкин.
- Ўзбекистонда инвестицион фаолиятни қўллаб – қувватлаш.

Мамлакатда иқтисодий ривож, аҳолини иш билан бандлиги, халқнинг турмуш даражасини яхшиланиши, фан – техника тараккиёт инвестициялари билан бевосита боғлиқ булиб келмоқда. И. Каримов инвестицияни мохияти хақида шундай деган эди, «Инвестиция баъзасини ривожлантириш ва чуқурлаштириш ислохотларимиз стратегиясининг жуда муҳим шартидир. Иқтисодий таркибий жиҳатдан қайта қуриш экспорт имкониятини кенгайтириш соҳасида белгиланган йуналишлар кучли инвестиция сиёсатини утқизиш билангина руёбга чиқади» (И. Каримов «Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устивор йуналишлари Т. 19993 й.)

Республикада инвестицион муҳит яратилди, қурилиш вазирликлари, идоралари ва бошқармалари урнига корпорациялар, уюшмалар концернлар каби тузилмалар ташкил этилди.

Энг инкирозли ҳисобланган давр (1993-94 йилларда) ҳам жамғармалар курсаткичи ялпи ички маҳсулотга нисбатан 14 фоиздан пастга тушмади Ҳозирги пайтда бу улуш 17 фоиздан юқоридир.

1990 йилда инвестицияларнинг умумий улушида корхоналар маблағларининг улуши 40% дан кам булган булса, 1993 йилда 60% 1997 йилда 80%га етди. Инвестиция микёси жиҳатидан икки: микро –уй хужалиги, корхона, фирма, ҳамда макро-давлат микёсида амалга оширилади.

Инвестицияни жалб этиш манбаи жиҳатидан ҳам иккига; ички ва ташқи манбага ажратилади уй хужалигида узок муддат фойдаланиладиган товарлар олиш, уй қуриш, квартира олиш, бир томондан оиланинг жамғармалари эвазига булса, иккинчи томондан кредит ҳисобига олинади. Корхона, фирмалар инвестициясининг ички манбаи фойда, амортизация, инвестицион бадаллар булса ташқи манба банк кредити, ипотека кредити, инвестиция ва солиқ (солиқ туловини орқага суриш) кредити ҳисобланади. Давлат ҳам зарур инвестициялар учун ички ва ташқи манбалардан фойдаланади.

Ички манба: облигация, марказий банк кредити, қиммат баҳо коғозлар, жумладан лотереялар ва бошқалар.

Ташқи манба: Четдан олинган кредит, ёрдам, чет эл инвестициялари (ҳамкорликдаги корхоналар ташкил қилиш)дан иборат.

Ўзбекистонда миллий иқтисодий ривожлантиришда – миллий захираларни сафарбар этиш ва чет эл капиталини жалб этишга асосланмоқда.

Республикада «чет эл инвестициялари ва хорижий инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тугрисида қонун қабул қилинди.

Вазирлар маҳкамаси 1996 йилда (март) «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл инвестициялари иштирокида корхоналар ташкил этиш ва уларни давлат руйхатидан утқизиш тартибини такомиллаштириш тугрисида» қарор қилинди.

2001 йили молиялашнинг барча манбалари ҳисобидан иқтисодийга 700 млрд сум, қарийб 810 млн АКШ доллари миқдорида инвестиция киритилди. Жами сармоянинг 55% м ишлаб чиқаришга сарфланди. Утган 2003 йилда 1,5 млрд доллари инвестиция киритилди. Қушма корхоналарнинг фойдасидан олинган солиқлардан 7 йилга озод қилиш инвестиция дастурида курсатилган.

Янгидан вужудга келтирилган четдан сотиб олинган маҳсулотларнинг урнини босадиган маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналар, ишлаб чиқариш ҳажмининг 25% ни болалар товарлари ташкил этса, ишлаб чиқариш бошлангандан 5 йил, корхона устав фондида чет капитали 50% ва ундан юқори фоизни ташкил этса 2 йилга солиқдан озод қилинади.

Мамлакатда инвестицияни зарурлигини ифодалаб И. Каримов шундай деган эди, “Бир оддий ҳақиқатни яхши тушуниб олиш керакки, Ўзбекистонга киритилаётган инвестициялар, айниқса тугридан - тугри келаётган сармоялар оқими хар бир киши, умуман жамият хаёти учун сув ва хаводек зарур” (И. Каримов «Ватан равнақи учун хар биримиз масъулмиз» 19 феврал, 2001 йил).

Мамлакатда бой табиий ва меҳнат ресурслари билан биргаликда сиёсий барқарорлик инвестицион иқлим, албатта чет эллик инвесторларни ҳамкорлик қилишга ундайди.

Жамиятда ишлаб чиқариш узлуксиз ва тақрор равишда амалга ошиб боради. Ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси ЖИМ ёки ЯММ қурилишида ҳисоб-китоб қилинади. ЯММ маҳсулот тақсимланади У, аввало чиқаришда сарф қилинган ишлаб чиқариш воситаларини кетган қийматини ажратиб олинади, қолган қисми эса СММ ни ташкил этади СММ сотилгандан қийин СМД даромади ташкил этади. СМД даромаддан жамият учун ва унинг аъзоларини эҳтиётларини, қондириш таъминлаиб борилади.

СММ=ЯММ-Аа

СММ нинг жамият аъзоларига уларнинг даромади сифатида теккан кисми миллий даромад (МД) деб юритилади миллий даромад жамият микёсидаги барча даромадлар йигиндисидир, у нисбатан янгидан хосил килинган махсулот, лекин унинг пул шаклида ифодаланишидир.

Ана шу МД- хисобидан халкни истеъмоли кондирилади ва унинг бир кисми жамгарилиб борилади. Истеъмолни бозор оркали амалга оширилади. Истеъмол бозори – ахоли истеъмоли учун зарур булган товар ва хизматларни айирбошлаш маконидир. Истеъмол бозори турли – туман савдо шохобчаларини, давлат кооператив соавдоси, дехкон бозори ва чайков бозорини уз ичига олади.

Истеъмол бозорида харидорлар факат фуқоралардан иборат булмайти, харидорлар таркибига ахолига бепул хизмат курсатувчи корхона ва ташкилотлар (касалхона, етимхона, болалар богчаси, кариялар уйи ва бошқалар) ҳам кирази.

Улар ҳам кенг истеъмол буюмларининг истеъмолчиларидир истеъмол бозорида хар хил хизматлар (маданий, тиббий, техникавий) ҳам сотилади. Истеъмол бозорининг хажми унда сотиладиган товарларнинг яъни суммаси (масалан товар обороти) билан белгиланади.

Истеъмол товарлари катъий давлат нархлари, назорат килинадиган нархлар ва эркин нархларда сотилади.

Истеъмол бозори узининг холатига караб 2 хил булади. туйинган бозор ва такчил бозор ёки оч бозор.

Туйинган бозорларда халк истеъмоли товарлари талабга етарли микдорда ва сифатли булиши лозим. Такчил бозорда эса товарлар сурункасига истеъмолни кондироолмайди, унинг бахоси юкори булади. товарлар бахосининг юкорилиги ва такчилиги натижасида истеъмолчини ижтимоий химоялаш зарурати келиб чиқади. Иктисодчилар томонидан «Истеъмол савати» ва унинг киймати аникланади «Истеъмол савати муайян озик-овкат, саноат моллари ва хизматларнинг тирикчилигини таъминлашга маълум даражада етарли булган микдорини курсатади бахоларни тухтовсиз ошиб бораётган Ҳозирги шароитда ахолининг курган зарарини коплаш учун ҳукумат томонидан мамлакатда «Истеъмол савоти» таркиби аникланади ва уни куллаш таклиф этилади. Мисол учун Ўзбекистонда 1992 йилда «Истеъмол савати» да давлат томонидан белгиланган чегараланган нархларда 12 хил товарлар ахолига етказиб берилган булса, 1993 йилда бу товарлар микдори 7 тага камайтирилди. Демак «истеъмол савати»даги махсулотлар 5 хилга камайди. Шунга айтиш керакки, баъзи ривожланган мамлакатларда «Истеъмол савати» умуман кулланилмайди, чунки уни иктисодиётга салбий таъсир этувчи томонлари ҳам бор.

Макрокуламда истеъмолни урганишимиз учун оралик истеъмол ва пировард истеъмол ва пировард истеъмол ташунчаларини фарқлай билиш зарур. Пировард истеъмолда товар ва хизматлар истеъмолчилар томонидан тула истеъмол килинади ёки товар хизматларнинг харакати пировард истеъмолда тугайди.

Оралик истеъмолда бир ишлаб чиқарувчининг тавар ва хизматлари кейинги ишлаб чиқарувчи томонидан меҳнат предмети сифатида фойдаланилади ва яна ишлаб чиқариш жараёни давом этади.

Истеъмол функцияси даромадлар билан узвий боғлиқдир. Даромадлар купайиб бориш билан истеъмол ҳам купайиб боради.

Истеъмол бозорини бозор конъюктураси талаблари асосида тулдириш Ўзбекистон макроиктисодиётининг долзарб муаммоларидан биридир маълумки, Ўзбекистонда истеъмол килинадиган тайёр махсулотларнинг 70% дан купроги собик итфокдош республикалардан ҳам чет эллардан олинар эди. Ҳозирги пайтда бу муаммоларни хал этиш жуда ҳам кийинлашиб кетди хатто товар айирбош килиш ҳам халқаро бахоларда, жахон стандартларига мослаштириб борилмокда макрокуламдаги истеъмол вазифасини урганишни талаб килади.

Жамгарма функцияси – жамгарма – бу мамлакат ёки фирмалар ихтиёридаги турли мажбурий туловлар чегириб ташланганда колган даромаднинг бир кисмидир. Жамгарма истеъмол максатида ишлатилмайдиган даромаддир жамгарма функцияси даромадлар билан жамгарма харажатларининг узвий боғлиқлигини курсатади жамгарма функцияси ва унинг графигини ишлаб чиқариш ва истеъмол ёрдамида аниқлаш мумкин. Солиқлар тулангандан кейин колган (Д) истеъмол (С) ва жамгарманинг йигиндиси (S) тенгдир.

$DI=C+S$ ишлаб чиқариш истеъмол ва жамгарма микдори.

Ишлаб чиқариш хажми ва даромад (СММ=DI млрд доллар(1))	Истеъмол (С) млрд доллар (2)	Жамгарма (1)-(2) млрд доллар (3)
(1) 370	375	-5
(2) 390	390	0
(3) 410	405	5

(4) 430	420	10
(5) 450	435	15
(6) 470	450	20
(7)490	465	25
(8) 510	480	30
(9) 530	495	35
(10) 550	510	40

Соф миллий махсулот узгариши даромадни узгариб бориши билан истеъмол ва жамгарма ҳам узгариб боради.

$$\text{APC} = \frac{\text{Истеъмол (С)}}{\text{Даромад (УД)}} \qquad \text{APS} = \frac{\text{Жамгарма (S)}}{\text{Даромад (УД)}}$$

Уй хужалиги кишиларининг бойлиги 2 қисм бойликдан иборат булади.

1. Узок муддат ишлатиладиган мол-мулклар (уй-жой, автомобиль, телевизор, совутгич ва ҳақоза)
2. Уй хужалигининг молия маблағлари (нақд шахсий ҳисобдаги жамгармалари, акциялар, облигациялар, нафакалар).

Асосий таянч тушунчалар:

1. Истеъмол – жамиятни ва ҳар бир кишини ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлардан фойдаланишини билдиради.
2. Шахсий истеъмол – моддий неъматлар ва хизматлардан бевосита индивидуал фойдаланиши билдиради.
3. Унумли истеъмол ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучидан ишлаб чиқаришда фойдаланишга айтилади:
4. Истеъмолчилик сарфлари – топилган даромадлардан тирикчилик неъматларига ва хизматларига ишлатишидир.
5. Жамгарма – аҳоли, корхона (фирма) ва давлат даромадларининг бир қисмини келгуси эҳтиётлари учун йуллашидир.
6. Истеъмолга уртача мойиллик – шахсий даромадининг истеъмол (жамгармага) кетадиган улуши.
7. Жамгармага уртача мойиллик – шахсий даромаднинг жамгармага кетадиган улушидир.
8. Истеъмолга қушилган мойиллик – шахсий даромадлашган қисмининг истеъмол қилинадиган қисми ёки улуши.
9. Жамгармага қуйилган мойиллик – шахсий даромад усган қисмининг жамғаришга кетадиган ҳиссаси.
10. Иқтисодий жамгарма – миллий даромаднинг жамғарилган қисмидан асосий ва айланма капиталлари, шунингдек, эҳтиёт ва захираларни қупайтириш учун сарфланишидир.
11. Жамғариш нормаси – жамғариш фондининг миллий даромадга нисбатини фойзадаги ифодаси.
12. Капитал сарфлар – асосий капитални кенгайтириш ва уни қайта тиклашга, айланма маблағларни кенгайтиришга қилинадиган сарфлар.
13. Инвестициялар – ишлаб чиқаришни ва хизмат курсатиш соҳаларини кенгайтиришга, яъни асосий ва айланма капитални қупайтириш, турли хил қимматли қозғаларни сотиб олишга қилинган пул шаклидаги қуйилмалар.
14. Инвестицион фаолият – инвесторларни рўёбга чиқариш буйича қилинадиган амалий ҳаракатлар.
15. Инвестор – инвестицияларни амалга оширувчи шахс.
16. Инвестициялар самарадорлиги – миллий даромад (фойда) усган қисмининг инвестицион сарфлар суммасига нисбатининг фойзадаги ифодасидир.

Асосий адабиётлар:

1. Қаримов И. А. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида» Т. 1995 й.
2. Қаримов И. А. «Буюк келажак сари» Т. «Ўзбекистон» 1998 й.
3. Улмасов А., Шарифхужаев М. «Иқтисодиёт назарияси» Т. «Мехнат», 1995 йил дарслик.
4. Хошимов П. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси «университет» нашриёти-2003 йил.

5. Шадмонов Ш, Р. Алимов, Т. Жураев. Иқтисодиёт назарияси Т. «Молия» 2002 й.
6. Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. Т. «укитувчи» 2002 й.

17-мавзу: ИҚТИСОДИЙ УСИШ ВА МИЛЛИЙ БОЙЛИК.

Режа:

1. Иқтисодий узишнинг мзмуни, низомлари ва курсаткичлари.
2. Иқтисодий узишнинг турлари (экстенсив ва интенсив).
3. Иқтисодий узишнинг омиллари.
4. Миллий бойлик тушунчаси ва унинг тузилиши.
5. Ўзбекистоннинг иқтисодий салохиятидансамарали фойдаланиш ва иқтисодий узиш муаммолари.

Маълумки, жамият аъзоларининг кун сайин узиб бораётган хаётий эхтиёжлари (моддий ва маънавий-ижтимоий)ни узлуксиз таъминлаб боришнинг бирдан-бир манбаи ишлаб чиқариш ва иқтисодий узиш хисобланади.

Иқтисодий узиш жамият тараккиётининг асосидир. Иқтисодий узиш нима? Халк оммасининг талаб-эхтиёжларини кондириш учун зарур булган моддий махсулот ва хизматларни, ноз-неъматларни ишлаб чиқаришни купайиб бориш тушунилади.

Иқтисодий узиш ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол буюларни, ресурсларни куплаб чиқаришни билдиради.

Иқтисодий узиш бугун, эрта ва истикбол учун моддий замин яратиб беради.

Иқтисодий узиш ишлаб чиқариш хажмини ёки ахоли жон бошига яратилган махсулотлар ва хизматлар хажмини ортиб бориши билан улчанади.

Маълумки, иқтисодиёт фанларидаги иқтисодий, ижтимоий муаммоларни илмий асосда урганиш ва уни амалиётга тадбик этиш мамлакатда яратилаётган миллий иқтисодиётни шаклланишида, уни баркарорлигини таъминлашда асосий вазифалар булиб, унинг пировард натижаси иқтисодий узишни таъминлаб, халкнинг турмуш-даражасини яхшилашга имкониятлар яратилишини таъминлайди.

Иқтисодий сиёсат ва куриладиган чора-тадбирлар иқтисодий узишни таъминлашга каратилган булади, лекин иқтисодий узиш доимо тёкис булмади.

Иқтисодий ривожланиш уз ичига юксалиш ва инкироз даврларини, микдор ва сифат узгаришларида ижобий ва салбий томонлари билан биргаликда нотёкис боради.

Иқтисодиётдаги узгаришлар доимо тахлил килинади, иқтисодий узиш, иқтисодий ривожланишнинг таркибий қисми булиб, унинг ифодаси булмиш ЯММ (ЯИМ)ни хажмининг ва ахоли жон бошига купайишига аникланади.

Иқтисодий узиш бу иқтисодий категория булиб, у ЯММ микдорини купайишида, сифат курсаткичларига эришишида, ахоли жон бошига таксимланишида, иқтисодий ресурслар бирлиги хисобига купайишида ва таркибини такомиллашувида уз ифодасини топади.

Иқтисодий узишнинг таъминланиш икки йулидан боради. Биринчиси-экстенсив узиш, иккинчиси-интенсив узиш;

Экстенсив узишни таъминлаш- ишлаб чиқариш омилларини микдорини купайтириш хисобидан амалга оширилади.

Интенсив узишга эришишда-ишлаб чиқариш омиллари сифат жихатидан такомиллаштириш; прогрессивроқ ишлаб чиқариш воситалари ва янги техникани куллаш, ишчи кучи малакасини ошириш йули билан эришилади.

Иқтисодий узишни биргина курсаткич билан бахолаб булмади, уни буюмлашган ва киймат шаклидаги курсаткичларини фарқлаш керак.

Иқтисодий узишнинг натурал (буюмлашган) шакли инфляция таъсирида берилмайди, киймат шакли эса инфляция билан боғлиқ булади.

Макроиқтисодий даражада иқтисодий узишнинг асосий киймат курсаткичлари куйидагилар хисобланади:

1. ЯММ (ИММ) ёки миллий даромаднинг мутлоқ хажми ва унинг узиш суръати;
2. ЯММ (ИММ) ёки миллий даромаднинг ахоли жон бошига тугри келадиган микдори ва унинг узиш суръати;
3. ЯММ (ИММ) ёки миллий даромадларнинг иқтисодий ресурс харажатлари бирлиги хисобига тугри келадиган микдори ва унинг узиш суръати.

Амалиётда узиш фоизларда хисобланади. Масалан, 2002 йилда ЯММ 60 млрд. сумни ва жорий йилда 70 млрд. сум булган булса, 70 млрд. сумни 60 млрд. сумга булиб, 100% га купайтирилса 16,6 фоиз узиш таъминланган булади.

Иқтисодий узишни таъминловчи куйидаги омиллари мавжуд:

1. Табиий ресурсларнинг микдори ва сифати;
2. Ишчи кучи ресурсларнинг микдори ва сифати;
3. Асосий капитал (асосий фондлар) хажми ва сифати;
4. Технология ва фан-техника тараккиёти.

Иқтисодий узишни таъминловчи омиллардан бири фан-техника тараккиёти ва меҳнат унумдорлиги хисобланади.

Реал махсулот икки асосий усулда купайтирилиши мумкин:

1. Ресурсларнинг купрок хажмини жалб этилиши;
2. Ресурслардан оқилона ва унумли фойдаланиш.

1. банд булганлар сони
2. ишлаган киши соатларининг уртача микдори

Меҳнат сарфи

Миллий бойликни таркибий қисмларига куйидагилар қиради:

1. Моддий-неъматлар ёки буюмлашган бойлик;
2. Номоддий бойлик;
3. Табиий бойлик.

Миллий бойлик буюм ва қиймат қуринишида ифодаланади. Қийматнинг таркибий тузилиши куйидагича булади:

1. Ишлаб чиқаришнинг хусусиятдаги асосий капитал (фондлар). Бу жуда катта хиссага эга булади ва миллий маҳсулотини усиши имкониятини яратиб беради.

2. Ноишлаб чиқариш хусусиятидаги асосий капитал (фондлар), бунга уй жой фонди, ижтимоий-моддий объектлар қиради.

3. Айланма капитал (фондлар). Бу миллий бойликнинг меҳнат предметларидан иборат булиб, асосий капитални 1/4 қисмини ташкил қилади;

4. Тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг моддий-буюмлашган қисми;

5. Моддий захиралар ва эҳтиёжлар. Бунга муомала соҳасидаги тайёр маҳсулот, корхоналар ва савдо тармоқларидаги моддий захиралар, давлат эҳтиёжлари ва резерв фондлари қиради. Моддий захиралар иқтисодиётда руй бериши мумкин булган ва олдиндан билиб булмайдиган фавқулот ҳолатларда фойдаланиш мақсадида саклаб турилади. Давлат эҳтиёжларига олтин захиралари, сугурта ва мудофаа эҳтиёжлари учун зарур булган захиралар қиради.

6. Аҳолининг уй, хусусий ва ёрдамчи хужалигида жамгарилган мол-мулк. Бунга уй-жой, автомобил, маданий-маиший буюмлар, кийим-кечаклар ва бошқа мулкларининг қиймати қиради.

Моддий буюмлашган бойлик усишининг асосий омилларига куйидагилар қиради:

1. Меҳнат унумдорлигини усиши;
2. Ишлаб чиқариш самарадорлигини ортиши;
3. Миллий даромаднинг жамғариш меъёрининг ортиши;

Миллий бойлик нафақат моддий ишлаб чиқариш соҳаларида яратилади. Унинг бир қисми номоддий ишлаб чиқариш соҳаларида вужудга келтирилади ва жамиятнинг номоддий бойлиги ҳисобланади.

Бундан ташқари таълим, маданият, санъат, соғлиқни сақлаш, спорт соҳаларида яратилади. Агар фан-техника тараккиёт юқори суръатлар билан ривожланса маданият, санъат, фан каби номоддий соҳалар ҳам усиб ва такомиллашиб боради.

Демак, миллий моддий буюмланган ва табиий бойликлардан анча кенг тушунча булиб, уз таркибига жамиятнинг номоддий хусусиятдаги қимматликларини ҳам олади.

Иқтисодий ривожланиш- куп улчамли жараёнлар булиб, жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий тараккиётида уз ифодасини топади:

Иқтисодий усиш -ЯММ (ИММ, СММ,МД) микдорининг мутлоқ ва аҳоли жон бошига ҳамда иқтисодий ресурслар ҳаракатлари бирлиги ҳисобига қупайишида ва сифатлини яхшилашида ифодаланади.

Иқтисодий усишнинг курсаткичлари -қиймат ва натурал курсаткичлар тизимидир.

Экстенсив усиш- ишлаб чиқаришга қушимча иқтисодий ресурслар жалб қилиш орқали ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиб бориши;

Интенсив усиш- ишлаб чиқариш омилларининг ривожланиб, улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш орқали маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини қупайтириб бориши тушунилади.

Миллий бойлик- инсоният жамияти тараккиётига аждодлар томонидан яратилган ва авлодлар томонидан жамгарилган моддий ва маънавий бойликлар ҳамда фойдаланишга жалб қилинган табиат бойликларидир.

Табиий бойлик- миллий бойликнинг табиат ва инсон фаолиятининг ташқи муҳитини ташкил қиладиган қисмига айтилади.

Маънавий бойлик- ашёвий-буюм қуринишига эга булмаган номоддий қийматлардан ва инсониятнинг интеллектуал салоҳияти натижаларидан иборат.

Иқтисодий усиш жамиятнинг бойиб бориш шартидир, моддий тақчилликдан мул-қуликка, паст турмуш даражасидан юқори турмуш даражасига, аҳолининг кичик, озчилик гуруҳи фароволигидан бутун халқ фаровонлигига ўтишини таъминлайди. Уни реал ялпи миллий маҳсулот ёки реал миллий даромаднинг қупайишида қуриш мумкин.

Иқтисодий усиш икки даражада- микро ва макро даражада амалга ошириш мумкин.

Микроиктисодий узиш- бу корхона, хужалик, фирма ва тармок доираидаги узишдир.

Макроиктисодий узиш бутун жамият микёсидаги узишдир. Бу узиш жамият ишлаб чиқариш фаолиятининг натижасини билдиради.

Иктисодий узишнинг икки жихати мавжуд.

Биринчиси- унинг кулами, у ишлаб чиқариш хажмини билдиради, бутун жамиятда канча махсулот ва хизматлар яратилишини, улар узиши кандай микдорда булишини курсатади. Масалан, иктисодий узишни кулами, хажми бир мамлакатда 100 млн. сум, иккинчи мамлакатда 50 млн. доллар, учинчи мамлакатда 5 млн. доллар булиши мумкин.

Иктисодий узишни иккинчи томони-унинг суръатлари булиб, иктисодий узишни нисбий жихатдан характерлайди, унинг мутлок узишини эмас, балки узиш тезлигини курсатади. Узиш суръатлари курсаткичлар билан ифодаланади. Иктисодий узиш 3,5 ва 10 фоиз булади деб айтилади. Масалан, мамлакатда (иктисодий узиш) яратилган махсулот хажми 50 млрд сум булса, иктисодий узиш туфайли 55 млрд. сум етса, бу узиш олдинги 100 фоиздан 110 фоизга етганини, 10 фоиз иктисодий узиш булганини билдиради.

Иктисодий узишнинг кулами ва суръатлари узаро тескари мутаносибликда узгаради, яъни узиш кулами микдордан ошган сари, унинг суръатлари пасайишига мойил булади.

Иктисодий узиш микдорий ва сифат меъёри куринишида булади. Бунда дастлаб микдор курсаткичлари бирламчи булади. Масалан, Германияда озик-овкатнинг экологик тоза, туйимли, истеъмол учун кулай булишига катта аҳамият берилади. Эфиопия уша коллок мамлакат булиб, очликка йуликкан, шу сабабли бу ерда озик-овкатнинг микдори мухим, унинг сифати масаласи кейинги уринда туради.

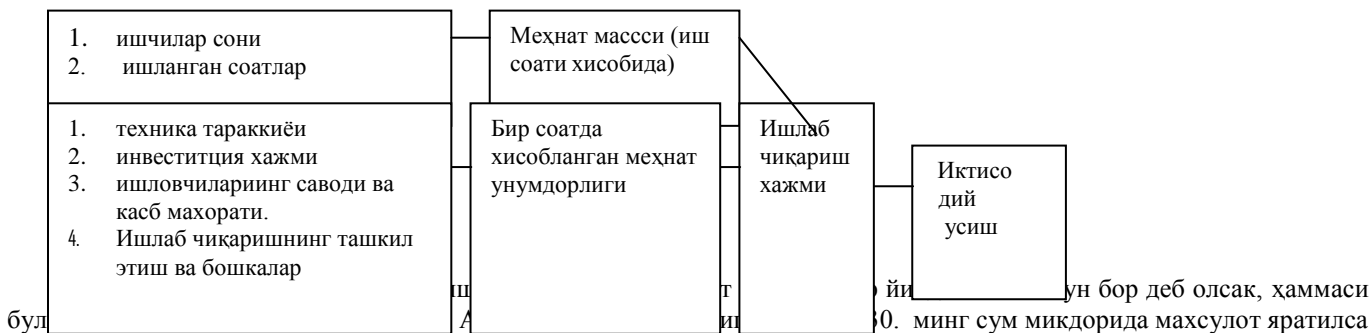
Ишлаб чиқаришдаги пировард натижалар иктисодий узишни таъминлайди ёки аксинча булиши мумкин. Ишлаб чиқаришда амал киладиган кучлар, унинг омиллари дейилади.

Узиш юз бермаса иктисодиёт статистик (узгармас)аксинча булса динамик (ривожланувчи) холатда булади. Иктисодий узишга таъсир килувчи омиллар:

1. Табиат ресурслар микдори ва кулами;
2. Меҳнат ресурслар, микдори, малакаси, тажрибаси;
3. Ишлаб чиқаришдаги асосий капитал (фонд) микдори ва таркиби;
4. Ишлаб чиқаришда кулланилаётган технологиялар.

Ушбу ресурслар ишлаб чиқаришда кулланилса ва улар етарли булган такдирдагина иктисодий узишга эришилади. Масалан, пахтачиликда 1,5 га ердан 4,5 млн. т. пахта етиштирилиши ва хосилдорликни 30 ц га етказиш учун мавжуд технология асосида эришилади, ундан юкори хосилдорликка эришиб булмади. Самолёт 100 т. юкни олиб, соатига 5000 км га уча олмайди, чунки бунга технология даражаси имкон бермайди.

Хуллас, иктисодий узиш икки омилга- меҳнат сарфининг массасига (хажмига) ва меҳнат унумдорлигига боғлиқ. Меҳнат массаси ишловчилар сонига ишланган вақтга боғлиқ. Меҳнат унумдорлиги эса техника тараққиётига, инвестиция микдорига, ишловчиларининг маълумоти ва касбий малакасига, ресурсларнинг жойлашувига, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришга боғлиқ.

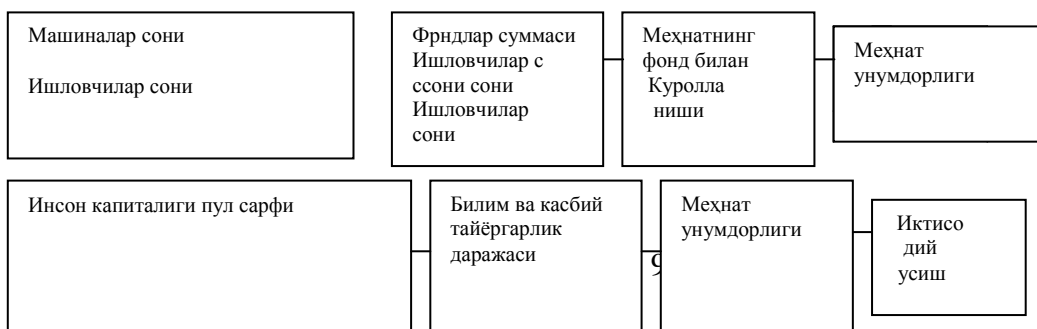
бул 0. минг сум микдорида махсулот яратилса хаммаси булиб, 56,7 млрд. сумлик махсулот яратилади. Ишловчилар сони 3 фоиз (30. 00 киши)га, бир соатлик меҳнат унумдорлиги 1,5 минг сум (5 фоиз) га ошса, яратилган махсулот 61 млрд. 321 млн. сумга тенг булади.

Бунда иктисодий узиш 4 млрд. 621 млн (61 млрд. 321млн -56 млрд 700 млн. сум ёки 8,15 фоизни [4 млрд 621 млн x100): 567= 8,15 фоизни ташкил этади.

Меҳнат массаси ишловчилар сонига ва уларни жами ишлаган вақтига боғлиқ. Улар уз навбатида ишга ярокли ахоли сонидан, иш куни ва иш хафтасининг узунлигидан, иш билан банд булишдан келиб чиқади. Иш билан чала банд булганда меҳнат массаси кискаради. Тула банд булганда у ортади. Шу сабабли М. Кейнс назариясида иш билан тула банд булиб иктисодий узиш омилли деб, ишсизлик эса узишга тускинлик килувчи куч деб каралади.

Меҳнат массасининг меҳнат унумдорлигига купайтмаси ялпи миллий махсулот (Я,ММ) ни беради.

Хар бир ишловчига тугри келадиган фондлар микдори меҳнатнинг фондлар билан куrollаниш даражасини билдиради.

Мехнат унумдорлиги оркали иқтисодий усишни таъминловчи омиллардан бири-бу ресурсларнинг турли соҳаларга тақсимланиши ёки ишлаб чиқариш структураси (таркиби)дир.

Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантириш дастурида ишлаб чиқариш структурасини узгартириш устувор вазифа килиб куйади.

Иқтисодий усиш омиллари амал килиши учун табиий ресурслар-ер, сув, ер ости бойликлари, урмонлар ва бошқа булиши шарт, чунки ишлаб чиқариш булиши учун табиат материалларини ундириш ва уни қайта ишлаш зарур.

Ресурслар етарли булсада иқтисодий усиш кам ёки суғуст булиши ва аксинча, масалан, Япония билан Саудия Арабистон ва Кувайтни мисол килиб олиш мумкин.

Ресурслар ишлаб чиқаришга сарфланади, яъни, машина, ускуна, ёқилги, материал, хомашё, уругли, угитлар ва бошқаларни урни копланеди. Ишлаб чиқариш олдинги куламига эришилади, аммо бу иқтисодий усиш хисобланмайди.

Бунинг учун кушимча ресурс керак ёки ресурс, самарали ишлатилиб, ундан купрок махсулот олиниши шарт. Иқтисодий усиш инвестицион ресурссиз булиши мумкин эмас. Ресурсларни ишлаб чиқаришга йуналтириш иқтисодий усишни инвестициялаш дейилади.

Инвестиция номинал ва реал булади. Инвестицияга ажратилган маблаг номинал маблаг хисобидан сотиб олинган ёки уни моддийлаштирилиши (машина, асбоб, ускуна, хомашёлар, ёқилги) реал инвестиция дейилади. Соф инвестиция манбаи-кушимча махсулотдир.

Инвестициянинг миллий даромаддаги хиссаси унинг нормаси ёки даражасини билдиради. Уни жамгаиш нормаси деб юритилади.

$$ЖС$$

$$Ж. А = \frac{\text{-----}}{МД} \times 100\% (1)$$

Ж. Н-жамгаиш нормаси; ЖС-жамгаиш суммаси; МД-миллий даромад.
Ялпи инвестиция (суммаси-ЯИС).

Нормаси (ЯИН) ҳам мавжуд, у ялпи инвестиция суммасини ЯММга булган нисбатини фойздаги ифодасидир.

$$ЯИС$$

$$ЯИН = \frac{\text{-----}}{ЯММ} \times 100\% (2)$$

Мисол; ЯИС= 50 млрд. сум; ЯММ= 200 млрд. сум булса, ЯИН=50 млрд. сум / 200 млрд. сум x100% =25% ни ташкил қилади.

И. С= (3). Бунда И. С- инвестиция самарадорлиги;
М. Д- миллий даромад усиши; И. М-инвестиция микдори.

Маълумки, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг икки усули мавжуд:

1. Экстенсив; 2. Интенсив.

Ишлаб чиқаришни 10% га усиши, ишловчилар сонини 5% га; мехнат курулларини микдорини 2% га, хомашё ва материалларини 3% га купайиши хисобидан 10% га усишни таъминлаш экстенсив усиш деб аталади.

Ишлаб чиқариш кулами, яратилган махсулот ва хизматлар хажмининг ресурсларни тежабли ишлатиш хисобидан ошиши, улар сифатини яхшиланиши интенсив иқтисодий усиш деб аталади.

Экстенсив усиш уз мазмуни билан микдорий булса, интенсив усиш эса сифат усишидир.

Махсулот бирлигига кетган ресурс сарфи махсулотнинг ресурс сизими дейилади. Бу алоҳида олинган ресурсни эмас, балки ҳамма турдаги ресурслар сарфини билдиради. Шунга биноан махсулотнинг сизими, фонд (капитал) сизими, энергия сизими каби курсаткичлар мавжуд.

Интенсив тараккиётнинг шарт-шароитларидан бири фан-техника тараккиётидир.

Иқтисодиётнинг зиддияти бор. У ҳам булса эҳтиёжнинг чексиз юксалиши билан ресурсларнинг чекланганлиги уртасидаги зиддиятни чуқурлашиб боришидир.

Буни ечиш ишлаб чиқаришни интенсив ривожлантириш йули билан ечилиб боради.

Ишлаб чиқариш самарадорлиги- ишлаб чиқариш харажатлари билан олинган натижанинг нисбати билан аниқланади.

Маълумки, ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси бу ялпи миллий махсулот ва унинг таркибий қисми булган миллий даромаддан иборат булади.

Самарадорлик синтетик ва умумлашган курсаткич булиб, интеграл характерга эга, яъни узида бир неча курсаткичлар натижасини жамлайди. У махсулотнинг мехнат сизими, материал сизими ва инвестиция сизимидан келиб чиқадиган ҳосиладир.

Махсулотни яратишга кетган мехнат сарфи унинг мехнат сизими, материал сарфи-ашё ёки материал сизими, ишлатилган фондлар микдори унинг фонд сизими, ниҳоят махсулот олиш учун кетган инвестиция сизими булади.

$$\frac{\text{Мехнат массаси}}{\text{Махсулот}} = \frac{ММ}{МХ} ; \frac{\text{Ашё массаси}}{\text{махсулот}} = \frac{АМ}{МХ} ;$$

$$\frac{\text{Фойдалар суммаси}}{\text{Махсулот}} = \frac{\text{ММ}}{\text{МХ}} ; \frac{\text{Инвестиция суммаси}}{\text{махсулот}} = \frac{\text{ИС}}{\text{МХ}} ;$$

Меҳнат унумдорлиги ошса, меҳнат сизими камаяди, ашёлар тежаб ишлатилса, ашё сизими камаяди, фондлардан яхши фойдаланилса, фонд сизими кискаради.

$$\text{И. У. С} = \frac{\Delta \text{МД}}{\Delta (\text{МС} + \text{АС} + \text{ФС} + \text{ИС})} ;$$

бунда И. У. С- иқтисодий узиш самарадорлиги; МД- миллий даромад, МС-меҳнат сарфи; АС-ашё сарфи; ФС- фонд (сизими)сарфи; ИС-инвестиция сарфи.

Маълумки, иқтисодиёт бир тўқисда ривожланмайди.

Иқтисодий динамикадаги кутарилиш ва пасайиш ходисаларини уз ичига олувчи, иқтисодиётнинг тебриниб туриши билан характерланувчи давр иқтисодий узиш цикли дейилади.

Иқтисодий цикл, Ҳозирги назарияларга кура турт фазадан иборат дейилган:

1) узиш чуққиси; 2) пасайиш; 3) тургунлик; 4) жонланиш.

Иқтисодиётнинг узиш чуққисидан иборат фаза ишлаб чиқаришнинг юксалишидан далолат беради, иқтисодий фаоллик кучаяди, буни Гарбда «Бум» деб аташади. Бунда ишлаб чиқариш суръатлари ошади, тула иш билан банд булиш пайдо булади, ишлаб чиқариш кувватлари тула ишлайди, махсулот куп яратилсада, сотилиб кетади, аммо инвестиция фаолияти кучли булмайди. Шундан сунг ишлаб чиқариш пасая боради ва куйи нуктага тушади, ишсизлик орта боради, ишлаб чиқариш кувватлари бушаб қолади, товарлар ҳам туриб қолиб, бозор касодлашади. Буни иқтисодий кризис деб аталади. Шундан сунг депрессия (тургунлик) фазаси келади. Бунда иқтисодиёт бир холатда туриб қолади. Ишсизлик бир меъёрда туради, нархлар узгармайди, аммо инвестицион фаоллик бошланади. Ишлаб чиқариш янгиланади, харидорги махсулотлар ишлаб чиқарила бошланади. Иқтисодиётда жонланиш бошланади, талаб усади, нарх ошади, иш билан банд булиш ортади. Ишлаб чиқариш кувватлашади, тула ишлай бошлайди. Натияжада ишлаб чиқариш яна чуққига чиқиб олади. Шундай харакат кайта-кайта юз беради ва ходисалар занжири бу циклли ривожланишини билдиради.

Маълумки, ишлаб чиқарилган моддий-неъматлар яъни ЯММ ни бир қисми МД-истеъмол қилинади. Иккинчи қисми жамгарилиб борилади. Шу жамгариш ҳисобидан ишлаб чиқариш кенгайиб борилади, такрор ишлаб чиқариш давом этади, бойлик купайиб боради. Бойлик деган тушунча иқтисодёт назарияси фанида кенг қулланилади. Миллий бойлик деган тушунчани биринчи марта А. Смит киритган. У, яратилган махсулотларнинг жамгарилишини бойлик деб атаган ва уни ишлаб чиқарувчилар меҳнати оширади деб тушунтирган.

Миллий бойлик-бу бу миллат ёки авлод-аждодлар томонидан яратилиб мерос қолдирган, моддий ва маънавий борлик ҳамда табиат инъомлари йигиндисидан иборат булган жамият бойлигидир.

Авлод-аждодлар томонидан тупланган билимлар, малака ва маҳоратлар ҳам миллий бойлик таркибига қиради.

Миллий бойлик тушунчаси жуда кенг булиб, у моддий ва номоддий, меҳнат яратган ва табиат инъоми неъматларидан иборат булиб, уни узлаштиришбуйича муносабатлар келиб чиқади.

Миллий бойлик хусусияти-гарчан меҳнат махсули булсада, у кайтадан меҳнат фаолиятида иштирок этади. Масалан, бино, иншоот ёки машина-механизмлар ва ҳақозо.

Яна бир хусусияти жамгарилиб борилади, яъни жорий ва келажакдаги истеъмол учун жамгарилади.

Миллий бойлик такрор ҳосил қилинади. У яратилади, ишлатилади ва кайта янгидан яратилади, яъни узлуксиз жараёндир.

Миллий бойлик- мол-мулк сифатида кишилар тасарруфида булади.

Миллий бойлик яратилиши манбаи жихатидан у икки қисмдан иборат булади:

1. Меҳнат махсули булган бойлик;
2. Табиат инъоми булган бойлик.

Масалан, бойлик таркибидаги бино-иншоот, машиналар, металл, уругликлар ва ҳақозолар. Меҳнат яратган бойликдир. Ер, сув, сув ости ва устидаги бойликлар-табиат инъомларидир.

Бойликни бу икки тури уртасида чеганра тортиб боради. Табиат бойликларининг узи икки хил булади: тикланадиган ва тикланмайдиган бойликлар. Усимлик ва хайвонот дунёси бойликлари тикланади, ер қаъридаги бойликлар кайта тикланмайди.

Масалан, АКШ узининг купгина қонларини атайлаб ёпган, керакли ёқилги-ашё ресурслар импортини кенгайтирган.

Ўзбекистонда 4 млн. гектарга яқин сугорма ер бор. Бу ерга миллионлаб кишилар меҳнати синган, буз ерлар очилгач, каналлар ва сув омборлари, коллектор-дренаж тизими яратилган. Ер табиат инъоми булсада, уни миллий бойликка айлантиришда меҳнатнинг ҳиссаси каттадир.

Моддий ва номоддий қуринишдаги миллий бойлик мавжуд. Миллий бойликни ишлаб чиқариш воситалари шаклидаги қисми Гарбда асосий ва айланма капитал деб, МДХ эса асосий ва айлама фондлар номи билан юритилади.

Социал-маданий ва сиёсий эҳтиёжларни қондирувчи бойлик-номоддий бойликдир.

Бунга бино, иншоот, асбоб-ускуна, транспорт воситалари ва ҳақозолар қиради.

Улар согликни саклаш, маориф, маданият, давлатни бошқариш тизимига хизмат килади. Номоддий бойликка адабиёт ва санъат асарлари ҳам киради. Улар моддий қуринишга (масалан, китоб, хайкал, расм шаклида) эга, лекин номоддий эҳтиёжини қондиради.

Интеллектуал бойлик, иш тажрибаси ва маҳорат ҳам миллий бойликдир.

Ўзбекистонни 1991 йилдаги миллий бойлиги: 210. 666,0 млн. сум булган. Бунга (ер, ер ости бойликлари ва урмонлар киймати киритилмаган) жумладан.

1. Асосий фондлар-11. 6305 млн. сум 55,3% жумладан: а) асосий ишлаб чиқариш фондлари 76255,036,2 % б) асосий номлаб чиқариш фондлари- 46477, 19,1 %.
2. Моддий оборот маблағлари- 46472, 22,1 %.
3. Аҳоли уйида жамғарилган мол-мулк- 47689,0 22,6 %

Ишлаб чиқариш ва хизмат курастиш туфайли ҳосил қилинган бойлик-ишлаб чиқариш ни кенгайтириши ва иқтисодий ўсиш натижасидир.

Яратилган моддий ва маънавий неъматларнинг бир қисми кишилар ва жамият томонидан истеъмол қилиниб йук бўлиб кетади, иккинчи қисми жамғарилиб миллий бойликка айланиб боради. Миллий-бойлик доимо ҳаракатда бўлиб айланиб (оборот) қилиб туради.

Миллий бойлик ва уни ўсиши жамғариш қонуни асосида амал қилади. Бу қонун ҳам умум иқтисодий қонун бўлиб, бу қонунга биноан иқтисодиётнинг ўсиши амал қилаётган шароитда яратилган ялпи маҳсулотнинг таркиби булган қушимча маҳсулотнинг жамғариладиган қисми миллий бойликка айланади.

Жамғариладиган миллий эксплуатация туфайли ҳосил қилинса, у бутун халқ меҳнатини бир қисми сифатида юзага чиқиб тупланса, халқ манфаатига хизмат қилади. Масалан, Республика миллий бойлиги ҳисобидан Хоразм (Хозараст) тумани-Амударё қуриши 670 метр-33,5 млрд. сум сарфланди.

Бойликнинг айланма ҳаракати-биринчидан ишлаб чиқариш натижаси-иккинчидан унинг шарт-шароитидир.

Миллий бойлик яратилиши жихатидан натижа-ишлатилиши жихатидан сарфланади. Яратилган маҳсулот тақсимлаш орқали бойликка айланса, аммо бунинг шарт-ишлаб чиқаришнинг истеъмолдан ортиқча бўлиши билан белгиланади. Бойликнинг ҳаракати унинг сарфланиши, тикланиши ва ўсиши билан иборат.

Миллий бойлик ўсиши учун энг аввало унинг урни тулдирилиши керак-бу эса амортизация фойзи ҳисобидан амалга оширилади. Мисол учун мамлакат бойлиги Бир триллион доллар, йил давомида у истеъмол этилиши ҳисобига 200 млрд долларга қисқарди десак, аввало шу қисми 200 млрд. долларлик маҳсулот ҳисобидан тулдирилади. Миллий бойликни сарф қилинган қисми тикланади. Сунгра маҳсулотни 75 млрд. долларга тенг қисми жамғарма қуринишида бойликка келиб қушилади. Бундан ташқари шахсий истеъмолга кетадиган неъматлар, узок муддатда ишлатиладиган маҳсулотлардан иборат булган ва 25 млрд. долларга тенг қисми бойликка келиб қушилади. Шундай қилиб 1,1 триллион долларга етади, яъни унинг ўсиши 100 млрд. долларни ёки 10 фойзни ташкил этади.

Миллий бойликни қупайтириш имкониятларидан бири ишлаб чиқариш структураси (таркиби)га ҳам боғлиқ. Масалан, енгил машина, совутгич, телевизор, видеомагнитофон қанчалик қуп яратилса, шунчалик улар ҳисобига миллий бойликнинг ўсиши юз беради.

Миллий бойлик- ишлаб чиқариш ресурси сифатида, истеъмол воситаси сифатида сарф қилинади.

Ресурс сифатида-меҳнат қуроллари ва меҳнат воситасидан иборат булади. У фонд қуринишида жамланади ва ишлаб чиқаришда истеъмол қилиниб, ялпи қиймат яратади ва самара беради.

МХ

Ф. С = ----- тақсимлаш керак.

ФМ

Бунда Ф. С- фонд самараси; МХ- Яратилган маҳсулот; ҳажми;

Ф. М- фонд микдори. Мисол, Ф. М=100 млрд сум, МХ= 70 млрд. сум булса, Ф. С= 0,7 булади. Демак, бир сум бойлик ишлатилиб 70 тийинлик натижа олинган булади. Агар 80 тийин олинса, самара ортиган булади.

Иқтисодиёт ўсиб бориши натижасида кишиларни эҳтиёжларини қондириш яхшиланади, миллий бойлик таркибида истеъмол буюмлари ҳиссаси ортади, натижада аҳоли мол-мулки булган бойлик тез ўсади.

Миллий бойлик таркибидаги ишлаб чиқариш ресурслари (меҳнат қуроллари ва меҳнат воситалари) иқтисодий потенциални ташкил этади.

Жамиятнинг ишлаб чиқара билиш қобилияти иқтисодий потенциал деб аталади.

Ишлаб чиқариш қобилиятининг муҳим курсаткичи-ялпи миллий маҳсулотдир.

Потенциал (имконият, салоҳият) маҳсулотларни ишлаб чиқаришда қулланилади ва маҳсулотда ифодаланади, лекин бу потенциални тула-туқис ифода этмайди, чунки ишлаб чиқариш натижаси потенциалдан фойдаланиш даражасига ҳам боғлиқ булади. Юқсак потенциал була туриб, жамият оз ёки қуп ишлаб чиқариши мумкин.

Потенциал қуйидаги турларга булинади:

1. Эришилган потенциал;
2. Булғуси потенциал;
3. Иқтисодий потенциал;

Амалда ишлатиладиган ва муайян ишлаб чиқариш даражасини- эришилган потенциал дейилади, лекин потенциалнинг ишлатилмаган имкониятларини бидирмайди.

Булғуси потенциал- шу имкониятларини ҳисобга олган, тула-туқис ишлатиладиган потенциалдир.

Булғуси потенциал ресурслардан максимал даражада масалан, жамият уз ресурсларига таяниб, 5 триллион сумлик маҳсулот яратди. Бу эришилган потенциални билдиради, лекин бу билан имконият чекланмайди, у қушимча равишда яна 0,5 триллион сумлик маҳсулот олиб, унинг жами микдорини 5,5 триллион сумга утқизиши мумкин.

Иқтисодий потенциал- жамият аъзоларининг эҳтиёжини кондиритиш учун ишлатилади. Иқтисодий потенциал турт хил унсурдан иборат.

1. Меҳнат потенциали;
2. Техника- технология потенциали;
3. Илмий- маърифат потенциали;
4. Табиий потенциали.

Меҳнат потенциали- жамиятдаги меҳнатга лаёқатли, билим ва малакага, ишлаб чиқариш қобилиятига эга булган кишилардир.

Илмий маърифат потенциали- илм-маърифатга хизмат қилувчи моддий ва инсоний ресурслар, фан эришган даражадир. Унинг 3 та унсури бор:

- а). Жамланган илмий-маълумотлар, илм-маърифат ахли, илм-маърифатнинг моддий базаси. Бу эса илмий кашфиётлар, янги кашфиёт учун хизмат қилувчи билимлар мажмуасидан иборат;
- б). Илмий-педагогик ходимлар ва уларнинг касбий маҳорати ва билимдонлигини камрайд;
- в). Илм-маърифат ихтиёридаги моддий ресурслар (бинолар, илмий ускуна, жихозлар, илмий асарлар, дарсликлар)ни ташкил этади.

Техника-технология потенциали- жамиятдаги машина механизмлар микдори, технологик тизимлар мажмуини уз ичига олади. Бу потенциал фан ютуқлари нақадар янги техника ва технологияда моддийлашганлигини билдиради.

Табиий потенциал - табиий ресурслар микдори ва сифати, ишлаб чиқаришнинг об-хаво шароити.

Табиий потенциал чекланган ва нотёқис жойлашган булади. (ер, яроқли ер майдони, сув захиралари, урмон ва ер ости бойликлари, сув бойликлари, иқлим ва ҳаказо).

Асосий таянч тушунчалар:

1. Иқтисодий ривожланиш- жамиятнинг иқтисодий, иқтисодий ва маънавий тараккиётидир.
2. Иқтисодий узиш- ЯММ, (ИММ, СИМ, МД) микдорининг мутлоқ ва аҳоли жон бошига ҳамда иқтисодий ресурс харажатлари бирлиги ҳисобига қупайиши ва сифатини яхшиланиши;
3. Иқтисодий узишнинг курсаткичлари- иқтисодий узишни аниқлашда фойдаланиладиган киймат ва натурал (жисмоний)курсаткичлар тизимидан иборат.
4. Экстенсив иқтисодий узиш- ишлаб чиқаришга қушимча иқтисодий ресурсларни жалб қилиш орқали ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиб боришига айтилади.
5. Интенсив иқтисодий узиш- ишлаб чиқариш омилларининг ривожланиб, улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш роқали маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг қупайиб боришига айтилади.
6. Устувор экстенсив иқтисодий узиш- иқтисодий узишда экстенсив омилларнинг устувор уринга эга эканлигини билдиради.
7. Устувор интенсив иқтисодий узиш- иқтисодий узишда интенсив омилларнинг бқори уринга эғалигини билдиради.
8. Миллий бойлик- инсоният жамияти тараккиётида аждодлар томонидан яратилган ва авлодлар томонидан жамгарилган моддий ва маънавий бойликлар ҳамда фойдаланишга жалб қилинган табиат бойликларини жамисидир.
9. Моддий буюмлашган бойлик-миллий бойликнинг инсон меҳнати билан яратилган ашёвий-буюм қурмунишига эга булган қисми.
10. Табиий бойлик- миллий бойликнинг инсон меҳнатисиз табиат инъомларидан иборат булган, фойдаланишга жалб қилинган ишлаб чиқаришнинг шарт-шароитини ва инсон фаолиятининг ташқи муҳитини ташкил қиладиган қисми.
11. Маънавий бойлик-ашёвий-буюм қурмунишига эга булмаган номоддий кийматлардан ва инсониятнинг интеллектуал салоҳияти натижаларидан иборат.

Асосий адабиётлар:

1. Қаримов. И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида . Т. «Ўзбекистон»1995 й.
2. Қаримов И. А. Буюқ келажак сари. Т. «Ўзбекистон» 1998 й.
3. Қаримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. «Ўзбекистон» 1999 й.
4. Улмасов А. , Шарифхужаев М. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Меҳнат» 1995 й.
5. Шодмонов Ш. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т, «Молия» 2002 й.
6. Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Уқитувчи» 2002 й.
7. Хошимов П. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси «Университет» нашриёти-2003 йил.

18-мавзу: МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ НИСБАТЛАРИ ВА МУВОЗАНАТИ.

Режа:

1. Мувозантилик ва унинг турлари.
2. Иқтисодий таркибининг шаклланиши.
3. Таркибий узгаришлар ва уни амалга оширишнинг асосий йуналишлари.
4. Таркибий ислохотларнинг асосий моделлари.
5. Ўзбекистонда иқтисодий таркибий тузилишини узгартиришдаги вазифалари.

Маълумки, мувозанат ва мувозантли таҳлил иқтисодий назариясининг энг муҳим тадқиқот қилиш усулидир. Чунки, мувозант бўлмаса халқ хужалиги тармоқларида номутаносиблик пайдо бўлади, иқтисодий инкирозга учрашиши мумкин.

Мувозанат иқтисодий назарияси ва иқтисодий сиёсатнинг асосий категорияси бўлиб, у иқтисодий жараёнларни мутаносиблигини, баланслашувини ифодалайди.

Мувозанатга эришиш учун макроиқтисодий нисбатлар ва уларнинг мутаносиблигини таъминламок лозим.

Масалан: Ишлаб чиқариш ва истеъмол, ишлаб чиқариш натижаси, талаб ва таклиф ва ҳақозолар.

Мувозанат 2 турлидир.

1. Идеал (назарий).
2. Реал мувозанат.

Идеал турида бозорларда истеъмол қилинадиган товарлар ва хизматлар етарли бўлиши ва улар сотилиши керак.

Реал турида-айрим объектив ва субъектив сабабларга қура таъминотда бузилишлар содир бўлади. (кризислар ва унинг циклик характери, инфекция, ишлаб чиқаришдаги узилишлар ва ҳақозолар).

Иқтисодий мувозант деб иқтисодий жараёнлар, ходисаларнинг икки ёки бир неча томонининг бир-бирига тенг келаган ҳолатига айтилади.

Иқтисодчилар мувозанатни хусусий ва умумий мувозанатга ажратиб таҳлил қиладилар.

Хусусий мувозантлик-бу иккита узаро боғлиқ бўлган иқтисодий микдорлар ёки иқтисодий томонларининг микдоран тенг келишидир.

Масалан: Ишлаб чиқариш ва истеъмол, аҳолининг харид қилиши қурби ва товарлар таклифи, бюджет даромадлари ва ҳаракатлари ва ҳақозо.

И. Каримов курсатганидек, «Ички бозорда талаб билан таклиф уртасида муносабатликка эришиш, яъни чиқарилган пул микдори билан унга сотиб олиннадиган моллар салмоғи уртасида тугри нисбатни таъминлаш гоят ката роль уйнайди» (Каримов И. А Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. «Ўзбекистон», 1999й, 384-бет).

Умумиқтисодий мувозантлик жамият барча эҳтиёжлари ва миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг узаро тенг келишини билдиради.

Масалан: Ялпи талаб ва ялпи таклифнинг тенг келишида қуринади. Яъни истеъмолчилик неъматларига билан чегараланиб қолмайди, балки ишлаб чиқариш воситаларига, ишчи кучига ҳамда барча иқтисодий фаолият натижаларига умумий талаб ва таклифнинг мувофиқ келишида ифодаланади. Бу мувозантлик бир қатор шарт-шароитларни такоза қилади:

1. Ижтимоий мақсадлар ва иқтисодий имкониятларни мос келиши;
2. Барча иқтисодий ресурслардан самарали фойдаланадиган хужалик механизмини такоза қилади;
3. Ишлаб чиқаришнинг умумий таркибий тузилиши истеъмолнинг таркибий тузилишига мос келишини такоза қилади;
4. Мавжуд бўлган барча бозорларда (товарлар, ресурслар, ишчи кучи ва ҳақозоларда) талаб ва таклифни мувозанатга эриштиришда хизмат қилиши керак.

Иқтисодий реал ҳаётда доимо (мувозанатда бўлади) ҳаракатда бўлади. Бу ҳаракат макро даражада умумий иқтисодий мувозанатликни мамлакат микёсида иқтисодий мутаносиблигини таъминлаши керак.

Иқтисодий мувозантлик даражасини аниқлашда икки усулдан фойдаланилади:

1. Ялпи сарфлар ва ишлаб чиқариш хажмини таккослаш.
2. Жамгарма ва инвестицияларни таккослаш

Тулик бандлик шароитида сарфлар СММ хажми билан мос келмаслиги мумкин. Бу мос келмаслик рецессион ёки инфекцион фаркда ифодаланади.

Ялпи сарфларнинг СММ хажмидан кам булган миқдори рецессион, ялпи сарфларнинг СММ хажмидан ортиқча булган миқдори инфляцион фарк дейилади.

МД-дан жамгарма ва ундан инвестицияга йуналган қисмидан келадиган натижалар таҳлил қиланади, яъни даромадлими ёки аксинча ҳолат булдими.

Инвестиция сарфларини қупайиши, ишлаб чиқариш хажми ва даромад даражасининг узишига олиб келиши керак. Бундай натижа мултификатор самараси дейилади, яъни:

Реал СММдаги узгариш

Мултификатор самараси = -----

Инвестиция сарфларидаги узгариш.

СММ даги узгариш Мултификаторни инвестициялардаги узгаришга қупайтмасидан иборат булади.

Мисол, Инвестицион сарфларни 5 млрд сумга қупайиши, СММ нинг 20 млрд. сумга ортишига олиб келса, мултификатор самараси (20:5) 4 млрд. сумга тенг булади, СММ даги узгариш 20 млрд. сумга (4X5) тенг булади

Маълумки, ишлаб чиқариш учун ер, трактор, қишлоқ хужалиги машиналари, минерал угит, уруглиқлар маълум нисбатда керак булади.

Ўзбекистонда турли тармоқларнинг ялпи ички маҳсулотдаги узиши.

Тармоқлар	2000 йил
Саноат	13,8
Қишлоқ хужалғи	30,4
Транспорт ва алоқа	8,1
Қурилиш	6,1
Савдо ва умумий оватқланиш	9,5
Бошқа хизматлар	19,4
Соф солиқлар	12,7

Агарда реал миллий даромад мутаносиб узиши таъминланса унда иқтисодиётда иқтисодий узиш булади.

Бозор иқтисодиёти турли мулкчиликка асосланиб иқтисодиётни баланслаштиришда бозор механизм қулланилади. Уни ҳаракатга келтиришда тармоқлараро ва тармоқ ичида рақобатдан фойдаланилади. Иқтисодиётни мувозанатга келтириш жараёни доимий ва унинг чёки йук. Иқтисодиётдаги мутаносибликлар турлича булади.

1. Ишлаб чиқариш хажми ва ассортименти буйича;
2. Ишлаб чиқариш ва самарадорлик буйича;
3. Регионал ҳудудий мутаносиблик - хужалик алоқаларини маълум ҳудуддаги мослашувини ифодалайди.
4. Такрор ишлаб чиқаришдаги мутаносиблик.
5. Хужалик юритиш шаклларида мутаносиблик.
6. Умум иқтисодий характердаги нисбат

Мамлакат иқтисодий узишини таъминлаб борса, аҳоли даромадлари ва жамгармалари шаклланиб боради, жамгарилган пулларни инвестетцияга йуналтиради, миллий даромадда жамгариш улушини узишига эришиш

мумкин булади ривожланган мамлакатларда реал капитал сифатида жамгаринишу улуши 15-20% атрофида, японияда-30% гача етади.

Иқтисодий мутаносиблик ва унинг турлари.

1. Умумий иқтисодий хусусиятдаги мутаносиблик.
2. Тармоқлараро мутаносиблик;
3. Тармоқ ичидаги мутаносиблик;
4. Худудий (территориал) мутаносиблик;
5. Давлатлараро мутаносиблик.

Иқтисодиётдаги таркибий узгариш-бу миллий иқтисодиётдаги тармоқлар хиссасининг узгаришидир. Ёки иқтисодиётдаги техник иқтисодий модернизацияни ифодалайди.

Таркибий узгаришлар икки йул билан амалга оширилади.

1. Иқтисодиётнинг табиий ривожланиши оқибатида;
2. Давлат томонидан содир булади.

Табиий ривожланиши узок даврларни талаб килади. Давлат таркибий узгаришларни сруктура сиёсати оркали амалга оширилади.

Таркибий узгаришлар сиёсати-бу узгаришларни амалга ошириш учун белгиланган чора тадбирлар тушунилади.

Таркибий узгаришлар килишга 2 хил ёндашув мавжуд:

1. Кенсча ёндашув - бозор ресурсларининг оптимал ишлашини кафолатламайди, баркарор узишни таъминлайди. Давлат иқтисодиётга аралашуви зарур деб каралади.

2. Неолиберал ёндашув-бунда давлат иқтисодиётга аралашса-ресурсларни таксимлаш ва инвестионал фаолиятини самарасизликка махкум килади. Уни эса бозор механизми бошқариши керак.

Бизнинг фикримизча хаётдаги реал воқеаликдан келиб чиқиб хар иқкаласидан ҳам фойдаланмок зарур.

Таркибий узгаришлар учун моддий, меҳнат ва молиявий ресурслар кайта таксимланиши зарур булади. Бу масалани хал килишда давлатни аралашуви зарур булади:

Иқтисодиётда таркибий узгаришлар тармоқлар буйича:

1. Саноат таркибий тузилишини узгартириш;
2. Иқтисодиётнинг худудий таркибини ташкиллаштириш;
3. Асосий капитални янгилаш;
4. ФТТ ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий килиш;
5. Мутахасис кадрлар таёрлашга (инсоний капитал) инвестицияларни кувайтириш;
6. Ишлаб чиқариш ва бозор инфрақурасисин такомиллаштириш;
7. Иқтисодий узишни рақбатлантирувчи механизми яратиш ва уни такомиллаштириш;
8. Бозор ва давлат механизми бир-бирини тулдириб боришини таъминлайди.

Бу тадбирларни амалга ошириш учун маблаг зарур. Бу маблагни манбалари:

1. Хусусий жамгарма ва инвестициялар;
2. Давлат жамгармаси ва инвестициялар;
3. Чет эллардан куйилган инвестициялар;
4. Четдан куйилган портфель инвестициялари ва ташки карзлар хисобидан.

Таркибий узгаришларда билвосита дастаклар, солиқлар, посилина, пул-кредитдан фойдаланиш мумкин.

- Хомашё ва экспорт килишда товарларнинг харид нархларини пасайтириш (харид нархлари билан бозор нархлари уртасидаги фарк инвестицияларни молиялаштиришга ишлатилади);

- Турли валюта курсларини тадбик килиш;
- Протекционистик (барьерлар) тусиқлар куйиш;

- Тижорат банклари активларидан устун йуналиш (тармоқлар)ни молиялаштиришда фойдаланиш;

Кишлоқ хужалиги ва ундирма саноатда қайта ишловчи тармоқлари ривожлантириши қуйилса давлат мажбурий жамғариш сиёсатини юритади, даромад ва истеъмол маҳсулотларини ишлаб чиқаришни чеклайди, аҳоли маблағларини давлат банкларида саклашга ҳаракат қилади.

Таркибий ислохатларнинг асосий моделлари сифатида истеъмолга йуналтирилган, экспортга йуналтирилган курунишида булиши мумкин.

1. Истеъмолга йуналтирилган модел иккига булинади, паст даромадли мамлакатлар учун ҳамда юқори даражада ривожланган мамлакатлар.

а) Паст даромадли мамлакатлар учун истеъмол йуналтирилга моделнинг мақсади аҳолини реал даромадларини қупайтиришга қаратилган бўлади. Агар аҳоли даромадлари ушиб борса, аҳолини сонини усишига олиб келади, иқтисодий усишдаги ҳаракат пасаяди; Жамғаришнинг паст даражаси, аҳолининг даромади пастлиги туфайли жамғаришни қупайтириш қийин бўлади. Коррупциянинг ривожланиши иқтисодий усишга тусиклик қилади.

б) Юқори даражада ривожланган мамлакатлар учун истеъмолга йуналтирилган моделдан фойдаланиш-мамлакатларда ялпи истеъмолга асосланган жамият яратишга олиб келади. Бунга давлатларнинг таркибий сиёсатини амалга ошириш туфайли эришилади. Бунда хизмат курсатиш соҳаларини ривожлантириш ва узок муддат фойдаланиладиган маиший товарлар ишлаб чиқаришга эришиш лозим. Бундай шароит яратилса, жамият таянчи булагн урта синф вужудга келтирилади.

2. Экспортга йуналтирилган тармоқларни ривожлантиришга мулжалланган моделлар.

а) Қайта ишловчи саноатни ривожлантиришни кузда тутган модел.

Бу моделлар ички бозори ривожланмаган, аҳоли даромадлари ва талаби паст булган мамлакатларда ишлаб чиқаришни экспорт ҳисобидан кенгайтириш ва ривожлантириш мумкин бўлади. Яъни четга хомашё, иш қучини экспорт қилади. Бу моделни узини 2 га булиш мумкин.

а) Қайта ишловчи саноатни ривожлантириш;

б) Ундирма саноатни ривожлантиришни кузда тутадиган моделларга булиш мумкин.

Бу моделларнинг камчилиги қуйидагилардан иборат.

1. 80-90 йиллардан бошлаб жаҳон бозорида рақобат янада ривожланиб кетиши жаҳон бозоридан урин олишни қийинлаштиради;

2. Гарб мамлакатлари технологиясига боғлиқни қучайиши;

3. Иқтисодиётнибир томонлама ривожланиши;

4. Бозор конъюктурасининг тез узгариши;

5. Меҳнат, материал тежовчи технологияси қуллаш;

6. Қупгина хомашё товарларига нархнинг тушиб кетиши.

3. Иқтисодиётнинг тармоқ ва технологик таркибини такомиллаштирувчи модел. Давлат иқтисодиётни ривожлантириш мақсадида иқтисодиётни ривожлантириш мақсадида иқтисодиётни технологик қайта қуришни амалга оширади. Буни амалга оширишда жамғаришдаги такчиллик ҳалакит бериши мумкин. Уни ички реал ҳаётда курсатиб утилган моделлар биргалиқда қулланилади.

Ўзбекистонда иқтисодиёт бир томонлама, яъни хом ашё маҳсулотлари ва оралик маҳсулотлар ишлаб чиқаришга қаратилган эди. Энди булса уни узгартириш лозим булмоқда, яъни миллий иқтисодиётни тармоқ тузилишини узгартириш, уни модернизация қилиш иқтисодий ислохатларни марказида туради.

Таркибий узгартиришдан қутиладиган мақсад:

1. Иқтисодиётдаги хомашёга асосланган бир ёкламаликка чек қуйиш;

2. Оралик маҳсулот ишлаб чиқаришдан пировард маҳсулот ишлаб чиқаришга утиш;

3. Импорт урнини босадиган товарлар ишлаб чиқариш;

4. Экспорт салохиятини оширишга эришиш;
5. Меҳнат ресурсларини опитимал бандлигини таъминлаш;
6. Миллий урф-одатларга хос сохаларни ривожлантириш.

Мамлакатимизда иқтисодиётнинг узак тармоклари нефть маҳсулотлари, табиий газ, кумир ва бошка энергия ресурслари ишлаб чиқарувчи сохалар, тоғ-кон, металлургия комплекси, кимё, машинасозлик, самолётсозлик ва автомобилсозлик саноатини ривожлантириш учун имкониятлар яратиш.

Таркибий узгаришларни амалга ошириш йули билан ёнилги ресурсларига булган эҳтиёж кондирилди. 1990 йилда ёнилги энергетика ресурслар билан таъминлаш 70-75 %, нефть маҳсулотлари билан таъминланиш 30-35% эди. Хулоса қилиб айтганда, иқтисодиёт ривожланиши учун мувозанатга эришиши, иқтисодий жараёнларнинг мутаносиблиги, баланслашуви лозимдир.

Республикада макроиқтисодий барқарорлик сиёсатида 1997 йилда бурилиш булди, яъни Яим ни усиши – 105,2%, аҳоли сонининг усишидан (101,8)% дан юкори булди. ¹

2001 йилда Яим-4,5 %, хужалик маҳсулотлари –4,5 % га купайди. 2003 йилда Яим – сурункасига 4 % купайиб борган.

Маълумки, Ўзбекистон бозор иқтисодиёти йули билан ривожланиб борар экан, иқтисодиётни қайта ислох қилишди бир қатор муаммолар ва тангликлар, номуносибликлар келиб чиқиши мумкин. Шунинг учун иқтисодий ривожланишда бир қатор чора-тадбирлар қулланадики, уни амалга оширилиши иқтисодиётни барқарорлаштириш, усишни таъминлаш маҳсулотлар ишлаб чиқаришни даставвал микдор курсаткичларини таъминлаш қонуний жараёнга айланади.

Мамлакатда иқтисодий ислохатлар туфайли дастлаб макроиқтисодиётда мувозанатни саклаш, ишлаб чиқаришни кескин қамайиб кетишини олдини олиш оммавий ишсизликнинг келиб чиқишига йул қуймаслик асосий вазифалардан бири ҳисобланади.

Шу сабабли 1990 йилларда макроиқтисодий ҳаётда ишлаб чиқариш суръатларини пасайишини олдини олишда ижобий силжишлар булди ва айрим курсаткичлар буйича эса усишга эришилди. Иқтисодиётнинг иккита етакчи тармоги саноат ва кишлок хужалигида утқазилган иқтисодий ислохатлар туфайли, саноатда 1995 йилда, кишлок хужалигида 1997 йилда ишлаб чиқаришда барқарорлашувга эришилди.

Макроиқтисодий барқарорликка эришилганлиги туфайли 1997 йилда ялпи ички маҳсулотнинг усиши 105,2 фоиз, аҳоли сонини купайиши 101,8 фоизни ташкил қилди. Ялпи ички маҳсулот 2001 йилда – 4,5 фоиз, саноат ишлаб чиқариш ҳажми – 8,1 фоиз, кишлок хужалик маҳсулотлари 4,5 фоизга купайди, 2002-2004 йилларда Ялпи ички маҳсулотни йиллик усиши қарийб 6 фоизга қадар усишга эришилди.

Нактул эмиссияси 6,5 фоизни ташкил этди. Жами пул массаси белгиланган даражада, яъни ялпи ички маҳсулотга нисбатан 16,4 фоиздан ошмаган.

Иқтисодиётда таркибий қайта қуришларни амалга ошириш зарур, бунда асосий эътиборни иқтисодиётнинг тармок тузилиши, ҳудудларни таркибий тузилишини қайта қуриш лозим булди.

Ҳудудларда таркибий тузилмаларни узгартириш борасида одамлар турмуш даражасини яхшилашга ва унга хизмат қиладиган сохаларни ташкил этиш ва ривожлантириш (сув, газ, электр энергия таъминоти ва бошка инфратузилмалар)ни биринчи даражали вазифалар даражасига кутариш лозим булмокда. Мамлакат микёсида четдан маҳсулот олиб келишни қискартириш, халқ хужалигининг хомашё етиштиришга қаратилган бир томонлама йуналишини бартараф этиш, тайёр товар маҳсулотлари ишлаб чиқаришга утиш, экспортни купайтириш, ички бозорни истеъмол товарлари билан туйинтириш бош масаладир. Бунинг учун энергетика ва озик-овкат мустақиллигини таъминловчи тармоқларни янада ривожлантириш лозим.

ва статистика департаменти маълумотлари.

Республикада 2004 йилда 5530 минг дон етиштирилди, 5 млн т. нефть қайта ишлаб чиқарилди, 3. 600 минг тонна пахта етиштирилди. Вилоятда 608 минг тонна дон етиштирилди, 467 минг тонна пахта етиштирилди. Етиштирилган пахтанинг 70 фоизи фермер хужаликлари ҳиссасига тугри келди ва олинган даромад 124,3 млрд сумни ташкил этди, олинган соф фойда 37,8 млрд сум булди.

Ҳозирги вақтда биринчи навбатда узак тармоқлар нефть ва газ саноатини, энергетикани, рангли металлургия саноатини машинасозлик мажмуасини, кишлок хужалиги ва агросаноат мажмуасини ривожлантиришга устунлик берилмоқда.

Таркибий узгаришларни амалга ошириш, бой табиий захираларимиз, минерал ва хомашё, меҳнат ресурслари, интеллектуал ҳамда илмий-техникавий имкониятлардан тулик фойдаланишни талаб қилади.

Бу имкониятларни ишга тушириш, янги иш уринларини очиш, иқтисодий, табиий, меҳнат, молиявий ресурслардан тежаб фойдаланиш, ишлаб чиқариш кам харажатлар қилиш, умумий сарфларни борган сари камайтириб боришга эришиш – мамлакатни иқтисодий потенциалини қупайтиришда муҳим аҳамиятга эгадир.

Асосий таъинч тушунчалар.

1. Иқтисодий мувозанат – иқтисодий жараёнлар, ходисаларнинг икки ёки бир неча томоннинг бир-бирига тенг келиши ҳолати.

2. Хусусий мувозанатлик (жамият эҳтиёжлари билан мавжуд иқтисодий)- иккита узаро боғлиқ булган иқтисодий микдорлар ёки иқтисодиёт томонларининг микдоран тенг келиши.

3. Умум иқтисодий мувозанатлик жамият эҳтиёжлари билан мавжуд иқтисодий ресурслар ва ишлаб чиқариш ҳажмининг узаро мос келиши.

4. Рецессион фарқ ялпи сарфларнинг соф миллий маҳсулот ҳажмидан кам булган микдори.

5. Инфляциян фарқ ялпи сарфларнинг соф миллий маҳсулот ҳажмидан ортикча булган микдори.

6. Мультипликатор самараси бу соф миллий маҳсулотдаги (смм) узгаришнинг инвестицион сарфлардаги узгаришга нисбати.

7. Иқтисодий мутаносиблик иқтисодиётнинг турли томонлари ва соҳалари уртасида микдор ҳамда сифат улчамларининг мос келишлик даражаси.

Асосий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йулида. Т. «Ўзбекистон»-1995 йил.

2. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. , «Ўзбекистон», 2000 йил. 15-бет.

3. Каримов И. А. Иқтисодиётни эркинлаштириш, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланиш бош йулимиз. «Халқ сузи» газетаси 15. 02. 2002 йил.

4. Улмасов А. Шарифхужаев М. иқтисодиёт назарияси дарслик. Т. «меҳнат» 1995 йил.

5. Шодмонов Ш, Р. Алимов, Т. Жураев иқтисодиёт назарияси. ўқув қулланма. Т. «молия» 2002 й.

6. Хошимов П. ва бошқалар иқтисодиёт назарияси ўқув қулланма. Т. , «Университет» 2003 й.

19-мавзу: ИҚТИСОДИЁТНИНГ ЦИКЛИГИ ВА МАКРОИҚТИСОДИЙ БАҲКАРОРЛИК.

Режа:

1. Макроиктисодий бекарорлик ва иқтисодиётнинг циклиги. Иқтисодий инкирозлар.
2. Таркибий инкирозлар. Аграр инкирозлар ва унинг хусусиятлари.
3. Иқтисодий цикл назариялари. Циклнинг иқтисодиётни алоҳида сохаларига таъсири.

Ушбу мавзуда иқтисодий цикл, ишлаб чиқариш, бандлик ва нарх даражасининг узгариб туришига тушунча берамиз. Ундан кейин иқтисодий цикл фазалари, уларни даврий тебраниш сабабларини тушунтирамиз. Шундай кейин аграр инкирозлар ва унинг узига хос хусусиятларини таҳлил қиламиз.

Маълумки, мамлакатларни ривожланиши хар хил булади, унинг объектив ва субъектив сабаблари таъсирида хар хил иқтисодий жараёнлар содир булиб туради. Лекин давлатлар доимо иқтисодий усишга, аҳолини иш билан тулик банд қилишга, нархларни барқарор булишга харакат қилади.

Аммо иқтисодий усиш бир тёкисда ва узлуксиз бормайди, иқтисодий узилишлар ва бекарорлик холатлари билан узилиб туради, яъни тармоқларда номутаносиблик содир булиб туради. Бундай Холатлар иқтисодий цикл билан характерланади.

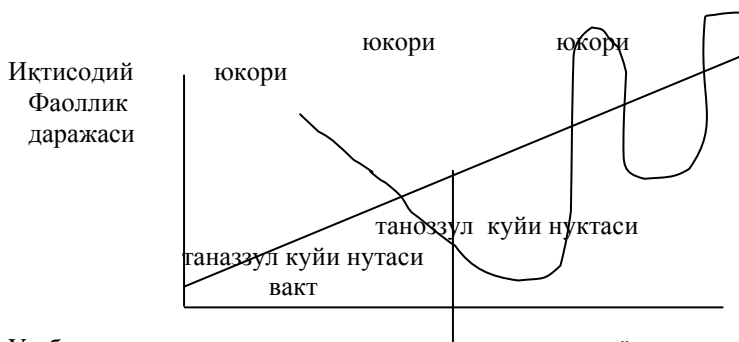
Иқтисодиёт ривожланишининг бир холатдан кейинги бир неча фазаларини босиб утиб, узининг дастлабки холатига қайтиб келишигача булган даврни иқтисодий цикл деб аталади.

Цикл инкироз, тургунлик, жонланиш, юксалиш фазаларидан такил топади.

Инкироз (кризис-танназул) иқтисодий усиш ва ишлаб чиқаришни пасайиб кетишида намоён булади. Инкироз даврида асосий капитални ортикча жамгарилиши ва унинг функционал шаклларида намоён булади.

Инкироздан кейин тургунлик келади. Маълум даврдан кейин иқтисодиётда жонланиш учун шарт-шароитлар ва имкониятлар яратилади.

Ишга ярокли булган кишиларни иш билан таъминланиш ва уни даражасини ортиши, олинадиган фойда микдорини купаийб бориши натижасида жонланиш фазаси-юксалиш фазасига утади.

Ушбу чизмада циклнинг юкори нуктасида иқтисодиётда тулик бандлилик кузатилади ва ишлаб чиқариш тулик кувват билан ишлайди. Нарх даражаси усиш тамойилига эга булади. Иқтисодий фаолиятни усиши тухтайди.

Ишлаб чиқариш хажмининг кескин тушиб кетиши иқтисодий инкироз деб аталади.

Инкирознинг сабаби, жамиятда ишлаб чиқарилган товарлар массаси туловга қобил талабга мос келмай (ундан ошиб кетади ёки кам булади) қолади. Натижада ишлаб чиқаришни бир қисми тухтайди.

Товарлар ишлаб чиқариш камайд, ишлаб чиқаришни усиш даври уни тушкунлиги билан алмашинади.

Инфляция кучайса ва нарх даражаси узгариши билан иқтисодий усиши орқага кета бошлайди.

Инкирозларнинг асосий сабаби-такрор ишлаб чиқаришдаги бекарорлик ва номутаносибликдир.

Купчилик иқтисодчилар иқтисодий циклларни объектив эканлигини тан олади, бу ходисани унга таъсир курсатувчи ички ва ташки омилларни урганиш ва таҳлил қилиш орқали асослаб бермоқдалар. Ташки омилларга: - урушлар, инкилобий узгаришлар ва бошка сиёсий ларзалар; -олтин, уран, нефт каби қимматли ресурслар, йирик қонларининг очилиши;

- Янги худудларни очилиши, аҳоли миграцияси, ер шари аҳолисини узгариб туриши;

- Ижтимоий ишлаб чиқариш таркибини тубдан узгартиришга қодир булган технология, татқиқотлар ва инновациялардаги қудратли узгаришлар.

Иқтисодий циклларни ташки омилларнинг мавжудлиги билан тушунтирувчи назарияни, экстернал назария деб қабул қилинган.

Иқтисодий циклларни ички омиллар таъсирида содир булиши- интернал назария деб юртилади.

Улар қуйидагилардан иборат:

- Шахсий истеъмолчининг узгариши (қисқариши ёки кенгайиши);

- Инвестициялар-ишлаб чиқаришни кенгайтириш, уни янгилаш ва янги иш жойларини вужудга келтиришга йуналтириладиган маблағлар хажми;

- Ишлаб чиқариш, талаб ва таклиф хажмига таъсир курсатишга қаратилган давлатнинг иқтисодий сиёсатининг узгариши.

Иқтисодиётдаги инкирозлардан бир қуринишини ёки унинг бир тури таркибий инкирозлардир.

Бу инкироз ишлаб чиқаришнинг айрим сохалари билан тармоқлар ривожланиши уртасидаги чуқур номутаносибликлар келтириб чиқаради. Иқтисодий фаоллик иқтисодиётдаги узок муддатли тамойилларга, узок муддатли давр, масалан, 25, 50 ёки 100 йил давомида иқтисодий фаолликни ортиши ёки пасайишига боғлиқ.

Қишлоқ хужалигидаги иқтисодий инкирозлар аграр инкирозлар деб аталади ва қуйидаги шаклларда намоён булади:

1. Кишлок хужалик махсулотларининг нисбий ортикча ишлаб чиқариши, унинг сотилмай колган жуда катта захираларини тупланиши;
2. Нархларнинг пасайиши, даромадлар фойданинг камайиши;
3. Фермерларнинг оммавий равишда хонавайрон булиши ва улар қарзларини ортиши;
4. Кишлок аҳолиси уртасида ишсизларни қупайиб кетиши.

Биринчи аграр инкироз утган асрнинг 70- йилларидан бошланиб, ҳар хил шаларда 90- йиллар уртасигача давом этган эди.

Биринчи жаҳон урушидан кейин аҳолининг харид қобилияти жуда пасайиб кетганлиги натижасида 1920 йилда кескин аграр инкироз бошланиб, иккинчи жаҳон уруши бошланишига қадар давом этди.

Учинчи аграр инкироз 1948 йилда бошланиб 80 йилларгача давом этди. Аграр инкирозлар жуда узок муддатга чузилади, унинг сабаблари қуйидагиларидан иборат:

1. Ерга хусусий мулк монополияси шароитида, у кишлок хужалик ишлаб чиқаришнинг ривожланишида саноатга нисбатан орқада қолишини такоза этади.

2. Ер режасининг мавжуд булиши ва унинг узлуксиз суръатда усиб бориши;

3. Қуплаб майда дехкон хужаликларининг мавжуд булиши.

Аграр инкирозлар циклли хусусиятга эга эмас. Кишлок хужалик махсулотларини ортикча ишлаб чиқариш абсалют хусусиятга эмас, балки нисбий хусусиятга эгадир, чунки инкироз руй берган мамлакатларда миллион-миллион кишилар доимий суръатда очликда яшайди.

Иқтисодиёт фанида иқтисодий цикл ва циклли ривожланишга мингдан ортик қарашлар мавжудлиги курсатиб утилган.

Китчин цикли - захиралар цикли деб аталади. Бунда китчин (1926 йил) молиявий ҳисоблар ва товар захиралари ҳаракатида сотиш нархларини таҳлил қилиш асосида 2 йилдан 4 йилгача давр давомида қиска тулқинларни тадқиқ қилишга узининг эътиборини қаратган эди.

Жуглар цикли - бизнес- цикл, саноат цикли, уртача цикл ва катта цикл каби номлар билан аталади.

Саноат цикли XIX асрда 10-12 йилни ташкил қилган булса, XIX асрда 7-9 йилни ташкил этди.

Кузнец цикли - қуп холларда «қурилиш цикли» деб номланиб, 20 йилгача булган иқтисодий тебранишлари билан аниқланади.

Кузнец узининг «Миллий даромад» (1946й) номли китобида миллий даромад, истеъмолчилик сарфлари, шлаб чиқариш мақсадидаги усқуналар ҳамда бино ва иншоотларга ялпи инвестиция курсатқичларида 20 йиллик узаро боғлиқ тебранишлар мавжуд булишини аниқлайди.

Кондратьев цикли «узок тулқинлар» цикли деб аталади. Рус олими Н. Д. Кондратьев Англия, Франция ва АКШ, 100-150 йил давомидаги ривожланишини қамраб олган.

Кондратьевнинг фикрича катта иқтисодий цикллари ривожланишида 4 муҳим иқтисодий қонун урнатилишини топиш, уни билиб олиш имконини берди.

1. Ҳар бир катта цикл тулқининг бошланишидан жамятнинг ҳаётида чуқур узғаришлар содир булади. Бу узғаришлар қуп жихатдан техниканинг узғариши, жаҳон иқтисодий муносабатларга янги мамлакатлар жалб этиш, олтин қазиб олиш ва пул муомаласидаги узғаришларга боғлиқ.

2. Ҳар бир катта цикл тулқининг қутарилиш даврида жамятда вужудга келган энг қуп миқдорда социал ларзалар (уруш, революция) тугри келади.

3. Ҳар бир катта цикл тулқининг тусиши пастланиш даври кишлок хужалигини узок ва айниқса чуқур депрессияга тушиши билан ифодаланади.

4. Катта цикл тулқининг қутарилиш даври урта циклар турғунлигининг қиска, юқсалишнинг интенсив булиши билан характерланади.

Биринчи катта циклни юқсалишини Кондратьев Англияда саноат революцияси билан боғланган, иккинчисини темир йул саноатининг ривожланиши, учинчисини электрэнергия, телефон, радиони қириб келиши билан, туртинчисини автомобилсозликнинг ривожланиши билан изохлаб берган. Бешинчи циклни Ҳозирги иқтисодчилар, электроника, ген инженерлиги, микро процессорларни ривожланиши билан боғлайди. Шу билан бирга катта цикллари даври аниқланади.

Биринчи тулқин 1772-1783 йиллардаги депрессиядан 1812-1825 йиллардаги бекарорликгача;

Иккинчи тулқин 1825-1838 йиллардаги депрессиядан 1866-1873 йиллардаги бекарорликгача;

Учинчи тулқин 1873-1929 йиллардаги бекарорликгача;

Туртинчи тулқин 1929-1938 йиллардаги депрессиядан 1966-1974 йиллардаги бекарорликгача;

Бешинчи тулқин 1974-1982 йиллардаги депрессиялардан бошланган.

Маълумки, биринчидан кризис бузғунчилик.

Бузилган нисбатларни тиклаш учун ортикча товарлар йук қилинади.

Иккинчидан, кризис бу соғломлаштириш, яратувчилик. Бу даврда нархларнинг пастлиги туфайли фойда олинмайди. Тадбиркорлар харажатларни камайтириш йулларини қидирадилар. Биринчи навбатда асосий капитал (унинг асосий қисми асбоб-усқуна, машина, механизм, меҳнат қуроллари) янгиланади. Хомашё энергияни тежаш йуллари топилади.

Кризиснинг бузғунчилик қувватини пасайтириш учун давлатнинг иқтисодиётга фаол аралашуви лозим булади.

Маълумки, Республикада тушқунлик 1991 йилдан бошланди. Такчил ишлаб чиқариш инкирози булди. У энг аввало кенг истеъмол товарлар ишлаб чиқаришни қискаришида ифодаланди. Бундай ахволни сабабларини қуйидагилар билан ифодалаш мумкин.

1. Собик иттифокда иқтисодиёт тула монополлашган эди. Истеъмол товарлари ва аҳоли учун бошка товарлар ишлаб чиқарадиган тармоқлар учун ишлаб чиқариш воситалари етказиб бериш доимий такчил булган.

2. Бутун миллий хужалик структураси чкур деформациялашган, бир ёклама ривожлантирилган.
3. Ишлаб чиқариш хажмини устириш асосан устун даражада экстенсив йулдан олиб борилган.
4. Республикамиз энергетика ресурсларига бой булишига карамай, ёнилги энергия такчиллиги юз берди, чунки нефтни кайта ишлаш корхоналари сонига куввати паст эди.
5. Кишлок хужалигида тургунлик юз берган эди.
6. Нотугри иқтисодий сиёсат 80 йилларнинг охири 90 йиллар бошларида ишловчиларни моддий рағбатлантириш, аҳолига социал туловлар кучайтирилди. Аҳоли учун товарлари ишлаб чиқариш борган сари камайиб борди. Натигада муомлада пул хаддан ташқари купайиб кетди. Масалан, 1990 йили миллий даромад 4 фоиз камайгани холда аҳолининг пул даромадлари 17 фоизга ортган. Бу номутаносиблик, такчилликни купайтиради.

Республикада бошка ҳам дустлик мамлакатларига караганда тушкунлик камрок булди. Ялпи ички махсулот 1991-1996 йиллар давомида 17 фоиз кискарди, Белоруссияда 35 фоиз Россияда 39 фоиз, Киргизистонда 42 фоиз, Козогизтонда 44 фоиз, Украинада 53 фоизга кискарган эди. Жахон бозорида 1992 йилда пахта толаси нархини кескин (камайиб кетиши) тушиб кетиши туфайли Республика ялпи ички махсулоти аввалги йилига нисбатан 11,1 фоизга кискарди. Иқтисодиётни барқарорлаштириш ва иқтисодиёт усишга давлат ва уни кучли иқтисодиёт сиёсатсиз эришиб булмайди. Давлат макроиқтисодиёт таркибий узгаришларини амалга оширади, четдан инвестицияларини жалб этишга алоҳида аҳамият беради. Кичик ва урта бизнесни ривожлантириш, кадам-бакадам мулкни давлат тасарруфидан чиқаришни амалга оширади. Республикада 1996 йилнинг урталарига келиб ишлаб чиқаришда тушкунлик тухтатилди. 1995 йилга нисбатан усишга эришилди, 2001 йилга келиб, 1991 йилга нисбатан ялпи ички махсулот 103 фоизни ташкил килди, 2004 йилда ялпи ички махсулотни усиши 7,7 фоизга этди. Республикада ялпи ички махсулотда саноатни улуши камайиши кузатилмоқда. Бунинг сабаби бир катор омиллар булиши мумкин:

1. Иш кучи сифати даражаси.
2. Меҳнат куникмаларини, малакасини йукотиши;
3. Иш кучи кобилиятини пасайиши;
4. Таълим даражаси усиш суръатларини пасайиши;
5. Техника тараккиётини пасайиши;
6. Инвестиция даражасининг пасайиши;
- жамғариш нормасининг пастлиги;
- чет эл товарларининг ракобатбардошлигини юкорилиги
- инфраструктурага харажатларнинг камайиши
7. Энергия манбалари (нефт, газ, электр энергияси) кабилар баҳосининг кутарилиши ва бошкалар.
8. Ишлаб чиқариш жараёнидаги меҳнат улушининг усишга тускин берувчи муносабатлар.

Демак, иқтисодий цикл, Ҳозирги назарияларга кура 4 боскичдан иборат:

1. Усиш чуккиси;
2. Пасайиш;
3. Тургунлик;
4. Жонланиш ва яна юксалиш боскичларида тебраниб туради ва бу бокичлар кетма-кет такрорланиб туради.

Иқтисодий инкирознинг асосий икки тури мавжуд.

1. Ортикча ишлаб чиқариш;
2. Кам ишлаб чиқариш.

Ортикча ишлаб чиқариш бозор иқтисодиётига хос. У XIX асрнинг бошлариданок бошланган эди.

Биринчи ортикча ишлаб чиқариш инкирози 1825 йилда Англияда бошланган. Шундан буён инкирозларни мунтазамлиги циклик куруниши хар 10-11 йилда такрорланиб туради.

Кам ишлаб чиқариш инкирозида иштимой такрор ишлаб чиқариш тизимида ишлаб чиқариш билан аҳоли ихтиёжлари номувофлиги юзага келтирган нисбатлари бузилади. Туловга кодир талаб бозордаги товарлар таклифи хажмидан ошиб кетади. Бу эса бозор юксак даражада монополлашган, ракобат механизмлари мавжуд булмаган маъмурий буйрукбозлик иқтисодиёти учук хосдир.

Асосий таянч тушунчалар.

1. Иқтисодий инкироз- ишлаб чиқариш суръатларини пасийиши ыа уни хажмини кискариши ишсизликнинг купайиши, ишлаб чиқариш кувватларини бушаб колиши, бозорни касотга учрашишини билдиради.
2. Иқтисодий цикл- иқтисодиётни ривожланиш жараёнидаги кутарилиш ва пасайиш холаларини уз ичига олади, иқтисодиёт тебраниб туради.
3. Тургунлик (депрессия)- ишлаб чиқаришнинг депсиниб туришини билдиради. Иқтисодиёт бир холатда калкиниб туради.
4. Жонланиш-бу фазада ишлаб чиқаришда узгариш ва силжиш руй беради. Янгилиниш пайдо булади, ишлаб чиқариш техникаси янгиланади, харидоргир товарлар ишлаб чиқарила бошланади.
5. Юксалиш боскичи- ишлаб чиқариш суръатлари ошади, тула иш билан банд булиш амалга оширилади, ишлаб чиқариш тула кувват билан ишлайди, махсулот куп яратилсада сотилиб кетади, лёкин инвестиция фаолияти кучли булмайди, туловга лаёкатли талабнинг кенгайиши пайдо булади.
6. Таркибий инкироз- хомашё товарларнинг кескин етишмаслиги, турли тармоқларда ривожланишда номутаносиблик вужудга келади, кейинчалик бутун иқтисодиётда ишлаб чиқариш хажмининг кескин камайиб кетишидир.
7. Аграр инкирозлар- кишлок хужалигида руй берадиган иқтисодиё инкирозлар булиб, бу инкироз узук вақт давоёт этади. Хулоса килиб айтганда ортикча ишлаб чиқариш тангликларининг асосий сабаби, иқтисодиётнинг товар турига унинг ракобатли бозор механизмларига хос булган зиддиятларнинг бутун бир мажмуига бориб такалади. Кам

ишлаб чиқариш тизимида ишлаб чиқариш билан аҳоли эҳтиёжлари мувофиқлигини юзага келтириш нисбатлари бузилади, туловга кодир талаб бозордаги товарлар таклифи хажмидан ошиб кетади.

Асосий адабиётлар:

1. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. Т. «Ўзбекистон» 1995 йил.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. «Ўзбекистон» 1998 йил.
3. Камаев. Д. Б. (Экономическая теория) учебник М. Гуманитар изд. Центр Владос, 1998 йил.
4. Шодмонов Ш, Ганихужаев Ф. Бозор иқтисодиётига утиш шароитида ижтимоий такрор ишлаб чиқариш ўқув кулланма Т. 1993 йил.
5. Улмасов А. Шарифхужаев М. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. Т. «Меҳнат» -1995 йил.
6. Шодмонов Ш. Алиев Р. Жураев Т. иқтисодиёт назарияси. Ўқув кулланма. Т. «Молия» 2002 йил.
7. Хошимов П. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув кулланма. Университет. 2003 й.
8. Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув кулланма. Т. «Шарк» 2003 й.

20-мавзу: ЯЛПИ ИШЧИ КУЧИ ВА УНИНГ БАНДЛИГИ, ИШСИЗЛИК.

Режа:

1. Ишчи кучи ва унинг миқдори.
2. Ишчи кучини такрор хосил қилиш.
3. Ишсизлик ва унинг турлари, ишсизлик даражасини аниқлаш.
4. Ишсизликнинг иқтисодий ва соиал оқибатлари.
5. Иш билан таъминлаш ва меҳнат биржалари.
6. Филлипс эгри чизиги.
7. Ўзбекистонда бандлик муаммоси ва ишсизларни ижтимоий химоялаш.

Иш кучи бу инсоннинг маълум мақсадлар йулидаги жисмоний ва ақлий қобилиятининг биргаликдаги фаолиятидир. У амалиётда меҳнат ёки иш деб аталади. Иш кучини инсон организмидан ажратиб булмайди, моддий қуринишга эга эмас, инсондаги қобилиятдир. Ишлаб чиқаришни ташкил этишда катнашадиган асосий омиллардан бири иш кучидир. Бошқа нарсаларнинг миқдори ва улчами булганидек, иш кучини ҳам миқдори ва сифат улчами бор.

Иш кучининг миқдори – меҳнатга лаёқатли булган кишилар сонидир. Меҳнатга, ишга қобилиятли булган кишиларини – меҳнат ресурслари деб юритилади.

Меҳнат ресурслари таркибига қуйидагилар қиради:

1. Меҳнатга лаёқатли ёшдаги кишилар.
 - 16 ёшдан 55 ёшгача аёллар;
 - 16 ёшдан 60 ёшгача эркеклар.
 - Меҳнатга лаёқатли ёшдан (55-60 ёш) катта ёшдаги ишловчилар (пенсиядаги ишловчилар)
 - Ишловчи усмирлар (16 ёшгача булган ёшлар)

Иқтисодиётда фаол аҳоли тушунчаси кенг ишлатилади. Фаол аҳоли таркибига миллий хужаликда банд булган барча кишилар билан бир қаторда иш қидираётган меҳнатга лаёқатли аҳоли ҳам қиради. Меҳнат ресурслари (иқтисодий фаол аҳоли) миқдорига икки омил таъсир қилади:

1. Аҳолининг табиий узиши;
2. Аҳолининг (иш кучи) миграцияси.

Ахолининг табиий усиши суръатлари турли регионларда турлича. Унга катор омиллар таъсир этади. Республикада 1920 йилларда 4 млн дан ортик аҳоли яшаган булса, хозирда 25 млн 218 минг аҳоли яшамокда. Шу йиллар давомида катор саноат корхоналари барпо этилади. Яъни Чирчик, Олмалик, Ангрен, Навоий, Бекабод, Янгиер ва ҳақозо Нукус–Бухоро–Хоразм вилоятларини боғлайдиган Темирйул, Хозарасп ва Хоразм вилояти – Амударёда қурилган куприк, узунлиги 670 метр, 33,5 мерд. маблаг сарфланади.

Карши, Гузор, Бойсун–Жарқургонни боғловчи Темир йул қурилмокда. 50% ни Кашқадарё вилояти қуради.

Иш кучи у ёки бу сабабларга қура силжийди, қучади, уни миграция деб юритилади.

Унинг асосий сабаблари 2 та булиши мумкин.

а) Ишсизлик;

б) Иш ҳақи уртасидаги фарк.

Ишчи кучи миграцияси икки хил булади.

1. Ички миграция; 2. Халқаро миграция.

Ички миграция бир мамлакат доирасида ва микёсида содир булади. Ички миграция, яъни меҳнат ресурсларининг қучиши:

Батамом, тебранувчи, сезонли (мавсумий) эпизод тарзда юз беради.

1. Ишчи қучининг батамом миграцияси шаклида аҳоли қучиб бориб доимий яшаш учун қолади.

2. Тебранувчи шаклида, эса қунлик, ҳафталик, ойлик тарзида иш билан доимий яшаш жойи уртасида қатнаб ишловчилар ташкил этади.

3. Сезонли (мавсумий) ишчи қучи миграцияси вақтинчалик қури беради. Масалан, қишлоқ ҳужалиги ишларида, қорвачилик, овчилик, қурилиш соҳаларида булади.

4. Эпизодлик иш қучи миграцияси иш билан хизмат сафарига бориш, ишбилармонларни иш билан борди-қелди ҳаракати, вақти ва йуналиши қоҳида булиши билан ҳарактерланади.

Миграциянинг мақсади – талаб ва тақлифни мувозанатлаштириш, ишлаб қиқариш ва хизмат соҳаларини ривожлантириш, иқтисодий таъминлаш, барқарорликка олиб қелиш ва ҳақозо.

Ижтимоий нуқтаи назардан қарайдиган булсақ, аҳолини турмуш даражасини қутариш, инсон бекор турмаслиги учун уни иш билан банд қилиш, яшаш учун имқониятлар қратишдан иборатдир.

Иш қучини қисмоний қуч билан қеклаб булмайд, уни қилим, малақа, маҳорат ва иш тақриба ҳам инобатга олинади. Иш қучига булган талаб ва уни тақлифи меҳнат бозорида узқариб туради ва уч қатегорияга булинади:

а) Устун даражада қисмоний ишлар билан шугулланувчилар;

б) Турли хизмат қурсатиш билан шугулланувчилар;

в) Ақлий меҳнат билан шугулланувчи инженер-техник қодимлар.

XX асрнинг иқкинчи қрида содир булган фан-техника революцияси меҳнат бозорида микдор ва сифат соҳаларида туб узқаришларга олиб қелади.

1. Умумий ишчилар тарқибда қам малақали ва малақасиз ишчилар қиссаси қамайди.

2. Инженер–техниклар, интелегенция, хизмат қурсатиш соҳаларида хизмат қилаётганлар сонини ошиб бориши;

3. Устун даражада қисмоний ҳамда ақлий меҳнат билан шугулланувчилар уртасидаги қатта фарк қисқариб боради.

Ишлаб қиқаришда меҳнат қараёнида оғирлик қисмоний меҳнатдан ақлий меҳнат томон қучиб боради. Қуп қасблар юқори интелект, яқши тайёрқарлик, малақа, тақриба ва маҳоратни талаб қилади.

Иш қучи ва унинг бандлиги муаммосини урганишда Мальтуснинг таълимотига эътибор бермоқимиз лозим.

Меҳнат омилнинг даромади, турмуш даражаси, унинг бандлиги, қратилган неъматлар микдори билан улчанади.

Аҳолининг табиий усиши ва эҳтиёжларини қондириш даражаси уртасидаги боғланишни статистик (қолат, талаб)

маълумотлар асосида урганган инглиз иктисодчиси (рухонийси) Томас Мальтус (1766-1834) «Нуфус қонуни тугрисида тажриба» асарини ёзди.

Унинг фикрича аҳолининг узиши геометрик прогрессия (1, 2, 3, 4, 5, 6, 16, хар бир сон олдингисидан 2 баравар куп) тарзида юз беради. Аҳолининг яшаши учун зарур булган махсулотларнинг узиши эса арифметик прогрессия кетма-кетлиги (1, 2, 3, 4, 5, 6, 16,) курунишида бўлади.

Шунга биноан Мальтус шундай хулоса чиқарган. Агар ер қурраси аҳолиси сонининг узишини чекланмайдиган бўлса, одамлар очарчиликка дучор буладилар. Унинг фикрича инсоният манфаати назаридан улимнинг купайишига олиб келувчи барча омиллар эпидемия, очарчилик, киргин урушларни ижобий баҳолаш мумкин. Мальтус фан-техника тараккиёти ва унинг ишлаб чиқаришдаги аҳамиятини инкор этган.

Кейинги 100 йил давомида аҳолининг турмушида эришилган даража, бутун инсоният тарихи давомида эришилган натижадан купрок¹.

XIX аср бошидан планета 5 марта усди. Техника тараккиёти аҳоли жон бошига тугри келадиган даромад ундан ҳам купрок булди.

Ривожланган мамлакатларда аҳолининг купайишига булган мойиллик юкори эмас. Бунинг асосий сабабларидан бири, ёш болалар улимнинг камайиши, куп болали булиш заруриятини йукотди.

Иккинчидан, купчилик зиёли аёллар уйда бола бокиб утиришдан кура, муайян мансабдаги ижтимоий иш билан шугулланишни афзал курадилар.

Учинчидан, урбанизациянинг кучайиши. Агар кишлокда бола ёшлигидан ёрдамчи хисобланса, шаҳарда эса уз тарбияси учун катта маблаг ва вақт сарфлашни талаб килувчи истеъмолчи хисобланади.

Мальтус назарияси гарчан асосиз булсада, унинг келажаги йуклигига ишонч хосил килинган булса-да, кейинги пайтда унинг гоёлари яна фаоллашди. Бунга сабаб, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар уртасида фаркнинг катталигидир. Яъни 83 % жаҳон истеъмоли 20 % аҳолига тугри келади. 70 йилларда очарчиликдан кийналганлар 400 млн киши булган булса, 80 йилларда 500 млн. 90 йиллари эса 700 млн дан ортиб кетди. Бу холат XX асрда ҳам камайгани йук. Шунинг учун иктисодий узишга эришиш ва иш билан бандлик муаммоси янада долзарб вазифа хисобланади.

Маълумки, ишлаб чиқариш туфайли хар йили ялпи миллий махсулот яратилади, у ишлаб чиқаришнинг моддий ашёвий ошёвий омили булиб колмасдан, ишлаб чиқаришни шахсий омили – ишчи кучи, жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи ҳам такрор хосил килишга сарфланади.

Инсоннинг жисмоний ва аклий қобилиятларини узлуксиз кайта тиклаб ва таъминлаб туриш, янги ишчи авлодини тайёрлаш уларнинг меҳнат малакасини мутассил янгилаб ва ошириб бориш, умумий билим ва касбий даражасининг узишини таъминлаш – иш кучини такрор хосил килиш деб аталади.

Иш кучини такрор ишлаб чиқариш 2 хилдир.

Биринчиси – мавжудларини жисмоний ва аклий қобилиятларини такроран тиклаб бориш;

Иккинчиси – аҳолисининг табиий узишини (купайиши)ни таъминлашдир.

Республикада (2000 йил) ишчи кучи ресурсларининг уртача йиллик сони 12,6 млн. киши булиб, бу мамлакат аҳолисининг 51,6 фоизини ташкил килади. иктисодиётда банд булган аҳолининг уртача йиллик сони 9,0 млн. киши булиб, иш кучи ресурсларининг таркибида 71,3 фоизини ташкил этади.

Республикада 1991-2000 йилларда аҳолининг табиий харакатланиши 1000 киши хисобига куйидагича булган. ¹

Курсаткичлар	Йиллар
--------------	--------

¹ (Доклад о мировом развитии 2000-2201 года. М. вес. Мир. 2002г. стр. 51, стр 3).

¹ (Инсон тараккиёти тугрисида маъруза. Т. «Узбёкистон» 2000й. Т. «Узбёкистон», 2001 й. 13 бет. Социально-экономическое положение Республики Узбекистан. Тошкент 2001 й. 82 бет).

	1991	199	1996	1997	1998	1999	2000
		5					
Тугилиш	34,5	29,	27,3	26	23	22,3	21,5
Улиш	6,2	3	6,2	5,9	5,8	5,3	5,5
Табиий усиш	28,3	6,4 23, 4	21,1	20,1	17,2	17,0	16,0

Иш кучини такрор хосил килиш, уларнинг тула ва самарали иш билан банд булиш муаммосини уз ичига олади.

Ахолининг табиий усиши ва уни такрор ишлаб чиқариш хусусияти купгина холатлар билан мамлакатнинг индустриал тараккиёти ва урбанизация даражаси, ижтимоий шарт-шароитлар, маданият ва маиший турмуш анъаналари билан белгиланади.

Демография омилини хисобга олган холда уй-жой шароитларини яхшилаш, болаларга нафака бериш, болалар муассасалари билан таъминлаш, хомиладорлик ва бола тугилгандан кейинги таътиллари узайтириш, оилани мустахкамлаш кабилар шарт-шароитлар хисобланади.

Иш кучи таклифининг унга булган талабдан ортиб кетиши ишсизликлар ёки иктисодий фаол ахолининг маълум кисмини иш билан таъминламаслик, яъни ишлашни хохлаганларни иш топа олмаслиги ишсизликдир.

Ишсизликни сабаби нимада деган саволни тугилиши табиийдир. !

Айрим классик назариялар буйича ишсизлик меҳнат баҳоси ва меҳнатга талабдан келиб чиқади дейилади. Англиялик иктисодчи Артур Пигу «Ишсизлик назарияси» (1903 йил) китобида «Пигу эффекти» асосида ишсизликни изохлаб, бандлик қандай тарзда стихияли тартибга солинишини курсатиб берган. Тургунлик даврида бандлик, иш хаки, нархлар пасаяди. Демак ишсизликни камайтириш учун иш хакини пасайтириш керак дейди. А. Пигунинг фикрига муҳолиф тарзда Ж. М. Кейнс чиқади. Кейнс фикрича тула бандликка эришиш, яъни ишлашни хохлаганларни иш билан таъминланиши иш хаки даражаси билан боғлиқ эмас. Ишсизликнинг давоси сифатида у иш хакини камайтиришни рад этади. Кейнс назарияси буйича бандлик даражаси самарали талабнинг функциясидир. У уз ичига истеъмол учун қутилаётган харажатларнинг плус инвестицияларнинг мувофик равишда тадбиркорларнинг иктисодий жихатдан хулк-атворининг узини қандай тутишининг бошқача айтганда нимани танлаб, қандай қарор чиқаришини белнилаб беради.

Кейнс модели буйича меҳнат бозорида иш кучи ортикчалиги сакланиб турган холда меҳнатга булган талаб ва таклифнинг тенглашуви юз беради.

Классиклардан фаркли равишда, Кейнс фикрича, меҳнат резерви яъни ишсизларнинг иш хакини пасайтириш орқали иш билан таъминлаш самарали талаб билан чегараланган.

Иш топа олмасликнинг сабаблари турли-туман булиб, уларни асосан қуйидаги гуруҳларга булиш мумкин:

Фрикцион ишсизлик – иш кидириш ёки иш қутиш билан боғлиқлик яъни иш кидирувчи яқин муддатда иш топиши мумкин. Бунга қуйидагилар қиради.

- уз хохиши билан иш жойини узгартирувчилар;
- ишдан бушатирилганлиги сабабли янги иш жойи кидирувчилар;
- вақтинчалик, мавсумий ишини йукотмаганлар (хаво совук булганлиги туфайли ишни тухтатсин, автомобиль саноатида янги модел ишлаб чиқаришга утиш)
- биринчи марта ишга жойлашиш учун иш кидириб юрган ёшлар.

Таркибий (структуравий) ишсизлик– ишлаб чиқаришда янги техника ва технологияларни қулланилиши натижасида иш кучига булган умумий талаб узгаради, айрим касб эгаларига булган талаб камаяди ёки бутунлай

йуколади. Бундай ишсизликни келиб чиқиш сабаби, иш кучи таркибини сёкин узгариши ва тула равишда янги иш жойлари структурасининг жавоб бермаслигидир.

Цикли ишсизлик – иқтисодийнинг цикли узиши билан боғлиқ. Иқтисодий циклнинг кризис - тушкунлик фазасида товарлар ва хизматларга булган талаб камаяди, бандлик кискаради, ишсизлик усади. АКШ да 1982 йилда кризис даврида ишсизлик даражаси 9,7 % га кутарилган. «Буюк депрессия» даври 1933 йилда эса цикли ишсизлик даражаси 25 % га етган.

Ихтиёрӣ ишсизлик – уз хоши билан ишламаётганлар киради.

Яширин ишсизлик – ишлаб чиқаришда керагидан ортикча ишчини банд булишидир.

Мавсумӣ ишсизлик – аниқ тармоқларнинг ишлаб чиқаришдаги мавсумӣ тебранишлари билан боғлиқ. Масалан, курилиш, кишлок хужалиги.

Институцион ишсизлик – меҳнат бозорини самарали ташкил этилмагани натижасида келиб чиқади.

Ўзбекистонда ишсизлик даражасини куйидаги жадвал рақамлари ёрдамида куриш мумкин.

	1999 йил млн. киши
1. Аҳолининг умумӣ сони	24,2
2. Меҳнатга лаёқатли аҳоли Жумладан, ишлашни хохламайдиганлар (норасмӣ ва уй хужалигида банд булганлар)	11,9 3,05
3. Жами ишлашни хоҳлаганлар (иқтисодий фаол аҳоли)	8,85
4. Иқтисодийта банд булганлар	8,5
5. Руйхатдан утган ишсизлар	0,35

Ишсизлик даражасининг $0,35/8,85 \times 100\% = 0,395 = 0,4$;

Демак, ишсизлик ишлашни хоҳловчиларга яъни иқтисодий фаол аҳолига нисбатан 0,4 %ни ташкил этар экан.

Республикада 2001 йилда ҳам ишсизлик даражаси 0,4 %ни ташкил этган.

АКШ ларида ишсизликнинг умумӣ индекси 6-7 % атрофида булса, олий маълумотлилар буйича 1,8 % Швецияда 2,8 % ва ,6 %, Германияда 8 % ва 3 % ни ташкил этади.

Куп мамлакатларда қабул қилинган қонунга кура ишсиз деб, меҳнатга лаёқатли булиб, аммо иш топа олмай, меҳнат биржаларида руйхатда турган кишиларга айтилади.

Ишсизлик даражаси одатда ишсизларни ишлашни хоҳлаганларга нисбатан, хиссаси тарзида хисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодексига мувофиқ 16 ёшдан бошлаб то пенсияга чиқиш ҳуқуқини олишгача булган ёшдаги ишга ва иш хақи (меҳнат даромади)га эга булмаган, ҳақиқатда иш қидираётган, меҳнат қилишга, касб-кор утишга тайёр шахс сифатида, иш билан таъминлаш давлат хизматлари мақбул келадиган ишни тақлиф қилмаган, лёкин меҳнатга лаёқатли шахслар ишсизлар деб юритилади.

Хаёт шуни курадики, ҳар қандай тизимда ҳам бозор туқинми ёки тақчилми катъи назар, бир томондан, маълум миқдорда ишсизлик, иккинчи томондан, айрим мутахассисликлар буйича иш кучи тақчиллиги мавжуд булади.

Умуман олганда, ишсизлик меҳнат баҳоси ва меҳнатга талабдан келиб чиқади. Иш хақининг пасайиши меҳнатга талабни стимуллади, демак бандлик ортади. Иш хақининг узиши меҳнат тақлифини курайтиради. Лёкин меҳнатга талабни чеклайди.

Ишсизликни яна куйидаги турлари ҳам бор.

– технологик ва ҳудудий ишсизлик мажбурий ишсизлик турлари.

– технологик ишсизлик ишлаб чиқаришнинг амал қилишида технологик усуллар бир-бирининг урнига кириб келиши билан бирга булади.

Уларнинг ичида асосийлари механизация, автоматлаштириш, роботлаштириш ва информацион технологияни қўллаш ҳисобланади.

– ҳудудий ишсизлик тарихий, демографик, маданий, миллий ва ижтимоий-психологик хусусиятдаги бир қатор комплекс омиллар билан боғлиқ.

– тургун ишсизлик меҳнатга лаёқатли аҳолининг иш жойини йўқотган, ишсизлик буйича нафақа олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган ва фаол меҳнат фаолиятига ҳеч қандай қизиқиши бўлмаган қисмини қамраб олади.

Иш кучининг 96 % банд бўлганда тулик бандлиликка эришилиши тан олинган. Ҳозирги даврда иқтисодчилар ишсизликнинг «табиий даражаси» тахминан 5-6 % га тенг деб ҳисоблайди.

Ишсизлик даражаси ишсизлар сонининг ишчи кучи умумий сонига фоизида нисбатидир.

$$\text{Ишсизлик даражасининг} = \frac{\text{Ишсизлар сони}}{\text{иш кучи сони}} \times (v0\%)$$

Республикада ишсизлик даражаси (1995-2000 йил)

Курсаткичлар	йиллар					
	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Ишсизлар сони минг. киши	31,0	33,9	35,4	40,1	45,2	42,0
Ишсизлик даражаси	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,4

«Иш кучи»га меҳнат қобилиятига эга бўлган, яъни ишлай оладиган ва ишлашни хоҳлаган барча кишилар қиради. Иш кучи – ишловчилар ва фаол иш изловчилардан иборат булади ёки банд бўлганлар ва ишсизлар ишчи кучининг умумий сонини ташкил қилади.

Маълумки бозор иқтисодиёти меҳнатга лаёқатли кишилар сонидан маълум даражада ишсизлик бўлишини, меҳнат резерв армиясининг мавжуд бўлишини тақозо этади. Сабаб, бозорда харидорни изми устун туради, у танлаб олади, ишчи кучи таклифи талабга қараганда қўп бўлса, танлаш мумкин булади. Ишсизлик иш ҳақини оширишини талаб қилишни чеклайди.

Фикримизча ишсизлик бозор иқтисодиётининг доимий йўлдоши бўлиши керак.

Иқтисодиётда таркибий узгаришлар юз бериб туради, бунинг натижасида ишчиларнинг бир қисмининг малакаси талабга жавоб бермай қолади, мутахассислигини узгартириш талаб қилинади. Янги касблар пайдо булади, эскилари йўқ бўлиб кетади. Иш жойларини узгартиришга кишилар мажбур булади.

Бундан ташқари меҳнат бозоридаги резерв иқтисодий юксалиш даврида ишлаб чиқариш қувватини тезда устириш имконини беради. замонавий неоклассик иқтисодчиларнинг фикрича 4-5% ишсизлик «табиий» ва у социал таълимот муаммоларини, қийинчиликларини тугдирмайди.

Ана шу маълум миқдордаги мавжуд ишсизлик табиий ишсизлик деб аталади. Ишсизлик табиий ишсизлик даражасидан ошмаса тула бандлик таъминланган ҳисобланади. Бунда ишлаб чиқарилган ЯММ потенциал ЯММ даражасига тенг булади. Айрим иқтисодчилар бу даражани 3-5% атрофида бўлиши керак дейишади. Бу миқдор турли мамлакатларда объектив шароитдан келиб чиқиб, бу курсаткичдан фарқ қилади.

Масалан, АКШ ларида 7 % сабаби АКШ да иш кучи сафарбарлиги юқори Японияда ишсизлик 1 % атрофида бўлса, тула бандлиликка эришилган деб ҳисобланади. Японияда бир умрлик шартнома асосида ишлаш кенг тарқалган, демак иш кучининг сафарбарлиги паст.

Каерда: а) Ишсизлик нафақаси паст бўлса;

б) Иқтисодлик малакасини узгартириш буйича дастур ва бошқа ёрдам шакллари мавжуд бўлса;

в) Тадбиркорлар фаолиятларини, иш ҳақини координациялаш ва бошқалар амалга оширилса, шу ерда ишсизлик даражаси паст булади.

Ишсизлик буйича нафака одатда Швеция, Германия, Белгия, Францияда юкори, Италия, Канадада уртача, Англия, Испания, япония ва АКШда паст хисобланади.

Касб, ихтисосликни узгартириш учун йуналтирилган маблагларда давлатнинг хиссаси ЯММда Швецияда 0,5 %, Германияда 0,32 %, Канадада 0,2 %, Францияда 0,28 %, Италия ва Японияда бу харакатлар 0,1 % дан ошмайди.

Ёлланма ишчиларнинг Швецияда 79 % и, Германияда 45% и ва АКШ да 15 % дан купроги касаба уюшма аъзоларидир.

Ишсизлик катор иқтисодий ва социал йукотишларга олиб келади.

1. Ишсизлик даражаси табиий ишсизлик даражасидан юкори булса, маълум микдорда Ямм «йукотилади». Америкалик иқтисодчи Артур Оукен ишсизлик даражаси билан Ямм хажми уртасидаги богланишини аниклаб, ишсизликни хакикий даражаси табиий даражасидан 1 % га ортиши 2,5 % Ямм ни ҳам кам яратилишига олиб келишини, яъни хакикий Ямм потенциал Яммга нисбатан кам булишини курсатиб берди. Бу богланиш унинг номи билан Оукен қонуни деб аталади. 2,5 раками эса Оукен коэффиценти деб аталади.

Масалан ишсизликнинг хакикий даражаси 9% булсин табиий ишсизлик 5 % дейлик, у холда улар уртасидаги фарк (9-5) 4% ни ташкил этади. Уни Оукен коэффицентига купайтурсак $4 \times 2,5\% = 10\%$. Демак, яратилган хакикий махсулот потенциал Ямм дан 10 % кам булибди. Агарда ишсизлик даражаси табиий даражасидан ортик кетмаганда 10 % га куп Яммга яратилган булади. Ямм хажми 26 млрд. долларга тенг буларди. Ямм хажми 26 млрд. доллар десак, йукотиш $(26 \times 10) : 100 = 2,61$ млрд. долларлик махсулотни ташкил килади. Потенциал Ямм $26 + 2,61 = 28,61$ млрд. долл. Демак ишсизлик табиий даражадан ошмаганда Ямм хажми 28,61 млрд. долларга тенг буларди, хакикатда эса 26 млрд. долларлик булди.

2. Узок муддат давом этган ишсизлик оқибатида иш топа олмаётган ишчи уз малакасини йукота боради, ишчи ишга урнашса уни меҳнат унумдорлигига эришиши учун камида ярим йил вақт керак.

3. Ишсизликнинг усиши кишининг психик-рухий ҳолатига салбий таъсир курсатади, соғлигини йукотади.

4. Ишсизликни купайиши жиноятни усиши учун кулай шароитни вужудга келтиради.

5. Ишсизлик жамиятни куйидаги йукотишларга олиб келади.

- Харид қуввати пасаяди;
- Жамғариш камаяди;
- Инвестицион талаблар камаяди;
- Таклиф кискаради;
- Ишлаб чиқариш кискаради, иқтисодий бекарорлик кучаяди.

Бу каби ҳолатлар аҳоли турмуш даражасини пасайиб кетишига олиб келади.

Социал соҳада сурункали ишсизлик хавфлидир. (40 ва ундан ортик хафта).

Хуллас, иш хақини пасайтириш ва усишини ушлаб туриш йулидан борсак, у холда истеъмол саватининг умумий кискариши юз беради.

Бунинг натижасида ишлаб ва бандликнинг усиши имкониятларига ҳам таъсир курсатади. Иккинчи томондан, самарали талаб, иш хақини ошириш, инфляцияни кучайтиради, реал иш хақи ва бандликни кискартиради.

Бозор иқтисодиёти йули билан ривожланаётган иқтисодиёга давлат социал дастурлари билан таъсир килади ва меҳнат бозорида воситачилик килади. Меҳнат бозорини тартибга солиб боришда меҳнат биржаси алоҳида урин тутуди.

Меҳнат биржаси- ишчи, хизматчи ва корхона, фирма ташкилотлар уртасида иш кучини сотиш васотиб олиш буйича келишувни амалга оширишда доимий равишда воситачилик вазифасини бажарадиган махсус муассасадир ва у дастлаб XIX асрнинг биринчи ярмида ташкил этилган.

Меҳнат биржаларининг асосий вазифалари куйидагилардан иборат:

1. Ишсиз колганларни руйхатга олиш;
2. Ишини узгартирмоқчи булганларни ишга жойлаштиришда воситачилик килади;

3. Ишчи кучига булган талаб ва таклифни урганеди;
4. Кандай ихтисосликлар буйича ишчилар зарурлиги хакида ахборот беради;
5. Ёшларни касб, ихтисосликлар буйича йуналтиради ва хакозо.

Бозорни Ҳозирги замон талабларига мослашувни кутариш - Флекцибилизация килиш дейилади. Меҳнат бозорининг мослашувчанлиги муҳим урин эгаллаши, ихтисодий адабиётларда меҳнат бозорининг «Флекцибилизацияси» деган янги термин пайдо булди.

Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда меҳнат ресурслари аҳолининг 49 % ини ташкил этади. 2005 йилга бориб ҳисоб-китобларига кура меҳнат ресурслари йилига 200 минг кишига купаяди десак, 16 млн. га етиш мумкин. Бу купайиш бир томондан ишлаб чиқариш ва хизмат курсатиш соҳаларини ривожлантиришга кушимча омил ҳисобланса, иккинчи томондан катор муаммоларни келтириб чиқарамиз.

1. Ишлаб чиқаришни таркибий (струкавий) силжишини амалга оширади. Натижада тармоқлар уртасида иш кучини (кайта) таксимоти тубдан узгаради, ишсизлик купаяди.

2. ФТТ ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этилиши, ишлаб чиқариш, омиллари уртасидаги нисбатни узгаришига олиб келади. Хусусан, инсондан юксак билим малака талаб килади, бу эса иш кучини бир қисмини ортикча килиб куяди.

3. Ишлаб чиқариш омилларини микдори ва сифати жихатидан мос булмаслиги купаяди.

Ўзбекистонда:

а) бир томондан ишчи уринлари буш, айнан зарур мутахассислар етишмайди, иккинчи томондан ишсизлар мавжуд. (42,5 минг кишини ташкил килади).

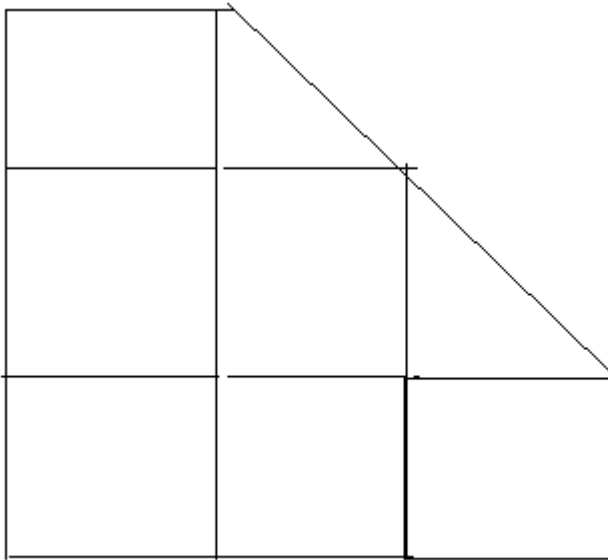
б) умуман банд булганлар уртасида кул меҳнати билан банд булганлар куп. (Айниқса кишлоқ хужалигида)

в) функционал саводсизлик юкори.

Республикада «ёлланма ишчилар бозори» ва марказий Осиёда бу бозор мавжуд булиб, ошқора холда эмас. Уни легаллаштириш муаммоси турибди.

Кейнс тарафдорлари ва издошлари ишсизлик масаласи буйича филлипс эгри чизигига таянадилар. Инглиз ихтисодчиси Олбан Филлипс ишсизлик даражаси билан иш хаки ставкалари уртасидаги боғлиқлари умумлаштирувчи монографиясида Буюк Британияда 100 йил (XX асрнинг 60 йилларигача) давомида маълумотларини урганиб чиқиб, иш хаки билан бандлик (икки узгарувчи) уртасидаги боғланиш тесқари пропорционал характерга эга эканлигини аниқлайди ва классикларнинг копиепциясини бузувчи хулосага келади.

Маълумки, классикларнинг фикрича иш хаки юкори булса унга талаб шунча кам, натижада бандлик ҳам мувофик равишда паст булади. Аксинча иш хаки паст булса унга талаб куп булиб, бандлик ортади.

0 2 4 6 8 10 12 ишсизлик даражаси % ҳисобида

Филлипс эса Англияда ишсизликка 2,5-3 % дан ортиши нархлар ва иш хакининг узишени кескин сёкинлашувига олиб келишини аниқлайди.

Графикдан куришиб турибдики, номинал иш хакининг узиш суръати паст булганда ишсизлик юкори ва иш хакининг узишига караб ишсизлик пасаяди. Ундан шундай хулоса чиқариш мумкин, ишсизликни инфляция суръатини тезлаштириш эвазига пасайтириш мумкин.

Ишчиларнинг реал иш хакини оширишга булган талаблари фойданинг камайишига олиб келади. Тадбиркорлар меҳнатга талабни кискартиришга мажбур булишади.

Инфляциянинг бандликни таъминлашни устириш омили сифатидаги роли нолга тенг булади.

Тадбиркор уйлайди: – инфляция узиш прогнозида ишлаб чиқаришни кенгайтириш керакми? Ишчи узидан сурайди: – номинал (узиш) иш хакининг узиши нархлардан оркада коладиган шароитда ишлашга куникиши керакми? Уларнинг ҳаммаси иш билан бандлик даражасига таъсир курсатади. 0

Кейинчалик америкалик иктисодчилар П. П Самуэльсон ва Р. Солоу Филлиппс эгри чизигини моделлаштириб, иш хаки ставкасини товарларини нархларини узиш сураътига алмаштиришди.

Демак, жамиятда доимо ишчи кучи шакллари билан талаби уртасида мувозанат бузилиши сабабли ишсизлик мавжуд булади.

Маълумки, бозор иктисодиётини шакллантириш даврида ва ундан кейин ҳам давлатнинг ижтимоий сиёсати факат одамларни ижтимоий химоя килиш билан чегараланиб колмасдан, уларни иш билан таъминлашни ҳам уз таркибига олади. Республикада бу сохада бир катор ишлар амалга оширилиб бориши режалаштирилган.

Биринчидан, якка тартибдаги тадбиркорликни ривожлантириш; Кишлок хужалигидаги хом-ашёни кайта ишлаш, халк истеъмол молларини, махаллик хом-ашёдан курилиш материаллари тайёрловчи хусусий кичик корхоналарнинг фаол ривожлантиришни рағбатлантириш.

И. Каримов таъкидлаб утганидек, «. . . кичик, урта ва хусусий тадбиркорликнинг ялпи ички маҳсулот (ЯММ) ишлаб чиқаришда нафакат хал килувчи мавке эгаллаши, айна вақтда унинг ахоли фаровонлиги ва даромадлари ортишида, ишсизлик муаммосини ечишда ҳам муҳим омилга айланишига эришмоғимиз лозим»¹

Республикада тадбиркорлар сони 3,5 млн. дан ортик иш билан банд булганларнинг умумий сонидан кичик ва урта бизнесда машгул булганларнинг улуши 46,7 фоизга тенг булиб, уларнинг 1,8 фоизи урта, 5,8 фоизи кичик ва 39,1 фоизи хусусий корхоналар хиссасига тугри келади. Давлат дастури буйича 2005 йилда кушимча 1215 минг киши ишга жалб килинади.

¹ (Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, Эркин ва фаровон ҳаёт–пировард мақсадимиз. Т. «Ўзбекистон» 2000, 17 бет)

Иккинчидан, хизмат соҳасини ривожлантириш, яъни ижтимоий-маиший хизмат курсатиш соҳаларини янада ривожлантириш, хусусан кишлоқ жойларига алоҳида эътибор қаратиш.

Учинчидан, кишлоқда кенг тармоқли ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфра тузилмасини яратиш, янги ишлаб чиқариш ва янги иш уринларини яратиш.

Бу вазифани бажариш учун Республикада кишлоқ ижтимоий инфра тузилмасини ривожлантириш дастурларини амалга ошириш бўйича ишлар бажарилмоқда. Кишлоқ жойларида 6971,7 минг кв. км хажмда уй-жойлар, 17,0 минг ўқувчи уринли умумтаълим мактаблари, 74,8 минг кв. км савдо объектлари қурилиб ишга туширилди.

Туртинчидан, ишдан бушаган ходимларни қайта тайёрлаш ва қайта уқитишни ташкил этишни тубдан узгартириш.

Бешинчидан, вақтинча ишга жойлаштириш имкони бўлмаган меҳнатга яроқли аҳолини давлат томонидан ишончли равишда ижтимоий химоялаш.

Демак, айтилган фикрлардан қуриниб турибдики, бу муаммоли вазифалар қур қирралидир, унинг ечими давлат ва бозор механизмларини вужудга келтириш, янги соҳаларни очиш, янги иш уринларини яратиш, талабни урганиб тақлиф қилиш, зарур бўлганда иқтисодиёт тармоқларида ва соҳаларида иш қучини қайта тақсимлашни талаб қилади.

Асосий таянч тушунчалар.

1. Иш қучини тақрор ҳосил қилиш – инсонни жисмоний ва маънавий (ақлий) аҳамиятларини маълум мақсадга йуналтирилишидир.

2. Иш қучини бандлиги – тармоқ ва соҳаларда иш билан таъминланганларнинг умумий ишчи қучи сонидаги улуши.

3. Ишсизлик – меҳнатга лаёқатли бўлиб, ишлашни хоҳлаган, лекин иш билан таъминланмаган меҳнат биржасидан руйхатдан утган иш қучидир.

4. Фрикцион ишсизлик – ишдан бушаб қолиб, малакасига мос иш қидираётган ва иш уринларини бушабини қутаётган ходимларни сонини билдиради.

5. Таркибий ишсизлик – ишлаб чиқариш ва ялпи талаб таркибидаги узғаришлар натижасида вужудга келадиган ишсизлик.

6. Циклик ишсизлик – иқтисодий циклнинг инқироз фазаси билан боғлиқ равишда вужудга келадиган ишсизлик.

7. Ишсизлик даражаси – ишсизлик сонининг иш қучи умумий сонидаги нисбатини фозиздаги ифодасидир.

8. Оуқен қонуни – ишсизлик даражаси ва ЯММ хажмининг орқада қолиши уртасидаги нисбатининг математик ифодасидир.

Асосий адабиётлар:

1. Абдурахмонов К. , Мамарасулов Ф. Меҳнат иқтисоди. Ўқув қуланма. Т. ТДИУ, 1996 йил.
2. Абдурахмонов К. , Муртазаев Б. Меҳнат бозори. Ўқув қуланма. Т. ТДИУ, 1999 йил.
3. Меҳнат иқтисодиёти ва социология, Абдурахмонов К. умумий таҳрири остида Т. , «Уқитувчи» 2001 йил.
4. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. Т. «Адолат» 1999 йил.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тугрисидаги» қонунига шарҳлар Т. «Шарк» 2000 йил.
6. Плакся В. И. Безработница М. , изд-во Рагс. 2004 г.
7. Шодмонов Ш, Аминов Р, Жураев Т. иқтисодиёт назарияси. Т. «Молия» 2002 йил.
8. Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қуланма Т. «Шарк» нашриёти 2003 йил.

21-мавзу: *МОЛИЯ ТИЗИМИ ВА МОЛИЯВИЙ СИЁСАТ.*

Режа:

1. Молия муносабатлари ва унинг мохияти.
2. Молия тизими: « Микро ва макро микёсда молия»
3. Сугурта ва унинг молия тизимидаги урни.
4. Молия бозори ва унинг Ўзбекистонда шаклланиши.
5. Солиқлар ва уларнинг вазифалари.
6. Давлат бюджети ва бюджет такчиллиги.

Маълумки, мамлакат иқтисодийдини шаклланиши, ривожланиши, аҳоли фаровонлигини таъминланиши молия ва молиявий сиёсатга боғлиқдир.

Ушбу мавзуда молия, молиявий муносабатлар, молия тизими, молия бажарадиган вазифаларни урганамиз. Молия тизимида бевосита алоқадор булган молиявий сиёсат, сугурта ва солиқларни иқтисодийда тутган урни, молия бозори ва унда кимматбаҳо коғозлар бозори, унинг молиявий ресурсларни ташкил этишдаги роли, давлат бюджети , бюджетни шаклланиши ва ундан фойдаланиш каби масалаларни куриб чикамиз.

Бозор иқтисодийда пул маблағлари билан боғлиқ муносабат булганлиги сабабли, молия ва молиявий ресурслар муҳим урин эгаллайди. Чунки. бозор иқтисодийнинг асосини товар-пул муносабатлари ташкил этганлиги туфайли. Молия уларга хос тушунчадир.

Халқаро микёсда «финанс» тушунчаси ишлатилади, у лотинча “finansiya” сузидан олинган булиб, тулов, даромад деган маънони билдиради. Дастлаб бу ибора “ пул тулови” маъносида XIII-XIV асрларда Италияда ишлатила бошлаган эди. Ўзбек тилида “finansiya” сузига мос суз молия сузи (хазина) кулланилмокда. Молия иқтисодий муносабатлари таркибида фаолият курсатади ва уч сифатни мужассамлаштиради.

Биринчидан, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун ишлаб чиқариш воситалари , табиий ва меҳнат ресурслари пулга сотиб олинади, яъни натурал шаклдаги иқтисодий ресурслар, дастлаб пулда ифодаланади. Шунга мувофиқ равишда ишлаб чиқариш ва итёмол ресурсларини пул шаклидаги ифодаси- молия ресурслари деб аталади, лекин молияни таърифлаганда уни пул ресурслари сифатида талкин килиш унча тугри эмас. Чунки унда молия тушунчаси урнига давлат, корхона, аҳолининг пул маблағлари деган тушунчани ишлатиш бир мунча тугри булади.

Иккинчидан, молия эҳтиёжларини кондириниш учун зарур булган пул оқими йуналишини бошқариш йули билан уни маблағ билан таъминловчи дастак сифатида намоён булади.

Учинчидан, Молия пул маблағларини таксимлаш муносабати ифодалайди. Мисол Новвойхонада 1000 донан ишлаб чиқаради, хар бирини нархи 100 сумдан булса, уни сотиб олиш учун 100000 сум керак булади. 100000 сумлик тушум корхона, фирма, тадбиркорлик фаолияти, давлат уртасида таксимлаш муносабатлари амалга оширилади.

Молия иқтисодий категория булиб, пул маблағларидан фойдаланиш ва уни харакатини тартибга солиш билан боғлиқ булган муносабатлар тизимидир. Молия ёрдамида пул маблағлари-пул фондлари яратилади, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжларини ва бошқа ижтимоий эҳтиёжларини кондириниш мақсадида таксимланади.

Демак, молия-бу пул маблағлари фойдаларини ташкил этиш, таксимлаш ва ишлатиш юзасидан руй берадиган муносабатларнинг назарий ифодасидир. Молиявий муносабатлар:

- Давлат ва юридик, жисмоний шахслар;
- Жисмоний ва юридик шахслар;
- Юридик шахслар;
- Алохида давлатлар уртасида юз беради.

Молиявий муносабатларнинг солиқлар, датация, субсидия, бюджетдан ажратилган пул ва бошқа категориялар очиб беради. Молиянинг зарурлиги давлатнинг мавжудлигидан келиб чиқади. Молияни молия киладига умумий асос-яратилган махсулотларнинг таксимланиши. Таксимот юз бермаса, итёмол булмайди, жамият эҳтиёжлари кондирлмайди.

Молия асосан иккита функцияни бажаради.

Биринчиси-таксимлаш;

Иккинчиси-назорат килиш;

Таксимлаш функцияси орқали жамиятда яратилган ЯММ, унинг асосий қисми булган МД, хужалик субъектлари ичидан сунгра субъектлар уртасида таксимланади. Ишлаб чиқаришни узидан буладиган таксимотни бирламчи таксимот дейилади, яни содир булган даромадлардан иш хақи, социал сугурталар учун ажратмалар, коплаш фонди, амортизация фонди, фойда ва бошқалар. Масалан, 100000 сумлик махсулот ишлаб чиқариб, сотилган булса, унда 20000 сум иш хақи, 8000 суми социал сугуртага, 6000 суми коплаш фонди (хом аше, ёкилиги ва хоказо) жумладан 20000 суми истеморл килинган асосий капиталга амортизация фондига ажратилади, 18000 суми фойдани ташкил этади. Берилган иш хақи 20000 сумдан 3000 сум даромад солиғи туланади, 12000 сум фойданинг ярми турли солиқ туловлари шаклида давлатга тегади. Давлат уни мудрофага, бошқариш ва хоказалар учун қайта таксимлайди. Даромад қайта таксимланганда молиявий алоқалар қайта ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш, турли корхона, фирмалар, тармоқлар уртасида, улар билан давлат уртасида юз беради. Бунда асосий ролни молиянинг асосий узаги булган бюджет урчлайди. Бу жараён молиянинг муҳим вазифаси булган маблағ туплаш (аккумуляция) жамғариш орқали намён

булади. Молия воситалари оркали давлат бюджет, регионал маҳаллий бюджет ва турли фондларга маблағлар йиғилади.

Молиянинг муҳим функцияси назорат қилиш мамлакатдаги қабул қилинган ҳуқуқий нормативлар асосида амалга ошади. Назорат қилиш молия, солиқ, божхона ва бошқа ташкилотлар томонидан амалга оширилади. Корпоратив (гуруҳий) хусусий мулк, яъни акционерлик жамиятлари вужудга келиши мустақил ташки молиявий назорат институти аудитини вужудга келишига сабаб бўлди. Аудиторлик фирмалари ёрдамида бозор иқтисодиёти принципларига таянган ҳолда, мамлакатда амалдаги қонунлар ва ҳуқуқий ҳужжатлар асосида молиявий назорат урнатилди.

Фондларга маблағ йиғиш ва уларни ишлатиш назорат этилади. Бу назорат ҳам микромолия ҳам макромолия даражасида амалга оширилади. Бутун фаолиятни молиявий таҳлил этиш оркали пул маблағларини ташкил этиш, ишлатишдаги диспропорциялар аниқланади, ҳамда уларни бартараф этиш учун чора-тадбирлар белгиланилади. Молиянинг яна бир катор вазифалари ҳам мавжуд. Иқтисодчиларнинг баъзилари молиянинг функцияси билан вазифасини бир хил десалар, бошқалари унинг фарқи бор деган фикрни билдирадilar. Молиянинг функцияси унинг моҳиятини ифодаласа, вазифаси эса, бор ёки йўқлигидан катъий назар унинг моҳиятини узгартира олмайди. Булар рағбатлантириш, ижтимоий ҳимоя қилиш, иқтисодий ахборот бериш ва бошқа вазифалардир.

Молиянинг функцияси.

Таксимлаш – пул маблағларини ташкил этиш ва улардан фойдаланишга мувофиқ равишда фондлар ташкил этиш; Корхона фондлари, ижтимоий сугурта фонди махсус фондлар давлат бюджети.

Назорат қилиш- солиқлар, туловлар, йиғимларни амалдаги қонунлар буйича тугри туланишини ташкил этилган фондларнинг маблағларини белгиланган мақсад буйича ишлатилишини таъминлаш.

Молиянинг вазифалари.

Рағбатлантириш- фан техника тараққиётини таъминлаш, у ёки бу турдаги иқтисодий фаолиятни қўллаб-қувватлаш, имтиёзлар бериш.

Ижтимоий ҳимоя- жамият аъзоларининг ёрдамга муҳтож қатламларини ҳимоя қилиш, турли ижтимоий муаммоларни ҳал этишни амалга ошириш.

Иқтисодий ахборот- турли ҳужалик субъектлари молиявий фондлар фаолияти буйича ахборот тупланади.

Ҳужалик субъектларини олиб бораётган фаолиятини тартибга солиш ва уларни рағбатлантириб бориш молия оркали амалга оширилади. Иқтисодий рағбатлантириш солиқлар, туловлар, субвенциялар ва субсидиялар оркали амалга оширилади.

Субвенция- давлатнинг молиявий ёрдам шакли бўлиб, у маҳаллий ҳокимият органларига давлат маъқуллаган иқтисодий, ижтимоий-маданий дастурлар учун амалга оширилади.

Субсидия- давлатнинг корхона. Ташкилотларга ёрдам, қўллаб-қувватлашдир.

Молиявий воситалар билан аҳолини ночор қатламларини ижтимоий ҳимоя қилади. (ногиронлар, қўп болали қамбағал оилалар, ишсиз қолганлар ва ҳақозо) Бу ёрдамни давлат ва корхоналар амалга оширади. Шундай соҳалар борки, ундан ҳамма кишилар манфаат олади. Соғлиқни сақлаш, маориф, таълим, маданият атроф- муҳитни соғломлаштириш, муҳофаа қабил сарфлар ҳаммани фойдаланиши учун қилинади.

Ўзбекистонда аҳолига компенсация беришда, иш ҳақи оширилди. Молиявий дотацияланган нархлар ва таърифлар амал қилди, товарларни нархи пасайтирилиб сотилди, орадаги фарқ, давлат бюджети ҳисобидан қопланди.

Жамиятнинг ҳаддан ортиқ бойлар ва ниҳоятда қамбағалларга берилиб кетишига йўл қўймаслик, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг асосий вазифаларидан биридир. Жон бошига тугри келадиган даромадларнинг табақалашув коэффициентини турли мамлакатларда турлича. Бу курсатқич Германияда 6,8 Буюк Британияда 6,8, Швецияда 5,9, Францияда 12,4, Испанияда 11,9, АҚШда 15,9, Россияда 16, Қирғизистонда 10,6, Ўзбекистонда 6,2 ни ташкил қилади.

Аудиторлик хизмати- бу корхоналар, фирмалар, компаниялар ҳужалик фаолиятини таҳлил этиб, ҳисоботлар и экспертизасини утқазиб, уларнинг молиявий аҳоли, алоҳида объектив информация беради.

Иқтисодий информация – ахборот вазифаси, бу ҳужалик субъектлари ва умуман жамият иқтисодий фаолиятининг турли фаолиятининг молиявий яқунлари ҳусусида маълумот ва ахборотлар бериб туришишни тушунилади.

Мамлакатда мавжуд бўлган ишлаб чиқариш ва хизмат курсатиш тармоқлари ва соҳалари бир-бирлари билан узвий боғлиқдир. Бу алоқалар турли туман бўлиб, улар орасида молиявий ресурслар билан алоқа қилишларидир. Бу алоқадорлик яхлит тизимни вужудга келтиради. Бунинг натижаси молия тизимини шакллантиради.

Молия тизими- бу жамиятдаги турли –туман молия муносабатларининг мажмуасидир. Бу мажмуани тугри бошқариш молиявий сиёсат дейилади. Сиёсат арабча «бошқариш» деган маънони билдиради. Давлатнинг ҳокимиятни бошқарув ва халқаро муносабатларда уз мақсадига мувофиқ тутган йўлини ифодалайди.

Молиявий сиёсат давлатнинг иқтисодий сиёсатининг асосини ташкил этади. Бу сиёсат молия стратегия ва тактикасида ифодаланади. Стратегия узок муддатга мулжалланган асосий мақсадни амалга ошириш дастури. Молия тактикаси эса аниқ муддат давомида бажарилиши зарур чора тадбирларни амалга оширишни қўзда тутди. Молиянинг иқтисодга таъсири бир катор воситалар ёрдамида амалга оширилади. Уларни биргаликда молия механизмининг ташкил этади. Молия механизми деганда, молиявий муносабатлар молиявий ресурсларни уюштириш шакли, услуби тушунилади. Молия механизми, 2 микро ва макро даражада ташкил этилади. Ундан ташқари сугурта молия механизмининг алоҳида механизми тарзида амал қилади. Молиявий сиёсатни амалга ошириш учун ҳуқуқий норма, қонун, қарор ва бошқа молиявий алоқалар, муносабатлар тарқиби, тарқиби, қондалари белгиланади, ҳамда жамият, жамоа, фуқаролар манфаатини ҳимоя қилади.

Молия таксимлаш вазифаси қуйидагича.

1. Корхона, фирма, жамоа, фермер ҳужаликларини, муассаса, ташкилотлар молияси.

2. Сугурта тизими.
3. Давлат молияси.

Булардан ташкари уй хужалиги молияси мавжуд, у узига хос хусусиятларга эга. Уй хужалиги молияси деган хар бир оила аъзоларининг пул даромадлари (иш хаки, меҳнат хаки, нафака, дивиденд, фоиз, степендия, мулкдан келган, мулкдан олинган даромадлар, фоиз тадбиркорлик даромадларининг бир кисми товарлар ва хизматлар сотиб олишга сарфланса, иккинчи кисми тупланиб, пул жамгармасини хосил килади. Бу жамгарма молиявий ресурсларни ташкил этади.

Сугурта тизими ижтимоий сугурта, мулкий ва шахсий сугурта, маъсулият, тадбиркорлик каби сугурталарни уз ичига олади. Давлат молияси – бу миллий даромад ва миллий бойликнинг бир кисмини давлат ва унга карашли корхона ташкилотларининг пул фондига айлантириб уларнинг иқтисодий усишини таъминлаши жамият аъзолари умумий эҳтиёжини кондириш мамлакатни идорм этиш учун таксимлаш ва ишлатиш юзасидан булган муносабатлардир.

Давлат молияси таркибига давлат бюджети бюджетдан ташкари ташкил этилган пул фоизлари давлат кредити ва давлат ижтимоий сугуртаси давлат корхоналари молиясидан иборат. Агар корхоналар давлатга карашли булса, корхонада ташкил этилган молиявий ресурслар микромолия булади, бошқалари макромолияни ташкил этади. Давлат молияси даромадлари ва харажатлари ягона яхлит тизимни ташкил килади.

Молия тизими таркибий кисмлари.

1. Корхона муассаса ва ташкилот;
 - а) корхоналар молияси;
 - б) ногижорат фаолият юритувчи муассаса ташкилотлар молияси;
 - в) жамоат ташкилотлари бирлашмалари молияси;
2. Давлат молияси;
 - а) солик тизими;
 - б) давлат бюджети, бюджетдан ташкари фондлар;
 - в) давлат кредити;
3. Сугурта молияси;
 - а) ижтимоий сугурта;
 - б) шахсий сугурта;
 - в) мол –мулк сугуртаси;
 - г) тиббий сугурта;
4. Карз эвазига молиялаштирилган тизим;
 - а) маъсулият сугуртаси;
 - б) банк тизими;
 - в) молия кредит (нобанк) муассасалари тизими.

Молия тизими таркиби.

Молияси	Фондлар
Давлат	Давлатнинг марказлашган пул маблаглари фонди. Давлатнинг эҳтиёжлари асосида харажат килади.
Корхона ва ташкилотлар	Пул фондлари. Ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва социал масалаларни ечиш учун ишлатилади.
Регионал вилоятлар	Территориал (худудий) фондлар регионлар вилоятларни ривожлантириш учун фойдаланилади.

Микромолия-бу айрим хужалик субъектлари-корхона фирма, компания ва уй хужалиги (оила) доирасидаги молия алокаларидир.

Макромолия – давлат мамлакат микёсидаги молия алокаларидан иборат.

Молия ресурслари икки турда булади. Микроресурслар макроресурслар ёки марказлашган ресурслар.

Молиявий ресурслар турли йуллар билан вужудга келтирилади: Булар, амортизация, фойда, кимматбахо коғозлар, дивиденд, соликлар, туловлар, бож хаки, сугурта тулови, субсидия, дотация ва бошқалар.

Микромолия муносабатлари икки йуналишда амалга ошади:

1. Ички молия алокалари. Бунда хосил булган молия (пул) ресурслари жамоа (корхона, фирма ва хакозо) доирасида таксимланиб ишлатилади.

2. Ташки молиявий алокалар. Бунда пул маблаг хусусидаги муносабатлар бошка корхоналар, банк, биржа, махаллий хукумат унинг молиявий иборалари билан юз беради.

Молиявий ресурслар: 1. Иқтисодий усишни таъминлайди; 2. Иқтисодий ва ижтимоий узгаришлар амалга оширилади ва тартибга солинади.

3. Самарали хужалик фаолияти рағбатлантирилади. Молиявий ресурсларни ташкил этиш ва ишлатиш макро микёсда 3 усул билан амалга оширилади.

Биринчидан, хар бир давлат уз харажатларининг даромадлари билан килиши керак;

Иккинчидан, харажатларни коплай олмаса аҳолидан ва чет мамлакатлардан халқаро ташкилотлардан карз олади.

Учинчидан айрим жойларда халкаро ташкилотлар чет давлатлар иқтисодий-ижтимоий ёрдам тарикасида кайтариб олмаслик шарти маблаг ажратади.

Молиялаштириш уч манба хисобига амалга ошади;

1. Махаллий ва марказий бюджетдан ажратилган маблаглар;

2. Хайрия йули билан;

3. Хомийлар хисобидан;

4. Жамоа сиёсий ташкилотларга аъзо булиш учун аъзолик бадаллари хисобидан.

4. Молия тизимида сугурта уз урнига эга. У ижтимоий- иқтисодий категория сифатида узок даврлардан буён амал килиб келмоқда. Ижтимоий ишлаб чиқаришни йулдошига айланган.

Сугурталаш иқтисодий нуктаи назаридан уз капитали, меҳнати, хаётини кутилмаган ходисаларни мухофаза килиш учун сугурта килувчи ташкилотлар билан сугурта килдирувчилар уртасида маълум тулов сугурта бадалларим эвазига махсус пул фондини ташкил этишдир.

Сугурталаш моддий ва бошка зарарларни коплаш учун даромадларни таксимлаш ва жамгариш билангина боғлиқ булган иқтисодий муносабатларни ифодалайди. Сугурталаш иқтисодий категория сифатида.

1. Сугурталашда пул оркали кайта таксимлаш муносабатлари юзага келади.

2. Сугурталашда унинг катнашчилари уртасида ёпик кайта таксимлаш муносабатларига хос.

3. Сугурта келтирилган зарарни территориал бирликлар ва вақт уртасида кайта таксимланишини кузда тутати.

4. Сугуртанинг мухим характерли белгиси сугурта фондига жалб этилган сугурта туловларини кайтарилишидир.

Сугуртанинг вазифаси- келтирилган моддий зарарларни коплаш;

- оғохлантириш вазифаси.

- назорат вазифаси

Республикада барча сугурта муносабатлари 1993 йили қабул килинган, сугурта тугрисидаги махсус қонун ва бошка ҳужжатлар билан тартибга солинади. 2002 йил апрелда «сугурта фаолияти тугрисида»ги Қонун қабул килинди. Сугурта туфайли маблаглар жамланади, илгор техника – технологияси жорий килинади, йирик иншоотлар қурилади, ялпи маҳсулот ҳажмини қупайтиради, иш билан бандлик даражасини, инфляцияни пасайтиришда катнашади. Бунинг учун имкониятлар мавжуд:

1. Сугурта учун олинган тарқок ҳолдаги бадаллар йигилиб катта микдорда фонд вужудга келади;

2. Сугурта туловлари тушган пайт билан сугурта товонини тулаш уртасида узок вақт утиши туфайли эркин ресурслар вужудга келади.

3. Макроиқтисодий даражадаги инвестиция фаолифти оркали даромад топади.

Республикада «мадад», «кафолат», «узагросугурта», «узбёкинвест» каби компаниялар иш юритмоқдалар.

Молк мулк сугуртасини хавф хатар турларига кура 4 звено (бугинга) булиш мумкин.

1. Ёнгин ва бошка табиий хатарлардан бино, иншоот, маҳсулот, материал, уй жиҳозлари ва бошкаларнинг сугуртаси;

2. Кишлоқ ҳужалиқ экинларини кургокчилик ва бошка табиий офатлардан сугурта килиш;

3. Чорва молларини улат ва ноиложликдан суйиб юбориш ҳолларини сугурта килиш;

4. Транспорт воситаларини авария, угирлаб кетиш ва бошка хавф хатарлардан сугурта килиш.

Ҳар қандай ишни бажариш учун ресурс хусусан молиявий ресурс керак. Молия бозори миллий ва халкаро ҳужалиқ доирасида пул маблаглари эркин ҳаракатининг махсус шаклидир.

Молия бозори –бу аввало пул фондлари ва пул ресурсларини ташкил этиш, улардан фойдаланиш юзасидан вужудга келадиган муносабатлардир. Пул ресурслари сотиладиган ва сотиб олинладиган жой (фонд биржалари, аукцион, банк ва бошкалар).

Молия бозори уз ичига .

А) пул кредит бозори;

Б) валюта пул бозори;

В) капитал бозори ёки инвестиция бозори;

Г) кимматбаҳо коғозлар бозори .

Пул кредит бозорида «Бугунги» пуллар «эртагалик» пулларга алмаштирилади, сотилади ва сотиб олинади. Унинг сабаби, қорхона фирма ҳужалиқларининг уз ресурсларининг етишмаслигидир. Иқтисодиёт учун инвестиция талаб килинади. Иқтисодий узиш даражаси юкори булган мамлакатларнинг тажрибаси шуни курсатадики, бир йилда 6% дан ортик иқтисодий узишини таъминлаш учун миллий жамғармалар ички маҳсулотни камида 25 % ини инвестициялар эса 30 % ини ташкил этиши керак экан. Молия бозорининг асосий қисмини кимматбаҳо коғозлар бозори ташкил этади. Унга фонд бозорлари (кооператив кимматли коғозлар бозори), банк кимматли коғозлари бозори (банк депозит ва жамғарма сертификатлари банк вексиллари) ва ҳоказо. Кимматбаҳо коғозлар бозори ва жамғармаларини тезроқ инвестицияларга хизмат килади.

Қарз пулининг узи икки мақсадда ишлатилиши мумкин.

А) Даромад топиш учун ишлатилса у капитал шаклига қиради.

Б) Шахсий эҳтиёжни қондириш учун ишлатилса, у оддий тулов харид воситаси шаклига қиради. Бозор иқтисодиёти шароитида банк капитали билан саноат капитали қушилиб, қирмашиб, молия капиталини ҳосил килади. У даромад келтирувчи кимматли коғозлар – акция, аблигация, вексил, чек, депозит сертификатларни олди сотди килинишим тарзда юзага келади.

Маълумки, акциялар дастлаб 17 аснинг бошларида Голландияда, Англияда вужудга келган.

Акция- хиссадорлик жамияти сармоясига кушилган улушга гувоҳлик килувчи, унинг эгасига улушига мувофиқ соф фойданинг бир қисмини олиш ва шу акциядорлик жамиятини бошқаришда катнашиш ҳуқуқини берадиган кимматбаҳо коғоз ҳисобланади. Акциядан олинadиган даромад дивиденд деб номланади.

$$\text{Дивиденд} \\ \text{Акция курси} = \text{-----} * 100\% \\ \text{Бандлик фоизи}$$

Германияда акция киймати 50 марка, Францияда киймати 100 франк, Японияда номинал киймати 100 иена, Акшда 1 доллар, Англияда 1 фунт стирлинг Ўзбекистонда номинал киймати 100 булиб муомалада катнашади.

Субъект: а) уз пулини банкка қуйиб, нисбатан барқарор депозит проценти олиши мумкин;
б) акция сотиб олиб, депозит процентига нисбатан катта суммада дивиденд олиши мумкин.

МИСОЛ. Номинал киймати буйича чиқарилган акция 40 доллардан дивиденд олиб келади, десак депозит проценти ставкаси 5% булсин. У ҳолда акция курси = $40/5 * 100\% = 800$ доллар булади. Шу микдордаги пул банкка қуйилса, 5% дан 40 долларлик дивиденд олиб келади.

Акция курсига таъсир этувчи омиллар.

1. Иқтисодий омиллар.

а) ишлаб чиқариш омиллари (корхона баланси, корхона қувватларидан фойдаланиш даражаси маҳсулотларни сотиш имкони менежменти);

б) бозорга ҳос омиллар (бозор контураси, нархни узгартириш, хом ашё нархи, валюта курси, тулов қобилияти ва бошқалар);

2. Рухий омиллар (инвесторлар қайфияти, қуйган мақсади ва бошқалар);

3. Сиёсий омиллар (давлатнинг ҳужалик, солиқ социал ва бошқалар).

Акциялар оддий ва имтиёзли булиши мумкин. Имтиёзли акцияларнинг умумий номинал киймати компания сармоясининг 10%дан ошмаслиги керак.

Бундан ташқари акциялар қуйидаги турларга булинади.

1. Очиқ турдаги жамият акциялари;

2. Ёпик турдаги хиссадорлик жамиятининг акциялари меҳнат жамоаси уртасида тарқатилади.

3. Номи ёзилган ва уни курсатган кишига мансублигини билдирувчи акциялар.

Акциялардан ташқари асосий кимматбаҳо коғозлар жумласига облигациялар ҳам қиради.

Облигация – қарз мажбурияти булиб унинг эгасига облигация ёзилган кийматига фоиз тарзида йилига даромад туланади. Бу даромад ютуқлар тиражи шаклида утқазилиб унинг асомсида ютук тарзида ҳам туланиши мумкин.

Облигациялардан ташқари, бошқа кимматбаҳо коғозлар ҳам олди-сотди қилинади.

Кимматбаҳо коғозларни пайдо булиши натижасида капиталда иккиланиш содир булди. Бир томондан реал капитал (асосий фондлар) шаклида булса, иккинчи томондан унинг инъикоси сифатида кимматбаҳо коғозларда ифодаланади. Кимматбаҳо коғозлар реал капиталдан узининг бир қатор хусусиятлари билан фарқ қилади:

Кимматли коғозлар хақиқий активлардан ажралиб, бозорларда мустақил ҳаракат қилишга тушади. Уни назарий жиҳатдан қуйидагича изохлаш мумкин:

а) Ссуда муносабатлари туфайли пул капиталида мужассамлашган капитал мулк билан капитал-функция (тадбиркор қулида ишлатилаётган) бир-биридан ажратилади.

б) Кимматбаҳо коғозга қуйилган капиталга эгалликни саклайди, шу билан бирга бу капитал фоиз ёки дивиденд ҳисобига қупаяди;

в) Кимматбаҳо коғознинг бозори нархи узгариши билан, хақиқий актив киймат уртасида кескин фарқ қилиши мумкин. Яъни фирма, корпорацияларнинг ишлаб чиқариш фондларига нисбатан бир неча марта қуп ёки кам булиши, хатто нольга тушиши мумкин.

Шунинг учун кимматбаҳо коғозларда ифодаланган капиталга фиктив (лотинча fictioma, хаёлий нарса) капитал ибораси қулланилади.

Фиктив капитал

1. Акциялар

2. Корхоналар облигациялари

3. Давлат заёмлари облигациялари

4. Ипотека банкларининг гаров коғозлари

5. Бошқа турдаги кимматбаҳо коғозлар

Кимматбаҳо коғозлар бозори амалда фонд биржалари, аукционлар, банклар, брокерларконтораларини уз ичига олади.

Кимматбаҳо коғозлар бозорида қуйидаги субъеклар катнашадилар:

1. Эмитентлар-кимматбаҳо коғозларни эмиссия қилувчи ва улар юзасидан жавобгар юридик шахслар;

2. Инвесторлар-уз номидан ва ҳисобидан кимматбаҳо коғозларни сотиб олувчи юридик ва жисмоний шахсдир.

3. Инвестицион институтлар-инвестиция компаниялардаги молиявий воситачилар сифатида фаолият юритувчи юридик шахслар.

Кимматбаҳо коғозлар бозори бир неча асрлар бурун вужудга келган. 1542 йили биринчи марта маҳаллий биржада сотилган кимматбаҳо коғозлар руйҳатга олинган.

Молия бозоридаги операциялар маҳсус воситачилар: маклер, брокер, диллерлар орқали амалга ошади.

Маклер-битимлар тузиш имконияти буйича партнёр (шерик)ларни учраштиради, лёкин узи битим тузмайди. Сотувчидан ва харидордан ҳам уз хизмати учун ҳақ олади.

Брокер (шахс ёки фирма)-алохида кимматли коғозлар буйича тор доирадаги мутахассис. Устамонларни келишуви асосида шартнома тузишга имконият яратади.

Дилер- уз хисобига ва уз номига кимматбаҳо коғозларни сотиб олади, кейин уни сотади.

Бунда сотишдан келган тушум билан, олишга сарфланган харажат уртасидаги фарк унинг фойдаси булади.

Биржадаги операцияларнинг асосини фьючерс битимлари ташкил этади. МДХ республикаларида, жумладан, Ўзбекистонда кимматли коғозлар бозорини шаклланиши узига хос хусусиятларга эга.

1. Кимматли коғозлар бозори бозор иктисодиёти талабларига хос равишда 1990йиллардан сунг шакллана бошлади ва у янги тармок хисобланади.

2. Давлат мулк монополиясини синдириб, давлат корхоналарини хусусийлаштириш жараёнида бозорга ниҳоятда катта миқдорда кимматли коғозлар чиқарилмоқда.

3. Тадбиркорнинг муваффақиятли ёки аксинча танг ахволга тушиши, купинча акциялар сотиш суръатига боғлиқ булади.

Президент И. Каримовнинг 1995 йил 7 сентябрдаги, «Кимматли коғозлар бозорини янада ривожлантиришга доир чора-тадбирлар тугрисида» гифармонида кура кимматли коғозлар муамоласидан дивидендлар ва уларнинг киймати узиши харид нархи билан сотиш нархи уртасидаги фарк сифатида олинган даромадлар солигидан озод килинди (1998 йилгача). Бозор иктисодиётига утишнинг иккинчи босқичи (1994-1995йилларда) қарийб 12 минг кичик, урта ва йирик корхоналар хусусийлаштирилган эди. Хозир 200 минг КУБ корхоналари фаолият курсатмоқда. Уларни катта қисми очик турдаги акциядорлик компанияларига айлантилди. Акцияларнинг қандай тартибда тақсимланиши қуйидагича белгиланди: 25 фоиз акциялар давлат тасарруфида қолди, 25 фоизга қадар корхона ходимларига, қолган акциялар эркин савдога чиқарилди. Бу акцияларни хорижий инвесторлар ҳам сотиб олишлари мумкин деган рухсат ҳам берилди. Давлат молияси таркибида солиқлар мавжуд. Солиқ марказлаштирилган пул маблағлари. Бюджет фондиди шакллантиради. Республикада давлат бюджетини 90 фоизини солиқлар йиғиб беради. Солиқлар-бу корхоналар, ташкилотлар, фуқаролар даромадларининг бир қисмини қонуний тартибда, белгиланган миқдор ва муддатларда бюджет фондиди ташкил қилиш мақсадида давлат ихтиёрига олинган пул маблағларидир.

Солиқлар турли туловлар, йиғимлардан шуниси билан фарқ қиладики, у нозқвивалент тарзда ундирилади, яъни туланган солиқ эвазига ҳеч нима олинмайди. Солиқ ва солиқ тизими тушунчалари бир-бирига яқин, лекин узаро фарқ қилади. Солиқ тизими фақат солиқлар мажмуасидангина эмас, балки солиқларнинг ички тузулиши хисоблаш усуллари ва бошқа ҳуқуқий йуналишларини ҳам уз ичига олади.

Солиқлар тизими тушунчасига қуйидагилар қиради:

1. Солиқлар руйҳати;
2. Солиқларни гуруҳларга ажратш;
3. Солиқ ҳуқуқи масалалари;
4. Солиқларни ундириш;
5. Солиқ ишларини бажариш.

Солиқ тизими қуйидаги тамойиллар асосида ташкил топади:

1. Умумийлик-ташқилий ҳуқуқий шаклидан қатъий назар ҳамма иктисодий субъектлар даромадлардан солиқ тулаши керак.

2. Барқарорлик-маълум вақт мобайнида солиқ турлари ва солиқ ставкалари барқарор булиши керак.

3. Солиқ оғирлигининг тенглиги-ҳамма ухшаш солиқ туловчилардан даромад ва фойдасидан олинган солиқнинг уммумий ставкаларининг тенглиги таъминланиши керак

Шарт ва мажбурийлик-солиқни қабул қилинган қонунлар асосида барча субъектлар тулаши шарт.

Социал адолат-ҳаммани деярли тенг шароитда қуядиган тарзда солиқ ставкалари ва солиқ имтиёзлари белгилайди. Қам даромад оладиган корхона аҳоли гуруҳларига солиқ шавқатли тарзда белгиланади.

Солиқларнинг хусусиятлари улар бажарадиган функцияларда ифодаланади. Функцияларни иктисодчилар турлича белгилайдилар. Масалан: солиқлар 5 тавазифани бажаради:

1. Қайта тақсимлаш;
2. Ҳазина;
3. Рағбатлантириш;
4. Назорат;
5. Ахборот беришдан иборат.

Бошқа иктисодчилар икки функцияни бажаради деган фикрни билдиради, яъни 1. Ҳазина ҳосил қилиш; 2. Иктисодий функцияни бажаради.

Учинчи гуруҳ иктисодчилар-3 хил функцияни бажаришни курсатганлар.

1. фискал-давлат бюджетига муҳим пул туриш;
2. хужалиқ фаолиятини рағбатлантириш;
3. аҳолининг айрим тоифаларини социал химоя қилиш;

Хуллас, солиқларни функцияларининг неча хил булишидан қатъий назар у энг аввало қайта тақсимлаш функцияси муҳим урин эгаллайди. Шунинг билан бир қаторда ишлаб чиқариш ва товар ишлаб чиқарувчиларнинг рағбатлантириш вазифаси ҳам жуда муҳимдир. Яъни, солиқ тизими орқали давлат ишлаб ишлаб чиқаришни ривожлантиришга моддий, хомашё, табиий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан тупланган мол-мулкдан самарали фойдаланишга рағбатлантирувчи таъсир курсатади. Бевосита солиқлар маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация босқичида тадбир этилса, билвосита солиқлар қупрок тақсимот ва истеъмолни қамраб олади. Бу солиқни истеъмол солиқлари деб аталади.

Бевосита солиқларни – даромадларга солиқлар деб аталади, билвосита солиқларни – харажатларга солиқлар сифатида қаралади.

Билвосита солиқлар –Ўзбекистонда 1995 йилда умумий солиқларнинг 49,2%, кейинги йилларда 42-49%ни, Россияда –51% ни ташкил этади. Ҳозирги кунда мамлакатда кулланилаётган (ККС) биринчи мартда 1954 йилда Францияда кулланилган .

Билвосита солиқлардан бири акциздир.

У товар нархи ва хизматлар таърифи тугридан тугри куйилган устама булиб классик солиқ тури ҳисобланади.

Акциз солиғи Вазирлар маҳкамаси томонидан белгиланади. Акциз ставкаси диапазони кенг 5% дан 90% гача булиб маълум муддатларда узгариши мумкин.

1998 йил 1 июлдан бошлаб четдан келтирилаётган алкогольли ичимликлар ва сигареталарга акциз солиғи 90% килиб белгиланган.

Акциз солиқлар ёрдамида бир томондан бюджетнинг даромад базаси мустаҳкамланади, иккинчи томондан истеъмолчиларни ва ишлаб чиқарувчиларнинг манфаати ҳимоя қилинади учинчидан республикада ишлаб чиқаришни янада ривожлантиришга кумаклашади. Солиқ ставкаларининг камайрилиши дастлаб давлат бюджетига туланадиган солиқлар ҳажмининг кам бўлишига олиб келса иккинчи томондан ишлаб чиқариш ҳажмини ортишига олиб келади.

Солиқлар куйидаги гуруҳларга бўлинади.

- Солиқ тортиш характери, маҳсулот нархи қай тарзда қушилишига қура.
- Бевосита тугри ва билвосита эгри солиқлар.
- Бошқариш бюджет даромадларини ташкил этиш даражасига қура федерал, регионал маҳаллий солиқлар.
- Солиқ тортиш субъектларига қура юридик ва жисмоний шахслар тулайдиган солиқлар.
- Солиқ тортиш объектларига қура товар ва хизматларга даромад, фойда, мол- мулк, ресурсларга солинадиган солиқлар .

- Солиқларни мақсадли ишлатилишига қура умумий ва махсус солиқлар;
- Белгиланган солиқ ставкаларига қура;
- Пропорционал, прогрессив регрессив катъий узгармайдиган солиқларга бўлинади.
- Солиқлар тури ва солиқ тортиш тартиби 1997 йилда қабул қилинган ва 1998 йилдан амалда кулланилаётган «солиқ кодекси» асосида олиб борилади.

Бевосита солиқлар таркибида даромадга (фойдага) солиқ ресурсларга солиқ мулкка солиқ муҳим роль уйнайди.

- Билвосита (эгри) солиқларга қушилган киймат солиғи (ККС), акциз, бож тулови қиради.
- Сабаб биринчидан, бевосита тугри солиқлар билан бюджет даромадларини шакллантириш учун етарли эмас, иккинчидан бевосита солиқларни қупайиши харажатларни ҳаддан зиёд қупайиб кетишига олиб келади.

Буюк иқтисодчи Адам Смит иқтисодиётнинг ривожланиши учун давлат уч нарсани амалга оширса этади, яъни бири юртнинг тинчлигини сақлаш, иккинчиси – адолатли суд қилишни таъминлаш, учинчиси – миёрида солиқлар белгилаш, қолганини бозорнинг узи ҳал қилади деган экан. Қупгина иқтисодчиларнинг фикрича меёрдаги солиқлар ялпи даромаднинг 35-45% ини ташкил этса мақбул булар экан.

Профессор Артур Лаффер бошчилигидаги иқтисодчилар тадқиқоти ҳам шуни қурсатади. Америкалик иқтисодчилар солиқ суммаси билан солиқ ставкаси уртасидаги боғланишини урганиб чиқиб солиқ ставкасининг 35-45% даражада эканлигини асослаб берди.

Республикада биринчи босқичда солиқнинг ҳазинани тулдириши вазифасига алоҳида аҳамият берилган эди. Иккинчи босқичда халқ ҳужалигини иқтисодий барқарорлаштириш ва таркибий жихатдан қайта қуришга солиқ тизимини мослаштириш объектив зарур булиб қолди.

Айрим солиқлар юқи камайтирилди, яъни ККС- 18% туширилди, фойдадан олинадиган солиқлар 22-24%га туширилди ва бошқалар.

Давлатнинг молия тизими арқасида бюджет туради. Бюджет (сумма, ҳалта), давлат, ташкилот, муассаса оила ёқи айрим шахснинг маълум муддат учун белгиланган даромад ва харажатларибаланси деган маънода ишлатилади.

Давлат бюджети бу давлатнинг даромадлари ва харажатларининг балансидир.

Давлат бюджети –бу давлатнинг уз функциялари ва вазифаларини бажариши молиявий таъминлаш мақсадида пул маблағларини туплаш ва сарфлашнинг балансидир.

Унитар давлатлар бюджети давлат маҳаллий бюджетлардан иборат бўлса, федератив мамлакатларда мувофиқ равишда оралик бугин қушилиб штатлар (АҚШ), административ тузилмалар (ГФР), Республикалар (Россия) бугиндан иборат бўлади.

2000 йил Ўзбекистон давлат бюджетининг харажатлари таркиби мақсадли фондларсиз куйидагича.

- 1. Ижтимоий маданий тадбирлар- 40,4;
- 2. Аҳолини социал ҳимоя қилиш-10,4;
- 3. Халқ ҳужалиги ва марказлаштирилган инвестиция харажатлари-31,0;
- 4. Бошқарув харажатлари-2,3;
- 5. Бошқа харажатлар-15,9 %;
- Бюджетни харажатлари икки хоссаси билан ажралиб туради
- 1. Аниқ мақсадга қаратилади.
- 2. Сарфлангач қайтиб келмайди.
- Бюджет икки қисмдан иборат бўлади.
- 1. Даромадлар қисмини ташкил этади.
- 2. Харажатлар қисмини ташкил этади.

Асосий таъяснч тушунчалар.

1. Молия- пул маблагларининг харакатидан иборат булиб , ялпи ижтимоий махсулотни таксимлаш ва кайта таксимлаш жараёнида ташкил топадиган иқтисодий муносабатлар мажмуасидир.
2. Молия тизими –молиявий муносабатлар ва уларни амалга оширишга хизмат килувчи турли даражадаги молиявий муассасалардир.
3. Давлат бюджети –умум жамият микёсида марказлашган ва давлат иштирокида шакллантириладиган ва таксимланадиган молиявий ресурслардир.
4. Махаллий бюджет- махаллий хокимият тасарруфида булган хужалик субъектларининг даромад ва харажатларини уз ичига олади.
5. Дотация-бу иқтисодиётга бюджет оркали таъсир воситаларидан бири булиб, кайтариб бермаслик учун берилладиган ёрдамдир.
6. Субсидия –бу умумий дотация булиб, у махаллий бюджетларга давлат бюджетидан ажратилади.
7. Субвенция –бу максадли дотация булиб, у махаллий бюджетларга давлат бюджетидан ажратилади.
8. Давлат молияси-даромадлар ва харажатлар бирлигидан иборат.
9. Давлат даромадлари- бу миллий даромадни ва бойликни таксимлаш ва кайта таксимлаш жараёнида унинг давлатга теккан кисмидир.
10. Давлат карзлари –бюджет такчиллигини коплаш максидида давлат томонидан ички ва ташки маблаглардан карзга жалб килинган молиявий ресурслардир.
11. Соликлар- давлатнинг Марказий ва махаллий хокимият органлари томонидан хукукий ва жисмоний шахслар даромадинингбир кисмини бюджетга жалб килиш йулидир.
12. Солик ставкаси- солик суммасининг солик олинадиган суммасига нисбатининг фоиздаги ифодасидир.
13. Солик мейёри-ундирилган солик суммасининг солик обектига нисбатан хажмидир. Солик мейёри даромад суммаси мол-мулк киймати ёки унинг моддий микдорига караб белгиланади.
14. Солик имтиёзлари-соликдан озод этиш солик микдорини камайтириш солик тулаш шартини енгиллиштиришдан иборат.
15. Давлат заёмлари-давлатнинг ахоли корхона фирма ва ташкилотлардан карз олиши хисобига уз молия ресурсини осил этиш воситасидир.
16. Эмиссия-давлат томонидан кушимча когоз пулларни муомалага чиқариш ва кушимча кредитни амалга оширишдир.
17. Лоффер эгри чизиги-давлат бюджети даромадлари ва солик ставкаси уртасидаги боғлиқликнинг графикда тасфирланишидир.

Асосий адабиётлар:

1. И. А. Каримов Ўзбекистон бозор муносабатларига утишнинг узига хос йули. Т. , Ўзбекистон 1993 йил.
2. И. А. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохларни чуқурлаштириш йулида. Т. , Ўзбекистон 1995 йил.
3. Банклар ва банк фаолияти тугрисида Ўзбекистон республикаси қонуни 15 феврал 1991йил.
4. Кимматбахо когозлар бозори тугрисида Уз Рес қонуни 3 сентябр 1993 йил.
5. Улмасов А. , Шарифхужаев М. Иқтисодиёт назарияси. 13-18 боблар Т. «Меҳнат» 1995 йил.
6. Шодмонов Ш. , Алимов Р. , Жураев Т. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Молия» – 2002 йил
7. Халилов П ва бошқалар иқтисодиёт назарияси. Т. , Университет нашриёти 2003 йил .
8. Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси ўқув кулланма. Т. , «Шарк» 2003 йил.

22-мавзу: ПУЛ-КРЕДИТ ТИЗИМИ.

23-мавзу: БАНКЛАР ВА УЛАРНИНГ БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДАГИ РОЛИ.

Режа:

1. Пулмуомласи ва унинг амал килиш қонуниятлари.
2. Инфляция. Инфляция турлари ва унинг Бартаф этилиши.
3. Кредитнинг мохияти, манбалари ва вазифалари.
4. Банк тизими, Марказий ва тижорат банклар ҳамда уларнинг вазифалари.
5. Валюта муносабати. Ўзбекистонда миллий валютани барқарорлаштириш вазифалари.

Ушбу мавзуда бозор иқтисодиёти билан боғлиқ булган ва унинг харакатга келтирувчи воситалар, пул, пул муомласи, инфляция, кредит, банклар, валюта муносабатлари ва Ўзбекистонда миллий валютани мустахкамлаш хакида назарий фикр ва мулохазалар юритамиз маълумки, бозор иқтисодиёти бу товар-пул ёки пул-товар алокаларидан иборат булган муносабатлардир. Пул иқтисодий дастак сифатида доимо харакатда булиб товар ва хизматларни айирбошлаш килишда воситачилик килади. Пул ёрдамида ресурслар сотиб олинади, иш хаки туланади ва бошқа иқтисодий алокалар йулга куйилади. Пул муомласи нақд ва кредит пуллар ёрдамида амалга оширилади.

Накд пул муомласига банк билетлари ва метал тангалар (пул белгилари) хизмат килади. Накд пулсиз хисобларда кредит пуллар муомласи-чеклар, кредит карточкалари векселлар, аккредитивлар, тулов талбномалари ёрдамида амалга оширилади. Булларни ҳаммаси пул агрегати деб юритилади.

Муомилада булган пул массаси уларни (накд ва кредит пуллари) кушиш йули билан аникланади.

Пул такрор ишлаб чиқаришда хизмат килади у доимо оборотда (харакатда) булади. Жамиятдаги пул обороти моддий оборотни, яъни яратилган махсулотлар ва хизматлар харакатини билдиради.

$$ПМ \times ПО = Н \times ММ \quad (1).$$

Буни $ПМ \times ПО = Н \times ММ \quad (1)$ деб ифодалаш мумкин. Бунда ПМ- пул массаси, ПО-пул обороти тезлиги, Н- нарх даражаси, яратилган махсулот микдори - ММ.

Масалан: ПМ=10 млрд. Сум, По-5 марта. Н=2,5 сум, ММ=20 млрд. дона, 10 млрд. $\times 5=2,5 \times 20$. 10 млрд. Сум $\times 5$ марта = 2,5 $\times 20$

Демак 50 млрд. сум=50 млрд. сум.

Пулни иқтисодиётдаги аҳамияти у бажарадиган вазифалари билан белгиланади: Пул 5 та вазифани бажаради:

1. Киймат улчови;
2. Муомала воситаси;
3. Тулов воситаси;
4. Жамгариш воситаси;
5. Жахон пуллари.

Ҳозирги назарияда уларни 3 таси тан олинади.

1. Киймат улчови;
2. Муомала воситаси;
3. Жамгариш воситаси;

Пул умумий эквивалент була оладиган товардир. У узига меҳнатни мужассамлаштиради. Шу сабабли товарларни кийматини улчай олади. Пулда ифодаланган киймат нарх дейилади. Улчов бирлиги нарх масштаби дейилади.

Бирлик килиб, Ўзбекистонда сум, Россияда рубль, Акшда-доллар, Европа иттифоки давлатларида -Евро ва хоказолар қабул килинган.

Маълумки, Молия, Пул, Кредит, Банк каби иқтисодий категориялар бозор иқтисодиётига хос булган механизмлар булиб, ишлаб чиқариш, таксимот, айрибошлаш ва истеъмол жараёнларида фаол иштирок этади.

Масалан, Пул молиявий ресурс сифатида бутун иқтисодиётни ривожланишини таъминлаб беради ишлаб чиқариш кувватларидан тулик фойдаланишга имкон тугдиради, иш билан бандликка эришишни таъминлайди.

Аксинча, пул бекарор булса, ишлаб чиқариш бандлик ва нарх даражасининг кескин тебранишига асосий сабаб булиб, иқтисодий ривожланишга тусик булиши табиий шунинг учун ҳам иқтисодиётда пул, пул муомласи, пул тизимлари, кредит, банк фаолиятлари, муҳим рол уйнаганлиги сабабли, улар чуқур урганилади, таҳлил килинади ва улар иқтисодиёт назариясининг асосий муаммоларидан бири хисобланади. Халқ хужалигини барча тармоқларида иш юритишда пул маблагларидан фойдаланилади. Пул товарлар ва хизматлар айрибош килиш жараёнида ресурслар учун туловларни амалга оширишда, иш хақи ҳамда бошка мажбурятларни тулашда воситачилик килиб, кулдан кулга утиб айланиб туради.

Пулни иқтисодий жараёнлардаги тухтовсиз айланма харакати пул муомласи дейилади. Пул муомласи накд ва кредит пуллар ёрдамида амалга оширилади.

Накд пул муомаласига банк билетлари ва металл (пул белгилари) хизмат килади. Накд пулсиз хисоблар, яъни кредит пуллар муомласи чеклар, кредит карточкалари, векселлар, аккредитивлар, тулов талабномалари кабилар ёрдамида амалга оширилади. Накд пуллар ва накд пулсиз хисоб-китобларнинг ҳаммаси пул агрегати деб юритилади. Муомлада булган пул массаси уларни (накд ва кредит пуллари) кушиш йули билан аникланади.

Пул муомаласи узига хос булган қонунлар билан харакат килади ва аникланади. Бу қонунда энг муҳим муомла учун зарур булган пул микдорини аниклаш ва шунга мувофиқ пул чиқаришдир ва куйидаги формула билан ифода килинади.

$$Пм = \frac{Тб - Хк + Хт}{Ат} \quad (1) \text{ бунда}$$

Пм-муайян даврда муомла учун зарур булган пул микдори,

Тб-сотилиши лозим булган товарлар суммаси, (товарлар микдори*нархи)

Хк-кредитга сотилган товарлар суммаси,

Хт-тулаш муддати келган товарлар ва хизматлар ҳамда бошка туловлар суммаси;

Ат-пулнинг айланиш тезлиги.

Муомлани таъминлаш учун зарур булган пул микдори куйидаги омиллар билан ифодаланади:

1. Маълум даврда сотилиши ва сотиб олиши лозим булган товарлар суммаси. (одатда бир йил қабул килинган);
2. Пулнинг айланиш тезлигига;
3. Кредитнинг ривожланишига.

Мисол. Сотилган товарлар суммаси 100млн. сум булиб, шундан 20 млн суми муддати келган карзлар ва бошка туловлар 40 млн сумни ташкил килса, муомала учун зарур булган пул микдори 20 млн сумга тенг булади. Яъни $ПМ=100-20+40=20$ млн сум.

Пул операциялари купинча нақд пулсиз чеклар ва унга тенглаштирилган молиявий активлар ёрдамида амалга оширилади. Шу сабабли муомалада булган пул миқдорини ҳисоблаш учун $M \dots MO$ пул агрегатлари ёки таркибий қисми тушунчасидан фойдаланилади

Ўзбекистон республикасида умумий пул миқдори куйидаги таркиблар асосида ҳисобланади.

MO -нақд пуллар;

$M1 = MO +$ тегишли ҳисоб варақаларидаги пул қолдиқлари маҳаллий бюджетлар маблағлари, бюджет. Жамоат ва бошқа ташкилот маблағлари;

$M2 = M1 +$ халқ (жамғарма) банкларидаги муддатли омонатлар;

$M3 = M2 +$ чиқарилаётган сертификатлар + аниқ мақсадли заём облигациялари + хазина мажбуриятлари.

Барча пул агрегатлари йигиндиси ялпи пул массаси ёки ялпи пул таклифини ташкил қилади. Нақд пуллар ривожланган бозор иқтисодиёти мамлакатларида умумий пул массасининг 9-10 фоизини, бозор иқтисодиётига утаётган мустақил ҳамдустлик давлатларида 35-40 фоизни ташкил қилади.

Пулга талаб –бу айрбошлаш учун (P) ва активлар томонидан пулга талабни (P) уз ичига олади. Корхоналарга иш хақи тулаш материал ёқилги сотиб олишлари, аҳоли қундалиқ эҳтиёжлари учун уларда нақд пул булиши лозим. Демак барча мақсадлар учун зарур булган пул айирбошлаш учун пулга талаб дейилади.

Айрбошлаш учун зарур булган пул миқдори номинал ялпи миллий маҳсулот ҳажми билан аниқланади яъни у номинал ЯММга мутаносиб равишда узгаради.

Нархлар усганда ва ишлаб чиқариш ҳажмлари кенгайганда пулга талаб ортиб боради. Фоиз ставкалари юқори булса пулга талаб камаяди ва аксинча булади.

Инфляция пулнинг қадрсизланишидир ва макроиқтисодий барқарорликнинг қуринишларидан биридир. Инфляция тушунчаси биринчи марта гарбий америкада ишлатила бошлаган ва қатор пул муомаласининг қупайиб кетиши жараёнини билдирган. Иқтисодий адабиётларда инфляция тушунчаси XX асрда, биринчи жаҳон урушидан кейин кенг тарқалди. Пул қадрсизланса, табиий товар нархлари усади.

Инфляция нарх индекси ёрдамида базис даврга нисбатан аниқланади. Масалан истеъмолчилик товарларига нарх индекси 1998 йил 113,6, 1999 йил 118,3 га тенг булса, инфляция суръати куйидагича булади.

$$\text{Инфляция индекси} = \frac{118,3-113,6}{113,6} \times 100 \%$$

Инфляция тушунчаси биринчи марта Гарбий Америкада (1861-1865 йиллардаги) фуқаролар уруши даврида ишлатила бошлаган ва қозон пул муомаласининг қупайиб кетиши жараёнини билдирган.

Инфляциянинг бир қанча турлари мавжуд.

1. Талаб инфляцияси –иқтисодиётда ишлаб чиқариш соҳаси маҳсулотни реал ҳажмини қупайтириб ортиқча талабни қидира олмайди. Ортиқча талаб нархни ошишини келтириб чиқаради.

2. Таклиф инфляцияси –ишлаб чиқариш ҳаражатларини ортиб бориши билан товарлар ва хизматлар таклифи камаяди, нарх ошади. Ишлаб чиқариш ҳаражатлари номинал иш хақи, хомашё ва энергия нархларининг усиши ҳисобига ортиб боради.

Инфляциянинг а) мейёрдаги; б) урмалаб боровчи; в) геперинфляция қаби турлари мавжуд. Инфляциянинг биринчи турида баҳолар йилига 10 фоизгача, иккинчисида 20 дан 200 фоизгача, учинчисида жуда қатта миқдорда усиши қурсатилади.

Инфляцияни қамайтириш ва уни бутунлай бартараф қилиш учун ишлаб чиқаришни юқсак суръатлар билан ривожлантириш ва хизмат қурсатиш соҳаларини кенгайтириш орқали эришиш мумкин булади.

Маълумки иқтисодий тараккиётга эришиш ишлаб чиқаришни ривожлантиришга боғлиқ ишлаб чиқариш учун зарур булган ресурслардан бири пул ресурслари булиб, у ҳаракатини кредит бериш шаклида амалга ошириб боради.

Кредит вақтинча буш турган пул маблағларини ссуда фонди шаклида туплаш ва уларни пулга муҳтож булиб турган ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга ишлаб чиқариш ва бошқа эҳтиёжлар учун маълум муддатга фоиз туловлари билан қайтариш шароитида қарзга бериш жараёнини ифодалайди.

Пул шаклидаги капитал ссуда капитали дейилса, унинг ҳаракати кредитнинг мазмунини ташкил этади.

Кредит субъектлари инсонлар булиб иккита субъект уртасида, пул эгаси яъни қарз берувчи ва қарз оловчи уртасида юзага келади.

Жамиятда тақрор ишлаб чиқариш жараёнида товарлар, иқтисодий ресурслар ва пул маблағларининг доиравий айланиши кредит муносабатларининг мавжуд булишини тақозо қилади ва кредит муносабатларининг объекти жамиятда вақтинча буш турган пул маблағларидир ва у кредит маблағларининг манбаини ташкил қилади.

Кредит ресурсларининг асосий манбалари куйидагилардан иборат булиши мумкин.

1. Корхоналарнинг банкдаги ҳисобларидаги амортизация ажратмалари;

2. Маҳсулот сотишдан олинган пул тушумлари;

3. Корхоналарнинг ишлаб чиқариш фан ва техникани ривожлантириш фондлари моддий рағбатлантириш фондлари;

4. Корхоналар фойдаси;

5. Банкдаги бюджет муносабатлари, қасаба уюшмалари ва бошқа ижтимоий ташкилотларнинг жорий пул ресурслари;

6. Иш хақи ва меҳнат хақиға ажратилган пул ресурслари;

7. Хом ашё ёқилги ва бошқа туловларға ажратилган пуллар;

8. Аҳолининг буш пул маблағлари.

Кредит куйидаги вазифаларни бажаради.

1. Кайта таксимлаш – корхоналар давлат ва ахолининг буш пул маблағлари ссуда фонди шаклида тупланиб, кейин бу маблағлар кредит механизми орқали ҳам хужалик тармоклари эҳтиёжларини ҳисобга олиб қайта таксимланади. Шу орқали кредит ишлаб чиқариш жараёнининг узликсизлигини таъминлашга хизмат килади.

2. Кредит пулга тенглаштирилган тулов воситаларини (вексель, чек, сертификат ва х. к) юзага чиқариб уларни хужалик амалиётига жорий этиш вазифасини бажаради.

3. Кредит нақд пуллар урнига кредит пулларни ривожлантириш ва пул муомиласини жадаллаштириш билан муомала харажатларни тежаш вазифасини бажаради.

4. Кредит алоҳида корхоналарни ҳиссадорлик жамиятига айланиши, яъни фирмаларнинг вужудга келиши ва транс миллий компаниялар (ТМК) ташкил топишининг омилларидан бири сифатида чиқади.

5. Кредит ссуда фоизининг харакати (карз бериш ва карзни учирини) орқали иқтисодиёт устишини рағбатлантириш вазифасини бажаради.

6. Кредит уз муассалари орқали иқтисодиёт объектларини фаолияти устидан назорат қилиш вазифасини бажаради.

Кредит икки шаклда пул ва товар шаклида берилади. Ҳозирги вақтда мамлака ички айланмасида пул кредитидан купрок фойдаланиб у банк тижорат давлат истеъмолчилик ва халқаро кредит шакллари олади.

Банк кредити кредитнинг асосий шакли булиб у пул эгалари банклар ва махсус кредит муассалари томонидан карз олувчиларга (тадбиркорлар давлат уй хужалиги сектори) пул ссудалари шаклида берилади.

Тижорат кредити бу корхоналар, бирлашмалар ва бошқа хужалик юритувчи субъектларнинг бир-бирига берадиган кредитларидир. Тижорат кредити аввало туловни кечиктириш йули билан товар шаклида берилади.

Ипотека кредити – кучмас мулклар (ер, бино) ҳисобига узок муддатли ссудалар шаклида берилади.

Истеъмол кредити хусусий шахсларга узок муддатли фойдаланадиган Истеъмолчилик товарлари(мебель, автомобиль, телевизор ва х. к.) сотиб олиш учун маълум муддатга берилади.

Давлат кредити – Кредит муассасаларининг узига хос шакли булиб бунда давлат пул маблағлари карздори ахоли ва хусусий бизнес эса кредиторлари булиб чиқади. Бунда давлат карз облигациялари хизмат килади ва давлат бюджети камомадини коплаш учун фойдаланилади.

Халқаро кредит ссуда капиталининг халқаро иқтисодий муносабатлар соҳасидаги харакатини намойиш килади. Халқаро кредит пул ёки товар шаклида берилади унинг истеъмолчилари (кредитор ва карз олувчилар) банклар хусусий фирмалар давлат халқаро ва минтакавий ташкилотлар булиши мумкин.

Кредит бериш бир қартор таъмойилларга асосланади:

1. Ссуда беришининг мақсадли хусусияти.

2. Кредитнинг расмийлаштириладиган муддатда қайтарилиши .

3. Ссуданинг моддий таъминланганлиги ва гаровлилиги:

Карзга (ссудага) берилган пул ҳисобига олинандиган даромад фоизсиз ёки фоизли даромад дейилади. Шу даромад (фоиз) нинг карзга берилган пул суммасига нисбатининг фоизда ифодаланиши фоиз ставкаси ёки фоиз нормасини ташкил килади.

$$R1 = \frac{R}{K_{\text{ссуда}}} \times 100 \%$$

Бунда R1 фоиз нормаси;

R фоиз суммаси;

K ссуда карзга берилган пул суммаси.

Мисол: Агар 100 минг сум йилига 20 минг ссуда фоиз тулаш шарти билан карзга берилган булса ссуда фоиз нормаси 20 фоиз булади. Малакатдаги пул массаси харакати бозор иқтисодиётини таъминловчи банк туфайли бошқарилади. Банклар пул маблағларини туплайди, жойлаштиради уларни харакатини тартибга солиб турувчи иқтисодий ташкилотдир. Банклар кредитни берилишига хизмат килади ва у икки босқичли булиб уз ичига марказий (эмиссион) банк ва тижорат (депозитли) банкларни тармок отга шохобчаларини олади. Давлат банки Марказий банк ҳисобланади. Бунинг маъноси шундан иборатки, биринчидан купчилик мамлакатларида давлат банки ягона Марказий банкдан иборат булиб у утказадига сиёсат тартиблари юкори давлат органлари томонидан урганилади. Иккинчидан Марказий банк тижорат банклари ва жамгарма муассасаларидан маблағларни қабул қилиб уларга кредит беради. Хусусан шу сабабга кура Марказий банк «Банкирлар банки» деб юритилади. Учунчидан Марказий банк фақат фойда олишга интилиб фаолият қилмайди. Давлатнинг бутун иқтисодий ҳолатини яхшилаш сиёсатини амалга оширади ва ижтимоий сиёсатни амалга оширишга кумаклашади.

Марказий банк куйидаги хилма хил вазифаларни бажаради:

1. Бошқа банк муассасаларининг мажбурий эҳтиёжларини сақлайди. Мамлакатнинг расмий олтин валюта эҳтиёжларини сақлайди.

2. Чекларни қайд қилиш механизмининг таъминлайди ва банклараро ҳисоб китобларни амалга оширади уларга кредит беради.

3. Давлатнинг мониторинг сиёсатини амалга оширади.

4. Барча банклар фаолиятини уйғунлаштиради ва улар уртасида назоратни амалга оширади.

5. Халқаро валюта бозорида миллий валютани айри бошлади.

6. Пул таклифи устидан назорат килиш маъсулятини олади. Муомлага миллий валютани чиқаради.

Тижорат банклари акционерлик турдаги муассаса хисобланади. Бу унинг хужалик мавкеи хисобланади. Хукукий мовкега кура фаолиятнинг бирор бир турига хизмат курсатувчи ихтисослашган ёки миллий банк булиши мумкин. Тижорат банкларининг асосий мақсади фойда чиқариб олишни кузда тутати, уларнинг даромадларининг манбаи мижозларнинг банк хизмати учун тулови ва активлардан заём кредит кимматли коғозлардан олинган фойз хисобланади.

Тижорат банклари тизимида тор ихтисослашиши буйича инвестицион ва ипотека банклари ҳам амал қилади. Инвестицион банклар махсус кредит муассасалари булиб облигация ҳамда қарз мажбуриятлари чиқариш йули билан узок муддатли ссуда капитални жалб қилади ва уларнинг мижозларга беради.

Ипотека банклари бу кучмас мулк (ер ва иншоат) хисобига узок муддатли ссуда беришга ихтисослашган кредит муассасалари булиб бундан уй жой иншоатлар куриш корхоналарнинг ишлаб чиқариш қувватларини кенгайтириш учун фойдаланилади. Бу банк ҳам облигация чиқаради. Бугунги кунда республикада 30 дан зиёд тижорат ихтисослашган банклар ва уларнинг 3,7 мингдан кўпроқ филиалари бор. Шундан 3 таси (Ташки иқтисодий фаолият миллий банки, Халқ банки ва Асака банк) давлат тасаруфида турибди. Улардан 22 банк (73%) акционерлик жамияти, 8 таси (27%) маъсуляти чекланган жамият шаклидадир.

Мамлакатда миллий валюта сум 1994 йил июлдан этиборан муомлага чиқарилди ва муомлага ҳаракат қилмоқда. Иқтисодиётнинг бош вазифаси сумнинг харид қийматини ошириб бориш унинг барқарорлиги таъминлашга қаратилган. Бунга эришиш учун рақобат бардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва истеъмол бозорини иложи борица кенгайтириб бориш муҳим аҳамиятга эгадир. Бундан ташқари корхоналар рақобат бардош товарлар ишлаб чиқариш ва уни экспорт қилиш орқали валюта захирасини ҳосил қилиши лозим ва харқандай валюта эркин алмашилдиши учун етарли валюта захираси булиш лозим. Инфляцияга қарши аниқ уйланган сиёсат утқизиш миллий валютани мустаҳкамлашнинг муҳим шартидир. Сумнинг барқарорлигини таъминлашда нақд пул эмиссиясининг устига аҳоли қулида, пулнинг ҳаракатсиз туриб қолишига йул қуймаслик керак. Бунда муомлага чикан пул микдорининг уз вақтида қайтарилишига эришиш, маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминланмаган корхоналарга кредит берилишига йул қуймаслик керак. Мамлакатда 2001 йилда пул эмиссияси даражаси 9 фойз прогноз қилинган эди, у 6,5 фойзни ташқил қилди, 2001 йилда пул массасининг ялпи ички маҳсулотга нисбатан усти 17,1 фойздан 16,4 фойзга қисқарди. Миллий валютанинг қадрини ошириш барқарорлигини таъминлаш йулидаги курилаётган чоралар ва тадбирлар И. Қаримов курсатиб утганидек. «... Миллий валютамининг жорий операциялар буйича эркин алмашилдишини яъни конвертациясини таъминлаш учун барча зарурий чоралар яратиш» алоҳида аҳамиятга эга. И. Қаримов «Озод ва обод ватан эркин ва фаровон ҳаёт провад мақсадимиз». Т. «Ўзбекистон» 2000 йил 18 бет.

Хулоса қилиб айтганда мамлакат иқтисодиётида миллий валюта қадрини ошириш унинг барқарорлини таъминлаш ЯММ, ЯИМ ишлаб чиқаришни қупайтириш суратини яхшилаш харидорларни тулов қобилиятини таъминлаш лозим.

Асосий таянч тушунчалар.

1. Пул муомласи пулнинг уз вазифаларини бажариш жараёнидаги тухтовсиз ҳаракати учун тухтовсиз айланиб туришидир.

2. Пул тизими тарихан тарқиб топган ва миллий мамлакатда пул муомласини ташқил қилишда ҳаракат қилувчи нақд ва кредит пуллар.

3. Инфляция коғоз пул бирлигининг қадрсизланиши.

4. Кредит буш турган пул маблағларини ссуда фойда шаклида туплаш ва уларни такрор ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун қарзга бериш.

5. Фойз нормаси (ставкаси) фойз ёки фойзли даромаднинг қарзга берилган пул суммасига нисбатини фойзда ифодаланиши.

6. Банклар пул маблағларини туплаш жойлаштириш ва уларни ҳаракатини тартибга солиш билан шугуланувчи иқтисодий муассаса.

7. Банк операциялари маблағларни жалб қилиш ва уларни жойлаштириш буйича амалга оширадиган операциялар.

8. Банк фойдаси (маржа) олинган ва туланган фойз суммалари уртасидаги фарқ.

9. Банк фойда нормаси банк соф фойдасининг унинг уз капиталига нисбатини фойздаги ифодасидаир.

Асосий адабиётлар.

1. Қаримов И. А. Ўзбекистон бозор муносабатларга утишнинг узига хос йули. Т. , Ўзбекистон 1993 йил
2. Қаримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йулида. Т. , Ўзбекистон 1995 йил.
3. Банклар ва банк фаолияти тугрисида Ўзбекистон Республикаси қонуни 15 феврал 1995 йил.
4. Қимматбаҳо коғозлар бозори тугрисида. Ўзбекистон Республикаси қонуни 3-сентябр 1993 йил.
5. Улмасов А. , Шарифхужаев М. Иқтисодиёт назарияси. 13-18 боблар. Т. , Мехнат. 1995 йил.
6. Шодмонов Ш. , Алимов Р. , Жураев Т. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қуланма. Т. , Молия 2002 йил.
7. Хошимов П, ва бошқалар Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қуланма. Т. , Унверситети 2003 йил.

24-мавзу: БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИ ТАРТИБГА СОЛИШДА ДАВЛАТНИНГ ИУТИСОДИЙ РОЛИ.

Режа:

1. Давлатнинг бозор иқтисодиётини тартибга солишдаги роли ва вазифалари хақидаги назария ва қарашлар.
2. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш, унинг мақсади ва вазифалари.
3. Давлатнинг иқтисодиётга таъсир қилиш усуллари ва воситалари.

Маълумки кишилик жамиятидаги барча ишлаб чиқариш формацияларида давлат иқтисодиётни ташкил қилиш, бошқариш ва уни тартибга солиш ишларига ташкилотчилик қилган ва иқтисодиётга фаол иштирок этиб келмоқда.

Дунёдаги мавжуд булган мамлакатларда давлатни иқтисодиётга аралашуви ва уни тартибга солиши бир хил булмаган. Бозор иқтисодиётида у кескин фарқ қилади.

Бир давлат иқтисодий тизимга кўпроқ таъсир этса, иккинчиси бозор тизими орқали тартиблаштиради.

Ушбу мавзуда давлатни бозор иқтисодиётини тартибга солишдаги фаолияти қараб чиқилади.

Хар бир давлатни иқтисодиёти миллий иқтисодиёт бўлиб, унинг самарадорлиги қўпгина курсаткичларга боғлиқдир. Унинг курсаткичларини даражаси давлатни ёки бозор тизимининг иқтисодиётдаги ролига боғлиқ бўлади.

Юқори самарадорликка эришиш: Биринчидан, бозорнинг тартибга солиш усуллари орқали. Иккинчидан, иқтисодиётни фақатгина ягона марказдан онгли равишда марказлашган бошқариш йули билан, учинчидан, иқтисодий жараёнда давлатнинг аралашуви ва бозор механизмларини уйғунлаштириш орқали эришилади; туртинчидан фуқароларнинг фаолиятига боғлиқ.

Иқтисодиёт тарихидан маълумки, давлатни иқтисодиётдаги ролини чеклаш ва уни тартиблашда бозор механизмидан фойдаланиш масаласи А. Смит томонидан илмий асосдан қараб чиқилган эди. Унинг «Халқлар бойлигининг табиати ва сабабларини тадқиқ қилиш хақида» (1776 йил) деган китобида бозор усуллари орқали иқтисодиётнинг уз узини тартибга солишнинг зарурлиги курсатиб утилган. А. Смитни курсатиб утиши буйича хусусий товар ишлаб чиқарувчилар бозори давлат назоратидан тулик озод бўлиши зарур. Демак ишлаб чиқарувчилар, истеъмолчилар талабига мос равишда бозор воситасида тартибга солиш, хар қандай четдан аралашиларсиз ишлаб чиқарувчиларни бутун жамият манфаатлари учун ҳаракат қилишга мажбур қилади.

А. Смитнинг «гинч қуйиш» назарияси, 1923-33 йилларда бозор иқтисодиётига асосланган деярли барча мамлакатларни қараб олган иқтисодий инкироз даврида танқидга учрайди, демак бундай шароитда иқтисодий таназул ва оммавий ишсизлик давлатнинг иқтисодий жараёнларига аралашувини кучайтиришни такозо қилди.

Давлатни иқтисодиётдаги ролини ошириш масаласи Джон М. Кейнснинг «Иш билан бандлилик, процент ва пулнинг умумий назариялари» номли китобида уз аксини топди (1936 йил).

Бу китобда муаллиф давлат фискал (ҳазинавий) ва кредитли тартибга солиш воситаларидан фойдаланиб, жамиятнинг ялпи талабини рағбатлантиришни ва аҳолини иш билан бандлигини таъминлаш зарурлигини исботлайди. Бу назарияга биноан давлат кризисни бартараф этиш, иқтисодий инкирозларни салбий оқибатларини тугатиш лозимлиги курсатилади. Иқтисодий кризислар даврида бу назариядан АКШда кўпроқ фойдаланилган эди.

Давлатни иқтисодиётга аралашувини нималар белгилаб беради?

Биринчидан, шундай муаммолар мавжудки уни бозор бажара олмайди ва тартибга солишга лаёқатли эмас. Масалан, мудофаани таъминлаш, мамлакатни ички тартибни сақлаш, аҳолининг кам таъминланган қисмини ижтимоий ҳимоялаш қабилар.

Иккинчидан, хусусий ишлаб чиқариш ва истеъмол бир қатор ижобий ва салбий оқибатларни тугдиради.

Учинчидан, Индивидуал истеъмолчилар ҳамма вақт у ёки бу товарни истеъмол қилишнинг оқибатларини натижасини аниқ баҳолай олмайди ва зарарли товарларни истеъмол қилишни чеклаш вазифасини уз зиммасига олади. Масалан, тамаки маҳсулотларига юқори акциз (эгри) солигини урнатади.

Хуллас, давлат иқтисодий узишнинг барқарор бўлишини доимо рағбатлантириб боради ва бу йулда иқтисодиётни тартибга солиб боришнинг чора тартибларини ишлаб чиқади.

Иқтисодиётни турли тизимларида, давлат иқтисодиётини тартибга солиш учун: қўнғичлик, ижро этиш ва назорат қилиш усулларида изчиллик билан фойдаланилади.

ИДТТСнинг асосий мақсади иқтисодий ва ижтимоий барқарорликни таъминлаш, мамлакат ичида ва халқаро майдонда мавжуд тизимни мустаҳкамлашдан иборат. Бунинг учун: иқтисодий циклни барқарорлаштириш, миллий хужалиқларнинг тармок ва минтақавий тузилишини такомиллаштириш; атроф-муҳит ҳолатини яхшиламоқ зарур.

Бунинг учун қуйидаги вазифаларни амалга оширмоқ лозим:

1. Бозор тизимининг самарали амал қилишига имконият тугдирувчи ҳуқуқий асос ва ижтимоий муҳитни таъминлаш;

2. Рақобатни ҳимоя қилиш.

Иқтисодиётни тартибга солиш юзасидан қуйидаги вазифаларни ҳам бажаради:

1. Даромад ва бойликни қайта тақсимлаш;

2. Ресурсларни қайта тақсимлаш;

3. Иқтисодиётни барқарорлаштириш, яъни иқтисодий тебранишлар вужудга келтирадиган Инфляция ва бандлик даражаси узишдан назорат қилиш ҳамда иқтисодий узишни рағбатлантириб бориш.

Рақобат бозор иқтисодиётда асосий тартибга солувчи механизм сифатида хизмат қилади. Рақобат шароитида харидор-бу хужайин, бозор уларнинг гумаштаси, қорхона эса уларнинг хизматқори ҳисобланади.

Давлат бир катор йуллар билан ресурсларнинг номутаносиб таксимланишини келтириб чиқарадиган оқибатларни юмшатиб боради.

Биринчидан, истеъмолчиларнинг аниқ товар ва хизматларни харид қилиш қобилиятини ошириш йули билан уларнинг талаби кенгайтирилади. Масалан, Республикамизда ислохотларнинг дастлабки даврида озик-овкат махсулотларига талон тизими жорий этилди. Бу эса паст даромадли оилаларнинг озик-овкат махсулотларига булган талабини оширади ва шу орқали ресурсларнинг номутаносиб таксимланишини бартараф қилади.

Иккинчидан, давлат таклифни ошириш мақсадида ишлаб чиқаришни субсидиялаши мумкин.

Учинчидан, давлат айрим товарлар ва ижтимоий неъматларни ишлаб чиқарувчи сифатида чиқади. Бундай тармоқлар давлат мулкчилигига асосланади ва давлат томонидан бевосита бошқарилади ёки уларни молиялаштиришни давлат уз зиммасига олади.

Булар фан, таълим, соғлиқни сақлаш, миллий муҳофаа, фавкулотда, руй берадиган табиий ҳодисаларга қарши кураш, ички тартибни сақлаш ва бошқалар.

Давлат, мамлакат, миллий махсулот таркибида муҳим узгаришларни амалга ошириш мақсадида ресурсларни қайта таксимлайди. Иқтисодиётни барқарорлаштиради, иқтисодиётда тулик бойликни таъминлашни амалга ошириб боради.

Давлат миллий иқтисодиётни тартибга солишда қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

1. Бевосита таъсир қилиш усуллари;
2. Билвосита таъсир қилиш усуллари;
3. Ташқи иқтисодий усуллар.

Агар иқтисодий марказдан бошқаришга асосланган булса, давлат иқтисодиётга бевосита аралашади. Бозор иқтисодиётига асосланган тузумда давлат иқтисодиётга билвосита аралашиб уни тартибга солади.

Мамлакатларда давлат сектори мавжуд, хилма-хилдаги капиталга эгалик қилади, кредитлар беради, корхоналарга мулкдор ҳисобланади.

Давлат иқтисодиётни бевосита тартибга солишда маъмурий воситалардан фойдаланади. Маъмурий воситалар давлат ҳокимияти қучига таянади ва таққлаш, рухсат бериш ва мажбур қилиш каби тадбирларни уз ичига олади.

Айниқса таназзул жараёнларида давлатни маъмурий усуллардан фойдаланишга устунлик берилади, яъни:

а) Иқтисодиётнинг айрим бугинлари-транспорт, алоқа, атом ва электр-энергетика, коммунал хизматларни бевосита бошқаради.

б) Нархлар ва иш ҳақини қушиб қуйиш сиёсати; Бу иқтисодиётга аралашининг тадбирлари ҳисобланиб, инфляцияни юмшатишига қаратилади.

в) Иш билан бандлилик хизмати фаолияти (меҳнат биржалари)ни ташкил қилиш;

г) Иқтисодий соҳани тартибга солишни қузда тутувчи қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш (монополияга қарши қонунчилик, тадбирқорлик туғрисидаги, банк соҳалари, қимматли қозғалар бозорининг фаолиятини тартибга солишни қузда тутувчи қонунлар).

Давлат узининг бюджет сиёсати орқали иқтисодиётни тартибга солиб боради. Бюджетнинг даромадлар ва ҳаражатлар қисмини узгартариб боради. Давлат ҳаражатларини қоплаш учун молиявий маблағларнинг жалб қилишининг энг асосий қалдаги солиқлардан фойдаланади.

Солиқлар ёрдамида давлат томонидан тартибга солиш танланган солиқ тизими, солиқ ставкаси даражасига ҳамда солиқ турлари ва солиқ тулашда бериладиган имтиёзларга боғлиқ булади.

Давлат иқтисодиётни тартибга солиш воситаси сифатида бюджет ҳаражатларидан фойдаланади. Яъни, давлат кредитлари, субсидиялари ва қафолатлари ҳамда ҳусусий сектордан товарларни сотиб олишга қилинадиган сарфлар ҳисобланади.

Иқтисодиётни тартибга солишда давлат капитал қуйилмалари ҳам муҳим роль уйнайди.

ИДТТСнинг олий шакли давлат иқтисодий дастурлари ҳисобланади. Унинг вазифаси тартибга солишнинг барча усули ва воситалари қомплексл фойдаланишдан иборат. Иқтисодий дастурлар урта муддатли, фавкулотли ва мақсадли булиши мумкин.

ИДТТС ташқи иқтисодий усуллар ёрдамида ҳам амаалга оширилади. Бунда маҳсус восита ва дастақлар орқали мамлакатнинг ташқи дунё билан амаалга ошириладиган ҳужалик алоқаларига бевосита таъсир қурсатади.

Хуллас, товарлар, хизматлар; капитал ва фан-техника ютуқлари экспортини рағбатлантириш тадбирлари, экспортни кредитлаш, чет эллардан инвестициялар ва экспорт кредитларини қафолатлаш, ташқи иқтисодий алоқаларга чеклашлар қиритиш ёки бекор қилиш, ташқи савдода бож туловларини узгартариш, мамлакат иқтисодиётига чет эл капиталини жалб қилиш ёки чеклаш буйича тадбирлар, мамлакатга четдан ишчи қучини жалб қилиш, халқаро иқтисодий ташқилотларда ва давлатлараро уюшмаларда қатнашиш мамлакатларнинг ташқи иқтисодий алоқаларини тартибга солишнинг асосий воситалари ҳисобланади.

Асосий таянч тушунчалар.

1. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш (ИДТТС) мақсади-иқтисодий ва ижтимоий барқарорликни таъминлаш, иқтисодий тизимни мустаҳкамлаш;

2. Давлатнинг иқтисодий вазифалари-иқтисодий тизимнинг амаал қилишига шарт-шароит яратиш ва иқтисодиётни тартибга солиш ҳамда иқтисодий усишни таъминлашга қаратилган чора-тадбирлардан иборат.

3. ИДТТСнинг усуллари- тартибга солишнинг маъмурий ва иқтисодий воситалар бирлиги.

4. Бевосита усуллар-иқтисодиётни тартибга солишни таққлаш, рухсат бериш ва мажбур қилиш ҳусусиятидаги маъмурий воситалари.

5. Билвосита усуллар-иқтисодиётни тартибга солишнинг иқтисодий восита ва шакллари.

Асосий адабиётлар.

1. Каримов И. А. Ўзбекистон бозор муносабатларига утишнинг узига хос йули. Т. , «Ўзбекистон» 1993 йил.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. Т. , «Ўзбекистон» 1995 йил.
3. Радаев В. В, Бузгина А. В. Экономика переходного периода. М. , 1995 йил.
4. Шишкин А. Ф. Экономическая теория. М. , 1996 год.
5. Улмасов А. Шарифхужаев. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. Т. , «Меҳнат» 1995 йил.
6. Шодмонов Ш. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув кулланма. Т. , «Молия» 2002 йил.
7. Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув кулланма. Т. , «Шарк» 2003 йил.

25-мавзу: АХОЛИ ДАРОМАДЛАРИ ВА ДАВЛАТНИНГ ИЖТИМОЙ СИЁСАТИ.

Режа:

1. Аҳоли даромадлари ва унинг таркиби, турмуш даражасининг курсаткичлари
2. Даромадлар тенгсизлиги ва унинг даражасини аниқлаш.
3. Давлатнинг ижтимоий сиёсати. Ўзбекистонда ижтимоий сиёсатнинг асосий йуналишлари.

Ушбу мавзуда ишлаб чиқариш натижаси миллий даромаддан аҳолининг оладиган улуши, иш хаки ва бошқа даромадларининг иқтисодий мазмуни, бозор иқтисодиёти шароитида даромадларнинг тенгсизлиги ва унинг асосий сабаблари тахлил килинади.

Аҳоли даромадлари макроиқтисодий курсаткичлардан бири булиб, муайян вақтда, яъни бир йилда топган пул даромадлари ва махсулотлар йигиндисидан иборат булади.

Аҳолининг истеъмол даражаси бевосита унинг даромадлари билан белгиланади. Турмуш даражасини белгилайди ва унинг баҳолаш мезони хисобланади.

Аҳоли даромадлари манбаи куйидаги омиллардан ташкил топади:

1. Иш хаки;
2. Меҳнат хаки;
3. Тадбиркорлик даромадларидан олинадиган даромад;
4. Нафақа;
5. Пенсия;
6. Стипендия;
7. Капиталдан фоиз;
8. Дивиденд;
9. Рента шаклида оладиган даромадлари;
10. Кимматли коғозлар;
11. Кучмас мулкдан келадиган даромад;
12. Мулкдан;
13. Кишлоқ хужалик махсулотлари;
14. Хунармандчилик буюмларини сотишдан;
15. Ижарадан;
16. Турли хил хизматлар курсатишдан ва бошқалар.

Иш хаки пул шаклида ва натура (махсулот, буюм) куринишда берилиши мумкин. Натура меҳнат хаки хисобида бериладиган ва уй хужаликларида шахсий истеъмолчи учун ишлаб чиқариладиган махсулотларидан иборат булади.

Аҳоли даромадлари хисобидан кундалик шахсий истеъмолчи учун зарур булган сарф-харажатлар копланди, режалаштирилган мақсадларига сарф килинади ва истикболдаги ниятлари учун жамгарилиб борилади.

Аҳоли даромадлари даражасига баҳо беришда номинал ва субъектив ихтиёрида булган ва реал даромадлар асос килиб олинади.

Номинал даромад аҳоли томонидан маълум вақт оралигида олинган пул даромадлари миқдори ҳисобланади. Реал даромад-аҳоли номинал даромадларининг товар ва хизматларни сотиб олиш лаёқати ҳисобланади. Реал даромадга номинал даромад суммасидан ташқари нарх даражаси, солиқлар ва бошқа омиллар таъсир қилади.

Ўзбекистонда аҳоли даромадларининг таркиби ва унинг узғариши (2000 йил).

Пул даромадлари	2000 йил		1999 йилга нис-батан хисобида %
	Млрд. Сум	%	
Барча пул даромадлари шу жумладан иш хақи	2373,4	100	157,7
Кишлоқ хужалик маҳсулотларини сотишдан ол инган даромадлар	670,9	28,3	139,3
Ижтимоий трансферитлар	619,7	26,1	158,9
Мулкдан, тадбиркорликдан олинган даромад ва бошқа	353,7	14,9	170,8
Даромадлар	729,1	30,7	170,9

Аҳолининг номинал пул даромадлари турли манбалар ҳисобига шаклланади.

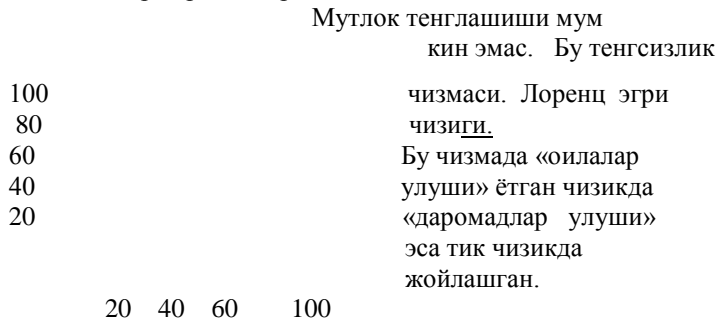
- а) Ишлаб чиқариш омилларидан олинадиган даромад;
- б) Давлат ёрдам дастурлари бўйича тулов ва имтиёзлар шаклидаги пул тушунилади;
- в) Молия-кредит фойзлари орқали олинадиган пул даромадлари.

Ўзбекистонда аҳоли жон бошига тугри келадиган ЯИМ курсаткичининг ўсиш суръатлари 1997 йилда - 3,3; 1998 йилда - 2,6; 1999 йилда - 2,8; 2000 йилда - 2,5 фойзни ташкил қилган.

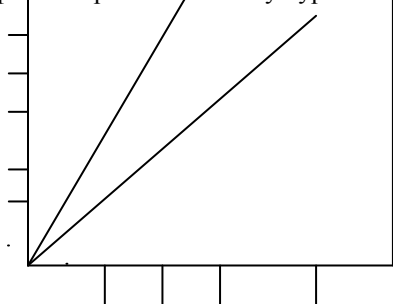
Дунёдаги барча мамлакатлар аҳоли жон бошига тугри келадиган уртача даромадлар даражаси билан бир-биридан кескин фарқланади.

Иқтисодий ўсиш даромадларнинг қупайишига олиб келади. Бу эса аҳоли даромадларини миёрига нисбий таъсир қилади. Даромадлар тенгсизлиги сақланиб қолаверади. Унинг миқдорий тенгсизлик даражасини аниқлаш учун жаҳон амалиётига Лоренц эгри чизигдан фойдаланилади.

Оилалар, даромадларни

Ялпи даромаднинг аҳоли гуруҳлари уртасида тақсимланиши характерлаш учун аҳоли даромадлари тенгсизлиги индекси (джини коэффициент) курсаткичи қулланилади. Бу курсаткич қанчалик катта бўлса (яъни 10 га яқинлашса) тенгсизлик шунча қучли бўлади. Жамият аъзолари даромадлари тенглашиб борганда бу курсаткич (нол)га интилади. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида иқтисодий бекарорлик тўғрисида қараб чиқилган бу курсаткич ўсиш тамойилига эга бўлади.

Республика иқтисодиётининг асосий тармоқларида ойлик, номинал иш хаки нисбатларнинг ўзгариши

Жжжжжжжжжж(уртача иш хаки - 100%)

Республика иқтисодиётининг асосий тармоқларида ойлик, номинал иш хаки нисбатларнинг ўзгариши (уртача иш хаки- 100%)

йиллар	саналар	Кишлоқ хужалиги	транспорт	курулиш	маориф	Банк соҳаси
1994	148,2	85,4	126,6	153,6	60,9	189,4
1996	139,2	54,2	136,0	166,7	70,4	184,9
1998	155,3	46,1	152,8	152,3	68,2	210,7
1999	165,2	51,6	143,3	162,3	57,2	227,6
2000	189,6	60,9	174,0	164,4	71,3	257,1

Даромадлар, шу жумладан, иш хаки даражасида катта фарқлар мавжуд бўлишининг асосий сабаби бозор тизимида асосланган иқтисодийнинг уз хусусиятларидан келиб чиқади.

Даромадлар тенгсизлиги камайишининг тахминан 80 фоизини асосан транспорт туловлари такоза қилади. Давлат транспорт туловлари энг паст даромад олувчи кишилар гуруҳи даромадининг асосий қисми (70-75 фоиз)ни ташкил қилади ва кашшокликни камайишининг энг муҳим воситаси бўлиб хизмат қилади.

Давлатни ижтимоий сиёсати тегишли марказлашган даромадларни табақалашган солиқ йули билан шакллантириш ва уни бюджет орқали аҳоли турли гуруҳлари уртасида қайта тақсимлашдан иборат.

Ижтимоий туловлар- кам таъминланганларга пул ёки натура ёрдам курсатишдан иборат. Нарх даражасини олиншини ҳисобга олиб, даромадларни индексация қилиб боради. Номинал даромадларни ошириб боради. Аҳолини камбағаллик даражасини аниқлашда унинг даромад даражаси, шахсий мол-мулк миқдори, оилавий аҳоли ҳисобга олинади.

Ижтимоий сиёсат-бу давлатнинг даромадлар тақсимлашдаги тенгсизликни камайишига ва бозор иқтисодиёти катнашчилари уртасидаги зиддиятларни бартараф қилишга йўналтирилган сиёсатдир.

Ўзбекистонда ижтимоий сиёсатни амалга ошириб бориш И. Каримовнинг «Ўзбекистон ижтимоий ислохотларни чуқурлаштириш йулида» (1995 йил) китобида тулик баён қилиб берилган.

Бозор иқтисодиётида нархлар эркинлашади, пулни кадрсизланиш даражаси ортиб бориши билан даромадларнинг энг кам ва уртача даражасини мунтазам ошириб бориш амалга оширилади. Масалан, иш хаки, нафақа, пенсия, стипендиялар оширилиб бормоқда. Аҳолининг банклардаги омонатларни фоизлари ҳам қайта қуриб чиқилади ва оширилиб борилади.

2003 йил 1 мартдан бошлаб иш хаки ва бошқа туловлар 0,20 миқдорида ёки 20 % га қупайтирилади. 2005 йилда 1,2 мартага, энг кам иш хаки 7835 сумга қупайтирилди.

Даромадлар нисбатини узгартиришда 1993 йилда жорий этилган янги ягона таъриф сеткаси катта аҳамиятга эга бўлди. Яъни 22 та разряд белгиланди, таъриф коэффицентларга қараб иш хаки белгиланди.

Ички истеъмол бозорини химоя қилиш ҳамда озик-овқат маҳсулотлари ва ноозик овқат моллари асосий турлари истеъмолчинини муайян даражада сақлаб туриш бўлди.

Аҳолининг кам таъминланган табақаларини ижтимоий химоялаш ва қуллаб қувватлаш борасида турли чора-тадбирлар утқазилди. Пенсиялар, ногиронлар, қуп болали ва кам даромадли оилалар, ишсизлар, ўқувчи ёшлар турли хил йуллар билан химоя қилиб борилди.

Ижтимоий химояни янги тизимга утилди. Ёрдам тизимида фақат кам таъминланган ва меҳнатга лаёқатсиз фуқароларга нисбатан қулланилиб, шу мақсад учун давлат манбалари билан бир қаторда меҳнат жамоалари, турли ташкилот ҳамда жамғармаларининг маблағларидан ҳам фойдаланилди. Бу имкониятлар фақат маҳалла орқали етказиб берилади. Маҳаллада бюджет ҳисобидан, қорхона, ташкилотлар, тадбиркорлик тузилмалари ва айрим фуқароларнинг ихтиёрий утқазган маблағлари ҳосил қилинади. Шундай қилиб, давлатнинг бу соҳадаги ижтимоий сиёсати борган сари такомиллашиб, аҳолини ижтимоий химоя қилиш қучайиб боради.

Асосий таянч тушунчалар.

1. Аҳоли даромадлари - аҳолини маълум вақт давомида пул ва натура шаклда олган даромадлар миқдорининг жамидир.
2. Номинал даромад - аҳоли томонидан пул шаклида олинган даромадлар суммаси.
3. Реал даромад- аҳолининг номинал даромадлари суммасининг товар ва хизматлари сотиб олиш лаёқатидир.
4. Лоренц эгри чизиги- даромадлар тенгсизлиги даражасини миқдорий аниқланишининг график усули.
5. Ижтимоий туловлар- кам таъминланганларга пул ёки натура шаклида ёрдам курсатишга қаратилган чора тадбирлар тизими.
6. Ижтимоий сиёсат- бу давлатнинг даромадлар тақсимотидаги тенгсизликни иқтисодий катнашчилари уртасидаги зиддиятларни бартараф қилиш.

Асосий адабиётлар.

1. Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йулида. Т. , «Ўзбекистон» 1995 йил.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бусагасида. Хавфизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қаролатлари. Т. , «Ўзбекистон» 1997 йил.
3. Камаев Д. Экономическая теория. Учебник. 1998 йил.
4. Бекнозов Н. ва бошқалар. Бозор иқтисодиёти назарияси. Т. , Университет. 1993 йил.

5. Эркаев Б. А, Каримова Г. Абдулкосимов Х. П. Бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солиш воситалари. Т., «Шарк» 1996 й.
6. Улмаев А., Шарифхужаев М. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. Т., «Меҳнат» 1995 йил.
7. Шодмонов Ш ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қуллама Т., «Молия» 2002 йил.
8. Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қулланма. Т., «Шарк» 2003 йил.
9. Хошимов П. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т., «Университет» 2003 йил.

IV-булим. ЖАХОН ХУЖАЛИГИ.

26-мавзу. ЖАХОН ХУЖАЛИГИ ВА УНИНГ ЭВОЛЮЦИЯСИ.

Режа:

1. Иқтисодий ривожланишнинг умумжаҳон тамойиллари ва ишлаб чиқаришнинг байналмилаллашуви.
2. Халқаро иқтисодий муносабатларнинг шакллари. Жаҳон инфратузилмасининг ривожланиши.
3. Халқаро иқтисодий интеграциянинг моҳияти, шакллари ва объектив асослари. Киёсий устунлик назарияси.
4. Жаҳон хужалиги алоқаларини халқаро тартибга солиш.
5. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига кириб бориши ва ташки иқтисодий фаолиятининг асосий йуналишлари.

Маълумки, жаҳонда мавжуд булган мамлакатлар ижтимоий меҳнат тақсимотга асосланиб узаро алоқалар урнатадилар. Алоқалар турли туман булиши мумкин. Хусусан узаро иқтисодий алоқаларни урнатилиши. Уларни бир-бирлари билан ҳамкорлик қилишларига асосланади ва шу борада жаҳон хужалиги ташкил топади.

Ҳозирги даврда улар уртасидаги узаро иқтисодий алоқа ва ҳамкорлик жаҳон бозорлари орқали боғланган булиб, бу алоқалар миллий хужаликларни байналмилаллашуви тамойилларига асосланмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ҳам мустақиллик йилларидан эътиборан жаҳон хужалигига кириб борди, алоқалар урнатди. Бу алоқалар иккала ва куп томонлама кенгайиб ва ривожланиб бормоқда ва бу алоқалар томонлар учун иқтисодий ва сиёсий жихатдан фойдали хисобланади.

Дунё бир-бирларидан мақсадлари амал қилиш механизми билан фаркланувчи турли хил ижтимоий-иқтисодий тузумлар ва халқаро гуруҳларга булинган. Ҳозирга қадар капитализм, социализм ва учинчи дунё мамлакатлари тушунчасига қараб дунё мамлакатлари туркумланар эди. Бу туркумланишга умумий асосда ёндашиб, уларни хужалик тизимларининг хусусиятларига мос равишда ривожланган, бозор иқтисодиётида ривожланаётган ва бозор иқтисодиёти мавжуд булмаган мамлакатлар деб аталади. Ривожланганлик даражаси бўйича ҳам учта гуруҳга булинади. Кам, уртача ва юқори ривожланган мамлакатлар. Шимолий –Шарқий Осиё ва Лотин Америкасидаги янги индустриал мамлакатлар (ЯИМ), юқори даромадли нефть экспорт қилувчи мамлакатлар (Саудия Арабистони, Кувайт ва бошқалар) энг кам ривожланган мамлакатлар (ЭКВИ), шу жумладан энг камбағал мамлакатлар (Чад, Баянглдеш, Эфиопия) каби гуруҳларга ажратилади.

Жаҳон хужалиги алоқалари қупаяди ва тез ушиб боради. Бу эса ишлаб чиқариш омиллари ҳаракати тезлашади, капитал миллий чегарадан ушиб чиқади, ишчи кучи миграцияси қупаяди, халқаро меҳнат тақсимотининг шаклланиши тезлашади.

Халқаро меҳнат тақсимоти (ХМТ) алоҳида мамлакатларнинг товар ва хизматларнинг маълум турларини ишлаб чиқаришга ихтисослашувини ифода қилади.

Товарлар мамлакатлар уртасида жаҳон нархлари асосида айирбошланади. Улар байналмилал қийматга асосланади, яъни ижтимоий зарурий байналмилал меҳнат сарфлари жаҳон бозорида эътироф қилинади.

Ҳозирги даврда хужалик алоқалари интеграцияси (миллий хужаликларнинг яқинлашуви, узаро мослашуви орқали) ва трансмиллий (халқаро ишлаб чиқариш мажмуасининг тузилиши орқали) шаклларида намоён булмоқда.

Халқаро меҳнат тақсимоти ва халқаро иқтисодий муносабатлар улар уртасидаги хужалик алоқаларини асосини ташкил этади.

ХИМ куйидаги шаклларда амал қилади:

1. Товар ва хизматлар билан халқаро савдо;
2. Капитал ва чет эл инвестицияларининг ҳаракати;
3. Ишчи кучининг миграцияси;
4. Ишлаб чиқаришни давлатлараро кооперацияси;
5. Фан ва техника соҳасидаги айирбошлаш;
6. Валюта-кредит муносабатлари.

Ана шу жараёнлардаги узаро ҳамкорлик ва айирбошлаш туфайли жаҳон бозори ташкил топади.

Капитални халқаро ҳаракати – бу капиталнинг чет элда жойлаштирилиши ва фаолият қилиши булиб, у куйидаги шаклларда чиқарилади:

1. Хусусий ёки давлат капитали шаклида;
2. Пул ва товар шаклида;
3. Киска ва узок муддатли кредитлар шаклида;
4. Ссуда ва тадбиркорлик капитали шаклида;

Ссуда курунишида капитал чикарилса фоиз туланади, тадбиркорлик капитали курунишда булса, фойда келтиради.

Ишчи кучининг халқаро миграцияси-бу ишчи кучи ресурсларининг анча қулай шароитда иш билан таъминлаш максатида бир мамлакатдан бошқасига кучиб утишида намоён бўлади. Ва у эмиграция ва миграция курунишида бўлади. Эмиграция- бир мамлакатдан бошқа мамлакатга доимий яшаш учун чиқиб кетиши, иммиграция- айнан олинган мамлакатга доимий яшаш учун кириб келишини билдиради.

Ишчи кучи миграцияси фақатгина яшаш жойини узгартириб, кириб юришни эмас, шу билан бирга яшаш жойини узгартирмай бирор мамлакатга бориб ишлаб келиши йўли билан ҳам содир бўлиши мумкин. товарлар. ишчи кучи, молиявий воситалар. Тарнспорт тизими (денгиз, дарё, ҳаво, темирйўл, транспорти) ва ахборот коммуникациялар тармоғи ва бошқалар жаҳон инфратузилмасини ривожланишида муҳим рол уйнайди.

Халқаро иқтисодий интеграция-миллий хужаликлар уртасидаги меҳнат тақсмоти асосида уларни узаро алоқаларини ривожланиши, хужалик алоқаларини мослашуви, яқинлашуви орқали хужалик алоқаларининг бирлашиб бориш жараёнидир.

Халқаро интеграциянинг асосий шакллари қуйидагилар ҳисобланади:

-Эркин савдо зоналари. Бу интеграциянинг оддий шакли бўлиб, савдода чеклашлар бўлмайди. Бунга Европа эркин савдоси ва МДХ мамлакатлари уртасидаги узаро битим мисол бўла олади:

-Бож иттифоқи –бу ягона ташқи савдо таърифлари урнатишни ва учинчи мамлакатга нисбатан ягона ташқи савдо сиёсати юритишни такоза қилади. Европа иттифоқи (ЕИ) бунга мисол бўлади.

-Тулов иттифоқи-унинг катнашчилари эркин узаро савдо ва ягона ташқи савдо таърифи билан бирга капитал ва ишчи кучининг эркин ҳаракати ҳамда узаро келишилган иқтисодий сиёсат таъминланади. бунга Европа иқтисодий иттифоқи ёки Европа умумий бозорини курсатиш мумкин.

-Иқтисодий ва валюта иттифоқи-давлатлараро иқтисодий интеграциянинг энг олий шакли ҳисобланади. Бунда иқтисодий интеграциянинг барча шакллари умумиқтисодий ва валюта молиявий сиёсат утказиш билан бирга уйғунлашади. Улар бир қатор омилларни такоза қилади, яъни: хужалик алоқаларининг байналмилаллашуви; Халқаро меҳнат тақсмотининг чуқурлашуви; умумжаҳон фан ва техника революцияси; миллий иқтисодиёт очиклигининг кучайиши.

Киёсий устунлик назарияси-бу иқтисодий ривожланишнинг миллий андозасидан жаҳон андозасига утиш ва халқаро иқтисодий интеграциянинг ривожланиши мамлакатларнинг халқаро иқтисодий муносабатларда катнашиши миллий иқтисодий манфаатларга қандай даражада жавоб беради?-деган саволни қуяди. Бу саволга А. Смит халқаро меҳнат тақсмоти масаласини таҳлил қилиб, қандай товарларни экспорт қилиш ва қайсиларини импорт қилиш қулайлиги тугрисидаги уз қарашларни баён қилиш асосида «мутлок устунлик» назариясини илғари сурган. Д. Рикардо узаро фойдали савдо ва халқаро ихтисослашувининг анча умумий тамойилларини шакллантириб. «Киёсий устунлик» назариясини ишлаб чиққан.

Булардан ташқари ХХ асрда халқаро ихтисослашувнинг қонуниятларини бир қатор иқтисодчилар, жумладан, С. Хекшер, Б. Олин, Дж. Кейнс, В. Леонтьевлар томонидан тадқиқ қилинган.

Жаҳон хужалиғи алоқалари риволаниб борган сари, бир қатор муамола ҳам содир бўлади. Улар ечимини топиш ва ривожланишни тартибга солиш зарурияти ҳам келиб чиқади.

Масалан, Молия, валюта ва кредит соҳаларида халқаро валюта фонди (ХВФ-МВФ), халқаро таъмирлаш ва ривожланиш банки (ХТРБ-МБРР), жаҳон савдоси соҳасида –таърифлар ва савдо буйича бош келишув (ТСБК-ГАТТ) ни курсатиш мумкин.

Хужалик ҳаётининг байналмилаллашув жараёни дастлаб миллий давлатлар фаолиятини халқаро уйғунлаштиришга, кейин эса давлатлараро ва халқаро ташкилотлар тузилишига олиб келади.

Биринчи халқаро ташкилотлар 20 - йилларда тузилган бўлсада (миллатлар лигаси-1919 йил, халқаро ҳисоб-китоблар банки 1929 йил), халқаро тузилмалар иккинчи жаҳон урушидан кейин шаклланади.

Халқаро муносабатлар –валюта –молия соҳаларида амал қилади. Халқаро молиявий муносабатларни уйғунлаштириш ХВФ (МВФ) ХТРБ (МБРР), иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРО-ОЭСР), халқаро ривожланиш уюшмаси (ХРУ-МАР), Халқаро молиявий корпорация (ХМК-МФК) доирасида амалга оширилади.

Европа иттифоқининг ижроия органи:

-Европа ҳамжамияти комиссияси (ЕХК)дир.

Унинг аъзоларини миллий ҳукуматлар тайинлайди. Лекин улар уз фаолиятларида мутлақо мустақилдир. Иттифокнинг қарорлар қабул қилиш органи – вазирлар кенгаши ҳисобланади. Унинг таркибида ички ишлар, молия, таъминот, қишлоқ хужалиғи каби Вазирлар Кенгаши мавжуд.

Европа иттифоқи 1999 йилдан бошлаб ягона пул-кредит сиёсати утказа бошлади. Шу муносабати билан ягона валюта -ЭКЮ жорий этилди ва янги муассаса-Европа марказий банки тузилди.

Ўзбекистон мустақил бўлгандан кейин жаҳон ҳамжамиятига қушилди. Республика ташқи иқтисодий мажмуани бошқаришни узига хос тизимини шакллантирди, ташқи алоқаларни йўлга қиритди ва уни тамойилларини ишлаб чиқди. ташқи иқтисодий алоқалар тамойили тенг ҳуқуқлилик, узаро манфаатдорлик бўлиб, унинг қоидалари икки томонлама ва қуп томонлама шартнома муносабатларида уз ифодасини топади.

Ўзбекистон 80 дан ортик давлат билан дипломатия муносабатларини урнатди, дунёнинг 20 дан ортик давлатларида дипломатия элчихоналарини очди, БМТга аъзо бўлди (1992 йил). Жаҳон банки, халқаро банк, Халқаро валюта фонди, Халқаро молия корпорацияси, иқтисодий тараккиётга қумаклашувчи ташкилотга аъзодир.

Ўзбекистонда ташқи иқтисодий вазирлиғи, ташқи иқтисодий фаолият миллий банки, божхоналар хизматини ташкил этди.

Республика худудида хорижий сармоя иштирокидаги корхоналар сони 3445тадан ошди (фаолият курсатаётганлари 1795 та) уларнинг экспорт ҳажми мамлакат умумий экспортининг 13,8 фоизини ташкил қилади (2000 йил). Саноат тармоқларида 50,1 фоиз, савдо ва умумий овқатланиш (29.9 фоиз) ни ташкил қилади.

Мамлакатларда 2000 йилда ташки савдо айланмаси 6212,1 млн. АКШ долларини ташкил этди, шундан 37,0 фоизи МДХ мамлакатлари, 63,0 фоизи узок хорижий мамлакатлар хиссасига тугри келди. Экспорт ҳажми 3264,7 млн долларни ташкил қилди.

Мамлакатга 2000 йилда 810 млн. АКШ доллари микдоридаги сармоя киритилди. Асосий капитални қупайтиришга киритилган чет эл инвестициялари ва кредитлар ҳажмининг 150,8 млрд. суми узлаштирилди. 1996 йилда Европа иттифоқи билан Шериклик ва ҳамкорлик тугрисидаги битим имзоланди-бу битим ташки иқтисодий фаолиятнинг устувор йуналишидир. Кореядан Лицей ва коллежларни ўқув-лобаратория куруллари, таълимнинг техник воситалари, машина ва механизмлар билан жихозлаш учун Осиё тараккиёт банкининг киятлари жалб этилди. Шу мақсадлар учун 2000 йилда 150 млн. АКШ доллари микдорида инвестиция киритиди.

Ўзбекистон узининг ташки иқтисодий фаолиятида Кимё ва нефт кимёси, машинасозлик, енгил саноат, озик-овқат саоти, транспорт, алоқа ва бошқа тамоклар ривожлантириш буйича купгина ишларни хорижлик шериклар билан амалга оширмоқда. 2001 йилда мамлакатнинг барча минтакаларида чет эл сармояси иштирокида 90 та янги корхона ташкил этилди.

Жахон банк ташкилотлари –халқаро таъмирлаш ва ривожланиш банки (ХТРБ), халқаро ривожланиш уюшмаси (ХРУ), халқаро молия корпорацияси (ХМК) ва инвестицияларни кафолатлаш халқаро агентлиги (ИКХА) билан ташки иқтисодий алоқалар стратегияси амалга оширилмоқда.

Европа таъмирлаш ва тараккиёт банки (ЕТТБ) билан умумий киймати 536 млн. долларга тенг 9 та лойиха тузилди ва унда ЕТТБнинг умумий 253,1 млн долларни ташкил этди.

Ўзбекистоннинг ташки иқтисодий ва савдо фаолиятида Осиё ривожланиш банки (ОРБ) ҳамда жахон савдо ташкилотлари (ЖСТ) билан ҳамкорлиги истикболли йуналишларидан биридир. Бундай алоқалар пировард натижасида миллий иқтисодиётни байналмилаллашувини кучайтиради ҳамда иқтисодиётни тараккиётга кенг йул очиб беради.

Асосий таянч тушунчалар.

1. Халқаро меҳнат тақсимоти-алоҳида мамлакатнинг товар ва хизматларнинг айрим турларини ишлаб чиқаришга ихтисослашуви.

2. Халқаро иқтисодий интеграция-жахон мамлакатлари узаро иқтисодий алоқаларининг чуқурлаштириш ва барқарор ривожланиши ҳамда миллий хужаликлар уртасидаги меҳнат тақсимоти асосида улар хужалик алоқаларининг бирлашиб бориш жараёнидир.

3. Ишчи кучининг халқаро миграцияси-меҳнат ресурсларининг анча қулай шароитда иш билан таъминланиш мақсадида бир мамлакатдан бошқасига кириб утиши.

4. Эмиграция-ишчи кучининг бир мамлакатдан доимий яшаш учун бошқа мамлакатга чиқиб кириши.

5. Иммиграция-ишчи кучининг айнан шу мамлакатга доимий яшаш учун кириб келиши.

6. Эркин савдо зоналари-иқтисодий интеграциянинг энг оддий шакли булиб унинг доирасида савф чеклашлари бекор қилинади.

7. Бож иттифоқи-ягона ташки савдо таърифлари урнатишни ва учинчи мамлакатга нисбатан ягона ташки савдо сиёсати юритишни такозо қилади.

8. Тулов иттифоқи- миллий валюталарнинг узаро алмашинуви ва хизмат китобда сиёсат утказиш билан бирга уйғунлашади.

ХВФ (МВФ)-Халқаро валюта фонди.

ХТРБ (МБРР)-Халқаро таъмирлаш ва ривожлантириш банки.

ТСКБ (ГАТТ) – Тармоқлар ва савдо буйича бош келишув.

ИМУК (КоКоМ)- Натонинг иқтисодий масалалар уйғунлаштирувчи комитети.

ХРИ (ОЭСР)-итисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти.

ХРУ (МАР)-Халқаро ривожланиш уюшмаси.

ХМК (МФК)-халқаро молиявий корпорация. .

Асосий адабиётлар.

1. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бусагасида: хавфсизликка таҳдид. Барқарорлик шартлари ва тараккиёт кафолатлари. Т. «Ўзбекистон» 1997 йил.

2. Авдоқушан Е. Ф. Международные экономические отношения. М., 1996 год.

3. Ломакин В.К. Мировая экономика. М., 1998 год.

4. Хасбулатов Р. И. Мировая экономика. М. 1994 год.

5. улмасов А. шарифхужаев М. Иқтисодий назарияси. Дарслик. Т. «Меҳнат» 1995 йил.

6. Шодмонов Ш. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси ўқув кулланма. Т., «Молия» 2002 йил.

7. Хошимов П. ва бошқалар иқтисодиёт назарияси. Т. Университет 2003 йил.

8. Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Шарк» 2003 йил.

9. Умаров К.Ю. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. Университет-1998 йил.

27-мавзу. ЖАХОН БОЗОРИ. ХАЛКАРО ВАЛЮТА ВА КРЕДИТ МУНОСАБАТЛАРИ.

Режа:

1. Халқаро савдонинг мазмуни, тузилиши ва хусусиятлари.
2. Тулов баланси, унинг тузилиши ва такчилиги.
3. Халқаро валюта – кредит муносабатлари ва валюта тизимлари.

Ушбу бобда миллий иқтисодиётнинг жаҳон мамлакатлари билан мураккаб жараён боғлаш ишлари уни боғлаб турувчи савдо муносабатлари қараб чиқилади. Ундан кейин савдони муносабатларни шаклланиши ва уни таракқиёти билан узвий боғлиқ булган молиявий ёки валюта масалалари, валюта курси, валюта сиёсати, мамлакатни тулов баланси қуриб чиқилади, урганилади ва таҳлил қилинади, тегишли ҳулосалар чиқарилади.

Маълумки, жаҳонда мавжуд булган мамлакатлар узларининг миллий иқти-содиётларини шакллантириш, ривожлантириш ва уни барқарорлигини таъминлаш мақсадида фаолият қурсатиб келмоқдалар. Аммо бу мураккаб муаммолар давлатларни бир – бирлари билан алоқада булишларини объектив заруриятга айлантормоқда. Бу алоқалар халқаро иқтисодий муносабатларни вужудга келтиради ва жаҳон савдоси, ташқи савдо айланмаси, экспорт ва импортни шаклланишига олиб келад ва улар асосий курсаткич ҳисобланади.

Экспорт бир мамлакат ва бир неча мамлакатларда ишлаб чиқарилган товарларни эҳтиёж тугилганда бошқа давлатларга чиқариб сотилишини, импорт эса мамлакатга бошқа давлатдан товарларни олиб кетиб сотилишини билдиради. Демак мамлакат четга товар чиқарса «экспорт», четдан товар киритса «импорт» номини билдиради.

Жаҳон савдосида товарларни экспорт таркиби фан – техника революцияси ва халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви таъсирида узғариб боради. Экспорт таркибида қайта ишловчи саноат маҳсулотлари етакчи уринга эга булиб, унинг ҳиссасига жаҳон товар айирбошланишнинг $\frac{3}{4}$ қисми тугри келмоқда, озик – овқат, хомашё ва ёкилги улуши фақат $\frac{1}{4}$ қисмини ташкил этади.

Хизматлар экспорти - бу чет эл валюталари ҳисобига чет эллик истеъмолчиларга хизмат қурсатади. Бу хизматнинг бир қисми миллий чегарада амалга оширилади. Масалан, чет эл кампанияси вакилларига почта, телеграф хизмати қурсатиш, чет эл фуқароларига сайёҳлик хизмати қурсатилади. Бу хизматлар экспорти товарлар экспортдан фарқ қилади.

Хорижий ва МДХ давлатларининг Республика ташқи савдосидаги салмоғи, фоиз ҳисобида!

	Ташқи савдо айланмаси.			Шу жумладан					
				Экспорт.			Импорт.		
	1998	1999	2000	1998	1999	2000	1998	1999	2000
МДХ давлатлари	26,9	28,2	37,0	26,0	30,4	35,9	27,8	26,0	38,2
Бошқа хорижий давлатлар	73,1	71,8	63,0	74,0	69,6	64,1	72,2	74,0	61,8

Республикамизнинг асосий экспорт маҳсулотларига жаҳон бозорида ноқулай нарх конъюктураси вужудга келганига қарамай, 2001 йил якунлари буйича ҳам, ташқи савдо айланмасининг 3,1% га ўсишини таъминлайди. Ташқи савдо операцияларда 128 млн. АКШ доллари миқдоридagi ижобий савдога эришилади, ошган валюта захираларимиз аввалги даражада сақлаб қолинди.

1. Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги статистика департаменти маълумотлари.
2. Миллий истиклол гоёси: асосий тушунча ва тамоиллар. Т. «Янги аср авлоди» 2001 й. 63 – бет.

Капитал экспорт қилиш ҳам мавжуд булиб, узига хос хусусиятларига эга. Капитал экспорти кредит бериш ёки чет эл корхоналари акцияларини сотиб олишга мақсадли қуйилмалар шаклида амалга оширилиши мумкин.

Товарлар экспорти ва импорти суммаси ташқи савдо айланмаси ёки товарлар айланмаси дейилади. Бирон бир мамлакат товар ишлаб чиқарувчи мамлакатдан товарни уз истеъмоли учун эмас, балки учинчи мамлакатга қайта сотиш учун олган тақдирда реэкспорт руй беради. Реэкспорт билан реимпорт узвий боғлиқ.

Реимпорт истеъмолчи мамлакатдан реэкспорт товарни сотиб олишни билдиради.

Импорт экспортдан фарқ қилиб, чет эллик миқдорлардан товарлар (хизматлар) сотиб олиб, уларни мамлакатга келтиришни билдиради.

Ўзбекистонда ташқи савдо айланмаси ва унинг таркиби (фоиз ҳисобида).

Курсаткичлар	1998	2000
Ташқи савдо айланмаси	100,0	100,0
Экспорт	51,8	52,5
Импорт	48,2	47,5
Экспорт жами:	100,0	100,0

Шу жумладан		
Товарлар	91,2	86,3
Хизматлар	8,8	13,7
Импорт жами:	100,0	100,0
Шу жумладан		
Товарлар	95,0	91,5
Хизматлар	5,0	8,5

Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги, статистика департаменти маълумотлари.

Халқаро савдо бир канча хусусиятларга эга:

1. Иқтисодий ресурсларнинг ҳаракатчанлиги мамлакатлар уртасида, мамлакат ичидагига караганда анча паст булади. Масалан, ишчилар мамлакат ичида, вилоятда, ҳудудларда эркин утиши мумкин, мамлакатлар уртасида тил ва маданий тусиклар, иммиграцион қонунлар ишчи кучининг мамлакатлар уртасидаги миграциясига каттик чеклашлар қуяди. Солиқлар ҳам капитални миллий чегарадан миграциясини чеклайди.

2. Хар бир мамлакатни узини валютаси мавжуд булиб, халқаро савдони амалга оширишда кийинчиликлар тугдиради.

3. Халқаро савдо сиёсат аралашув ва назоратга маҳкум булиб, бу ички савдога нисбатан кулланиладиган тадбирлардан сезиларли фаркланади.

Протекционизм, яъни эркин савдо йулидаги тусиклар халқаро ихтисослашувдан олинандиган нархни камайтиради. Масалан, улар қуйидагилардан иборат:

Бож туловлари – импорт товарларга акциз солиқлари ҳисобланади, у даромад олиш мақсадида ёки химоя учун киритилиши мумкин.

-Импорт квоталари ёрдамида маълум бир вақт оралигида импорт қилиниши мумкин булган товарларнинг максимал ҳажми урнатилади.

-Таърифсиз тусиклар дейилганда лицензиялаш тизими, маҳсулот сифатига стандартлар қуйиш ёки оддий маълумот тақиклашлар тушинилади.

-Экспортни ихтиёрий чеклашлар савдо тусикларининг нисбатан Янги шакли ҳисоб-ланади.

Тулов баланси – мамлакат резидентлари (уй ҳужаликлари, корхоналар ва давлат) ва чет эликлар уртасида маълум вақт оралигида амалга оширилган барча иқтисодий келишувлар натижасининг тартибга солинган ёзуви.

Харқандай келишув икки томонига эга булади ва шу сабабли тулов балансида икки томонлама ёзув тартибига риоя қилинади. Битта келишув тулов балансининг ҳам дебит ва ҳам кредит қисмларида уз ифодасини топади.

Тулов балансининг кредит қисмида қийматнинг мамлакатдан чиқиб кетиши ва унинг ҳисобига мазкур мамлакат резидентлари чет эл валюталари туловлар олиши акс этади.

Дебит қисмида – қийматнинг мазкур мамлакатга кириб келиши ва унинг ҳисобига резидентлар чет эл валюталари сарфлаши курсатилади. Тулов балансида кредитлар умумий суммаси дебитларнинг умумий суммасига тенг булиши зарур.

Тулов балансидаги барча келишувлар уз ичига жорий капитал билан операцияларни олиши сабабли у учта таркибий қисимдан иборат булади:

1. Жорий операциялар ҳисоби;
2. Капитал ҳаракати ҳисоби;
3. Расмий захираларнинг узгариши.

Тулов балансининг тузилиши

I. Жорий операциялар ҳисоби.	
1. Товар экспорти	2. Товар импорти
Ташки савдо баланси қолдиги.	
3. Хизматлар экспорти (чет эл туризмида даромадлар ва х.к. Кредитли хизматлар.)	4. хизматлар импорти (туризм учун чет эл-га туловлар в ах.к. Кредитли хизматлар.)
5. Инвестициялардан соф даромадлар (кредитли хизматлардан соф даромадлар.)	
6. Соф трансфертлар.	
Жорий операциялар буйича баланси қолдиги.	
II. Капитал ҳаракат ҳисоби.	
7. Капитал Кириши	8. Капитал оқиб чиқиши
Капитал ҳаракати баланс қолдиги.	
Жорий операциялар ва капитал ҳаракати баланси қолдиги.	
III. Расмий захираларнинг узгариши.	

Мамлакатнинг ташки савдо баланси (тулов баланси) мазкур давлатнинг чет элик шериклари билан халқаро иқтисодий муносабатларнинг ҳолатини ифодалаб, унинг кредит – пул, валюта, бюджет, солиқ, ташки савдо сиёсатини амалга ошириш ва давлат қарзларини тартибга солиши учун индикатор булиб хизмат қилади.

Жорий операциялар хизмати уз ичига товар ва хизматлар экспорти (« + » белгиси билан), импорт (« - » белгиси билан), инвестициялардан соф даромад ва соф транс-фертларни олади, товарлар экспорти ва импорти уртасидаги фарк савдо балансини ташкил килади. Товар экспорти кредит сифатида чикиб, миллий банкда чет эл валюталари захираларини вужудга келтиради. Импорт эса («Дебит» графасида «-» белгиси билан) мамлакатдаги чет эл валюталари захирасини кискартиради.

Инвестициялардан олинadиган соф даромад, у чет элларга куйилган миллий пул капитали ҳисобига келади, яъни кредитли хизматлардан олинadиган соф даромаддир.

Макроиктисодий моделда жорий операциялар ҳисоби колдиги куйидагича ифодаланади:

$$X - M = X_n = Y - (C + I + G)$$

Экспорт, импорт, соф экспорт, Яим, абсорбация.

Абсорбация – Яим нинг мазкур мамлакатдаги уй хужаликлари, корхоналар ва давлатга реализация қилинадиган қисми.

Импортга туловлар экспорт даромадидан ортикча булса, бу мамлакатнинг жорий операциялар буйича баланси такчил булади ва аксинча.

Капитал ҳаракати баланси активлар сотишдан тушумлар – четдан активлар сотиб олишга сарфлар.

Тулов баланснинг такчиллиги Марказий банк (МБ) расмий захираларини кискартириш ҳисобига молиялаштирилиши мумкин. Расмий захираларнинг асосийлари куйидагилар:

- чет эл валюталари
- олтин
- мамлакатнинг ХВФ даги кредит умуми
- қарз олишнинг махсу ҳуқуқи (SDR) ва х.к.

Жаҳондаги халқаро иқтисодий муносабатлар (ташки савдо, ишчи кучи ва капитал миграцияси, даромадлар, қарзлар ва субсидиялар оқими, фан – техника айирбошлаш, туризм ва х.к.) хизмат қилиши билан боғлиқ иқтисодий муносабатлар халқаро валюта – кредит муносабатлари дейилади. Бу муносабатлар пулнинг халқаро тулов муносабатида амал қилиш жараёнида вужудга келади.

Валюта - бу мамлакатлар пул бирлиги (масалан, сум, доллар ва х.к.) миллий валюта тизими – валюта муносабатларининг миллий қонунчилик билан белгиланadиган, мазкур мамлакатда ташкил қилиниш шаклини ифодалайди. Унинг таркибий элементлари куйидагилар ҳисобланади: асосий халқаро тулов воситалари (миллий валюталар, олтин, халқаро валюта бирликлари – СДР, Евро), валюта курсларини белгилаш ва ушлаб туриш механизми, халқаро туловларни баланслаштириш тартиби, валютанинг қайтарувчанлик шароити, халқаро валюта бозори ва олтин бозори тартиби, валюта муносабатларининг тартибга солувчи давлатлараро муассасалар тизими.

Жаҳон валюта тизими узининг ривожланишида учта босқичдан утди. Биринчи босқич 1879-1934 йиллар даврини уз ичига олиб, бунда олтин андоза сифатидаги пул тизими устунликка эга булган. Иккинчи жаҳон уруши охири (1944 йилдан) 1971 йилгача олтин – девизли тизим устунликка эга булган. Ҳозирги жаҳон валюта тизими 1971 йилда ташкил топган булиб, бу тизим бошқариладиган сузиб турувчи валюта тизими номини олди.

Олтин андоза тизими қайд қилинган валюта курсининг мавжуд булишини кузда тутди. Мамлакат учта шартни бажарса олтин андоза қабул қилинган деб ҳисобланган:

- а) уз пул бирлигининг маълум олтин мазмунини урнатади;
- б) узининг олтин захираси ва пулнинг ичкитаклиф уртасидаги каттик нисбатни ушлаб туради;
- в) олтиннинг эркин экспорт ва импортига тускинлик қилмайди.

Янги жаҳон валюта тизими асосларини ишлаб чиқиш мақсадида, 1944 йил Бреттон – Вудск (АҚШ) иштирокчи давлатларнинг халқаро конференцияси чақирилди. Бу конференцияда узаро боғлиқ валюта курсларини тартибга солиш тизимини яратиш ҳақидаги қелишувга эришилди ва бу купинча Бреттон – Вудск тизими деб аталади. Мазкур тизим олдинги олтин андозадан кескин фарқ қилмайди. Унинг асосида олтин – валюта андоза (АҚШ доллари) ётади ва бу ерда резервлар сифатида олтин ва доллар чиқади.

Хар қандай валюта тизимининг энг муҳим таркиби қисмларидан бири валюта курси ҳисобланади. Валюта курси бир мамлакат валютасининг бошқа мамлакат валютасидаги баҳосидир.

Валюта курсларига бевосита таъсир курсатувчи омиллар ичидан куйидагиларни ажратиш мумкин:

- миллий даромад ва ишлаб чиқариш ҳаражатлари даражаси;
- миллий истеъмолчиларнинг реал харид қилиш лаёқати ва мамлакатдаги инфляция даражаси;
- тулов баланси ҳолати;
- мамлакатдаги фоиз ставкаси даражаси;
- валютага жаҳон бозоридаги ишонч ва х.к.

Долларнинг олтинга алмашилиши расман тухтагандан кичик, валютанинг қайд қилинган курси, сузиб юрувчи курсига урин бушатади. Халқаро валюта тизимидаги бу узғариш 1976 йил Ямайқадаги қелишувга биноан ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланади. Қогоз пул тизимига утиши билан қогоз пуллар олтинга алмаштирилмайди. Беқарор курслар шароитида валюта курси ҳам хар қандай бошқа баҳо қаби талаб ва таклифнинг бозор курслари билан белгиланади.

Назарий жиҳатдан валюта курсларининг тебранишини тушунтириш, харид қилиш лаёқатининг паритет (турли мамлакатлар пул бирликлари қийматининг бир – бирига нисбати) назарияси ёрдамида берилади. Бу назарияга қура, курсларнинг бошқаришни аниқлаш учун икки мамлакат истеъмолчилик таварлари «Совати» нархларини такқослаш талаб қилинади. Масалан, агар Ўзбекистонда бундай «соват», айтайлик

25 минг сум, АҚШ да эса 100\$ турса,

25 мингга 100 га (25000:100) булиб, 1 долларни баҳосини ҳосил қиламиз, бу 250 сумга тенг булади.

Асосий таянч тушунчалар.

1. Экспорт – товарларни чет эллик мижозларга сотиш булиб, бунда мазкур мамлакатда ишлаб чиқарилган товарлар мамлакатдан ташқарига чиқарилади.
2. Импорт – чет эллик мижозлардан товарлар (хизматлар) сотиб олиб, уларни мамлакатга киритиш.
3. Товарларни уз истеъмоли учун эмас, балки бошқа мамлакатга қайта сотиш учун сотиб олишдир.
4. Реимпорт – истеъмолчи мамлакатдан рэкспорт товарларни сотиб олиш.
5. Халқаро валюта тизими – халқаро валюта муносабатларида давлатлараро битимларда ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамланган ва халқаро ҳисоб – китобларни амалга оширишда қулланиладиган қоида ва тартиблар.
6. Валюта курси – бир мамлакат валютасининг бошқа мамлакат валютасида ифодаланган баҳоси.
7. Иқтисодий битимлар – қийматнинг ҳар қандай айирбошланинши, яъни товарлар курсатилган хизматлар ёки активларга мулкчилик ҳуқуқининг бир давлат резидентларидан бошқа давлат резидентларига утиши бўйича қелишувлар.
8. Тулов баланси – мамлакат резидентлари (уй ҳужаликлари, корхоналар ва давлат) ва чет эллик жисмоний ва ҳуқуқий шахслар уртасида маълум вақт оралигида (одатда бир йилда) амалга оширилган барча иқтисодий фаолиятлар ва қелишувлар натижасида валюта тушумлари ва валюта чиқимларининг нисбати.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон бозор муносабатларига утишнинг узига хос йули. Тошкент, «Ўзбекистон» 1993 йил.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохатларни чуқурлаштириш йулида. Тошкент, «Ўзбекистон» 1995 йил.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Тошкент, «Ўзбекистон» 1998 йил.
4. Ҳақимова М. Халқаро иқтисодий ташкилотлар. Иқтисод ва ҳисобот. 1995 йил 4- сон.
5. Алиев А. Ўзбекистонда ташқи савдо. «Иқтисод ва ҳисобот». 7 – сон 1999 й.
6. Улмасов А. Шарифхужаев М. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик Т. «Меҳнат» 1995 йил.
7. Шодмонов Ш. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қулланма. Т. «Молия» 2002 й.
8. Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси Т. «Шарк» 2003 йил.
9. Хошимов П. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Университет» 2003 йил.
10. Умаров К.Ю. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. Т. «Университет» 2002 йил.